

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ҚАРШИ МУҲАНДИСЛИК ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ

Касбий таълим ва ўқитиш услугиёти кафедраси

ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ

маърузалар матни

ҚАРШИ - 2005 й.

Тузувчилар:

**«Касбий таълим ва ўқитиш услугиёти кафедраси
катта ўқитувчиси Ж.У.Шоназаров**

Такризчилар:

**Қарши давлат университети «Касб таълими»
факультети, «Ишлаб чиқариш асослари»
кафедраси доценти Қ.Мустафаев,**

**ҚМШИ Касб таълими факультети, «Касбий
таълим ва ўқитиш услугиёти» кафедраси
доценти З. Ботиров**

Маърузалар матни 5140900 «Касб таълими (иқтисодиёт)» бакалавриат йўналиши талабалари учун мўлжалланган бўлиб, унда педагогик билимлар, инсон таълим-тарбиясига оид педагогик-психологик билим асослари мухтасар тарзда баён этилган. Шунингдек, маърузалар матнига миллий мустақиллик мафкураси ғоялари сингдирилган.

Маърузалар матнлари тўплами институт Услугий Кенгаши томонидан (баён №____, «____»_____ 2005 й.) ўқув жараёнида фойдаланишга тавсия этилган.

© Қарши муҳандислик иқтисодиёт институти

АННОТАЦИЯ

Ушбу маърузалар матни тўплами бакалаврият таълим стандартларига киритилган «Педагогика-психология» фанини ихтисослиги «Педагогика» ва «Психология» бўлмаган олийгоҳларда ўқитишга мўлжалланган. Тупламда педагогик билим асослари, таълим-тарбия жараёни қонуниятлари, инновацион ўқитиш усуллари, ривожланган таълим тизимлари ва Ўзбекистон Республикаси таълим тизимининг хусусиятлари атрофлича ёритилган.

Ҳар бир маъруза учун режа, қисқача унинг мазмуни, мавзуга оид таянч сўзлар, адабиётлар рўйхати ҳамда мустақил ишлаш, аудиторияда муҳокама қилиш учун савол ва топшириқлар берилган.

Мазкур маърузалар матнидан педагог ходимлар ва бошқарув кадрларининг малакасини ошириш тизимида ҳам фойдаланиш мумкин.

АННОТАЦИЯ

Данный сборник текстов лекций предназначен для студентов высших учебных заведений не специализирующихся по направлению педагогики и психологии.

В сборнике изложены основы педагогических знаний, раскрыты принципы воспитания, современные методы обучения, особенности развития системы образования Республики Узбекистан.

Для каждой лекции дан план, краткое содержание лекции, термины по теме, список литературы а также вопросы и задания для самостоятельной работы и обсуждения в аудитории.

Сборник лекций также можно использовать для повышения квалификации педагогов и руководящих кадров.

ABSTRACT

This collection of text lecture is intended for students of the high educational none technical institutes in pedagogic and psychologies directions. Bases of the pedagogics knowledge's, and their educational consider main direction in developing social and economu.

For each lecture the plan is given, its brief contents, the terms on the theme, list of literature and also are given questions and tasks for independent work and for discussion in audience.

The given collection of lectures also can be used for improvement of professional skill of teachers and managing staff.

МАЪРУЗА СОАТЛАРИНИНГ ТАҚСИМОТИ

Т/Р	Маърузалар номи	Соат
1.	Педагогиканинг предмети, мақсад ва вазифалари.	2
2.	Миллий истиқлол ғояси, миллий мафкурани тарбиялашда педагогиканинг имкониятлари.	2
3.	Педагогик жараён ва мутахассислик. Педагогик илмий-тадқиқот методлари	2
4.	Тарбия жараёни. Тарбия методлари	2
5.	Мустақил фикр ва ақл тарбияси, касбий фикрлаш	2
6.	Мутахассислар тайёрлашда таълим жараёнининг ўзига хос хусусиятлари.	2
7.	Касбий таълим мазмуни, ўқув режалари, дастури, дарсликларига талаблар	2
8.	Таълим функциялари ва тамойиллари	2
9.	Педагогик ғоялар тарихи ва таълим концепциялари	2
10	Психология фанининг долзарб вазифалари ва предмети	2
11	Биологик эволюцияда психиканинг пайдо бўлиши ва ривожланиши	
12	Психологиянинг замонавий методлари ва уларни амалиётга тадбиқ этиш	2
13	Психологияда шахс ва жамият муаммоси. Шахснинг фаоллиги. Фаолият турлари, мотивацияси ва уларни бошқариш	2
14	Шахснинг ижтимоий борлиқни билиши. Билиш мезонлари ва уларнинг адекватлиги	2
15	Тафаккур ва мустақил фикрлаш шарт-шароитлари	2
16	Шахснинг индивидуал психологик хусусиятлари ва уларни диагностика қилиш	2
17	Шахс инсоний муносабатлар тизимида. Муомала техникаси ва стратегияси. Психологияда ижтимоий таъсир масаласи	2
18	Гуруҳларда ижтимоий фаолиятни ташкил этиш. Гуруҳларнинг турлари	2
	Ж А М И :	36 соат

КИРИШ

Мустақиллик барча соҳаларда бўлгани каби таълим–тарбия соҳасида ҳам катта ўзгаришлар ясади, муҳим ислоҳатлар ўтказилишига асос бўлди. Шу жиҳатдан қараганда Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислоҳатлар орасида Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги ислоҳатлар муҳим ўрин тутди.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури «Таълим тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим асосида юксак умумий ва мутахассислик маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилгандир. Бундай кадрлар Олий таълим тизимининг бакалавр ва магистр тайёрлаш босқичларида амалга оширилади. Шу боисдан Ўзбекистон Республикасининг истиқлоли даврида таълим-тарбиянинг роли янада ошиб бормоқда. Бугунги кунда педагогика, психология фанининг замонавий ютуқлари асосида мустақил фикр ва мушоҳада юрита оладиган шахсларни тарбиялаш ҳамда рақобатбардош, юқори малакали кадрларни тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантиришда барча таълим масканлари ижобий натижаларга эришмоқда.

Илм-фан жадал тараққий этаётган, замонавий ахборот-коммуникация тизимлари, воситалари кенг жорий этилган жамиятда турли фан соҳалари каби педагогика фанида инсон таълим-тарбиясига оид долзарб муаммоларнинг ечимини топишдаги билимларининг тез янгиланиб бориши, таълим олувчилар ва ўқитувчилар олдига муҳим вазифалар қўймоқда.

Шуларни ҳисобга олган ҳолда ушбу тўпلامда асосий эътибор мустақиллик даврида педагогиканинг мақсад ва вазифалари, олий ўқув юртларида мутахассис кадрлар тайёрлашда Ислом Каримов асарларининг ўрни, бўлажак мутахассисларнинг педагогик-психологик хусусиятлари, педагогиканинг ривожланиш тарихи ва унинг касбий ҳамда ахлоқий хусусиятлари, фаннинг назарий асослари, талабаларда миллий истиқлол ғоясини шакллантириш, шунингдек миллий онгни тарбиялаш ҳамда уларни жаҳон талабларига жавоб берувчи мутахассислар қилиб тарбиялаш масалаларига қаратилган.

Ҳозирги кунда педагогика фани фақат ёш авлодни тарбиялаш ва шакллантириш учунгина зарур бўлиб қолмай, балки унинг роли жамиятнинг ҳамма соҳаларида муҳим бўлмоқда. Шундай экан ишлаб чиқаришда ёки халқ хўжалигининг бирор-бир соҳасида комплекс тарбиявий тадбирларни кулламасдан туриб бирор бир натижага эришиш мумкин эмас.

Демак, педагогика фанини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан пухта ўрганиш лозим. Ушбу фан ўз вазифаси, олдига қўйган мақсадлари, ўрганадиган муаммоларига кўра, барча фанлар билан узвий боғлиқдир.

Ушбу маърузалар матнидаги мавзуларда фаннинг мақсад ва вазифалари, педагогик тушунчалар, таълим-тарбиянинг мазмуни, мақсад ва вазифалари, ташкилий шакллари, илғор педагогик технологиялар, узлуксиз таълим, ўқитиш методлари, миллий шарқона тарбия мезонлари, шунингдек шарқ мутафаккирларининг педагогик қарашлари, умуман фанга оид муҳим маълумотлар берилган.

1- Маъруза: Педагогиканинг предмети, мақсад ва вазифалари.

Режа:

- 1. 1. Педагогика инсон тарбияси тўғрисидаги фан.**
- 1. 2. Педагогиканинг асосий (категория) тушунчалари.**
- 1. 3. Тарбиянинг ижтимоий ҳодиса эканлиги.**
- 1. 4. Педагогика фанлари тизими ва унинг бошқа фанлар билан алоқаси.**

Адабиетлар. 5, 12, 13, 15, 16.

Таянч иборалар: педагогика, асосий категориялари: таълим, тарбия, маълумот, ирсият, шахснинг камол топиши, муҳит, усул, ўқитувчи, педагогик фикрлар, педагогик фанлар тизими, кузатиш, тест, суҳбат, анкета, эксперимент усуллари;

1.1. Педагогика инсон тарбияси тўғрисидаги фан.

Педагогика дарсликларида, бир қанча китобларда педагогиканинг баҳси (предмети) турлича яқинлик даражасида таъриф берилиб тушунтирилган.

Педагогика – инсон тарбияси тўғрисидаги, ёшларни ва катталарни тарбияси тўғрисидаги фан. Педагогика таълим-тарбиянинг мақсад ва вазифалари, уларнинг мазмуни, усуллари ҳамда ташкил этиш шакллари ҳақида маълумот берувчи фанга айланди.

Педагогика грекча «пайдагогик» сўзидан олинган бўлиб, «бола етакловчи» деган маънони билдиради. Мустақил педагогика фани XVIII аср охири ва XIX аср бошларида вужудга келган. Педагогика тарбия ҳақидаги фан сифатида тарбиянинг моҳиятини тушунишни, унинг қонуниятларини очиқ беришни ва шу орқали инсон манфаатлари учун тарбия жараёнларига таъсир этишни назарда тутди. Демак педагогика фани ўсиб келаётган ёш авлодни баркамол инсон қилиб тарбиялаш учун таълим-тарбиянинг мазмуни, умумий қонуниятлари ва амалга ошириш йўлларини ўргатувчи фандир.

Шуни унутмаслик керакки, педагогика фани ютуқларисиз жамиятни олға силжитиш ғоят машаққатли кечади. Педагогика фанини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан пухта ўрганиш лозим. Таълим-тарбиядан кўзланган мақсадни англаш ва улар тизимида янги билимлар бериш – болаларни тўғри тарбиялаш шартидир. Бунда ўқитувчининг беғараз меҳнати, болаларни севиш ва уларга жон фидо айлашлари тарбия самарадорлигини таъминлайди. Тарбиялаш ғоят нозик санъат бўлиб, унга жиддий ёндошмоқ даркор. Айниқса педагоглар ушбу фанни чуқур ва пухта билишлари шарт.

Ҳозирги кунда педагогикани (мутахассисликдан қатъий назар) ҳамма билиш лозим бўлган фан деб ҳисоблаш лозим, чунки инсонлар ҳаёт фаолиятлари даврида таълим-тарбия ишлари билан маълум даражада шуғулланишга мажбурдирлар. Педагогиканинг назарий куртаклари фалсафа негизида пайдо бўлган. Қадимдан инсон тарбиясига оид бўлган фикрлар, қарашлар халқ мақолларида, афсоналарда, достонларда ўз ифодасини топган. Марказий Осиё алломаларидан А. Яссавий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, А. Жомий, А. Навоий каби маърифатпарвар аждодларимизнинг таълим-тарбия, инсон камолоти

ҳақидаги ғоялари, фикр ва қарашлари ўз асарларида батафсил баён қилинган.

Педагогиканинг фан сифатида шаклланишида чех педагог олими Ян Амос Коменскийнинг ҳиссаси катта бўлди. Унинг «Буюк Дидактика» асари ҳақли равишда педагогика соҳасида яратилган биринчи илмий асар ҳисобланади. XVIII асрга келиб Ўрта Осиёда ҳам педагогик фикрлар тараққий эта бошлади. Асримизнинг бошларида ватандошларимиздан М. Бехбудий, Абдулла Авлоний, Саидрасул Азизий, А. Фитрат, Саидахмад Сиддиқий каби маърифатпарвар жонкуярлари етишиб чиқди. Бу олимлар янги усул мактаблари тузишда, дарсликлар яратишда, халқ ўртасида маърифатни тарғиб этишда жонкуярлик қилдилар.

Ҳозирги даврда педагогиканинг вазифаси миллий истиқлол ғояларидан келиб чиқадиган таълим-тарбиянинг мазмуни, методларини ишлаб чиқиш, миллий таълим тизимини яратиш ва ёш авлодни билим, маънавий маданиятини жаҳон андозалари даражасига етказишдир.

1. 2. Педагогиканинг асосий (категория) тушунчалари.

Педагогика фанининг объекти асосан мактаб ўқувчиларидир, предмети эса ўқувчи (талаба)ларга берилаётган таълим-тарбия назарияси ва амалиётидир. Педагогика таълим-тарбия мақсадини жамият талабларига ва ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига қараб мазмунан ўзгариб боришини ўргатади, тарбиянинг таркибий қисмларини ва улар ўртасидаги боғланишларни очиб беради.

Педагогика фанига тавсиф берилганда «таълим», «тарбия», ҳамда «маълумот» деган сўзларни ишлатдик. Бу сўзлар ўзаро боғланган бўлиб бир-бирин тўлдиради. Шундай қилиб педагогиканинг асосий категориялари (тушунчалари) қуйидагилар: Таълим, тарбия, маълумот, шахснинг камол топиши, мактаб. Бундан ташқари «ўқувчи», «ўқитувчи», «усул», «интизом», «ирсият», «муҳит», «директор», «талаба» каби тушунча-номлар ҳам мавжудки, улар ҳам педагогик тушунчалар ҳисобланади.

Таълим деб – махсус тайёрланган кишилар раҳбарлигида ўтказиладиган, ўқувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантирадиган, уларнинг билиш қобилиятини ўстирадиган, дунёқарашини шакллантирадиган тушунча.

Агар тарбия бола туғилгандан бошлаб умрининг охиригача оилада, мактабда ва жамоатчилик таъсирида шаклланса, камол топса, таълим чегараланган (М/н: синф хонаси, кабинетларда) жойда ташкил этилади. Таълим ўқитувчи тарбияси (таълимни) раҳбарлигида муайян белгиланган вақтда олиб борилади.

Тарбия деб – ёш авлодни маълум фаолиятга тарбиялаш учун уларга маълум мақсадга қарата планли ва системали таъсир этишга айтилади. Тарбия бола туғилгандан бошлаб умрининг охиригача давом этадиган жараёндир. Тарбия таълим ва маълумот натижаларини ўзида акс эттиради.

Маълумот деб – таълим-тарбия натижасида, ҳосил қилинган билим, кўникма ва малакалар, дунёқарашлар мажмуига айтилади. Таълим, тарбия ва маълумот уйғунлашган ягона жараён бўлиб, ўқитувчи-тарбиячи уларнинг шаклланишида етакчилик қилади. Ўқитувчи мактабда дарс берар экан ўқувчиларни фан олами янгиликларидан хабардор этади, айни пайтда уларда инсоний сифатларни шакллантиради, тарбиялайди.

Шахснинг шаклланиши ва ривожланиши (камол топиши) деб – таълим –тарбия натижасида, шунингдек ирсият ва муҳитнинг таъсири натижасида одамнинг инсон моҳиятига кўтарилиши ва инсон шахсининг ақлий, ақлоқий, жисмоний жиҳатдан мукаммаллашига айтилади. Инсонни таълим-тарбия орқали, тарбиявий таъсир натижасида ҳамда ирсият ва муҳитнинг таъсирида унинг шаклланиши, ривожлантириш мумкин. Бу жараён инсоннинг бутун ҳаёт йўли давомида олиб борилади ва таъсир натижасини кўрсатади.

1. 3. Тарбиянинг ижтимоий ҳодиса эканлиги.

Маълумки, педагогиканинг асосий вазифа, предмети бўлган тарбия ижтимоий ҳодисадир. Тарбия кишилик жамияти ибтидосида пайдо бўлган ва башарият манфаатлари учун хизмат қилиб келган тарбия авлодлар ўртасидаги алоқани таъминлайди. Катталар ўзлари турмуш жараёнида орттирган тажрибаларини ўзидан кейинги авлодга ўргатиб борганлар. Демак, тарбиялаш аввало ижтимоий ҳаёт жараёнида йиғилган тажрибаларни авлодларга етказиб беришдир. Тажриба ижтимоий ҳодиса сифатида инсон шахсини таркиб топтириш уни ҳаётга тайёрлаш ва шундай бўлиб қолади. Шахс камолоти мураккаб диалектик жараён бўлиб, кишига таъсир кўрсатадиган объектив, субъектив омиллар стихияли ва махсус (онгли) йўналтириб борилади.

Ибтидоий жамоа даврида таълим-тарбия умумнинг иши ҳисобланган. Бутун бир жамоа бир киши раҳбарлигида ов қилган, меҳнат қилган бошқариб борилган. Қулдорлик жамоаси даврига келиб қулдорларнинг боласига бериладиган тарбия билан қулнинг боласига бериладиган тарбияда тафовут вужудга келди. Бу даврга келиб тарбия борасида уйғониш (резонанс) даври бошланди десак муболаға бўлмайди. Чунки таълим-тарбиянинг тамал тошини белгиладиган қонун-қоидалар, урф-одатлар тизими шаклланди, тараққий этди. Барча хилдаги тажриба шакллари ҳам тарбия мазмунини ташкил этавермайди. Чунки:

- биринчидан, ҳар қандай ўтмиш тажрибасида жисмоний, маънавий-ахлоқий жиҳатдан эскирган, яроқсиз томонлар мавжуд.
- иккинчидан, тарбияланувчиларнинг ёш хусусиятларига кўра ва ҳам усулий, ҳам моддий асоснинг етишмаслиги сабабли тўпланган тажрибанинг ҳаммасини олиш имконияти йўқ ва ҳоҳозо. Энг муҳими, жамият тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларига ва келажақда кутиладиган ўзгаришларни ҳисобга олиб тарбия мазмунини шакллантириш даркор. Биз хоҳлаймизми, йўқми ҳар қандай жамият ўзига хос таълим-тарбияга муҳтож ва бундай таълим-тарбияни яратади, ҳам. Жамиятга зарар келтирувчи жиҳатларни қабул қилмайди, балки уни таг-туғи билан йўқотиш учун курашади ва ўзлигини топишга интилади.

1. 4. Педагогика фанлари тизими ва унинг бошқа фанлар билан алоқаси

Педагогика ёш авлод тарбиясида унинг ёш ва индивидуал (психологик) хусусиятларини ҳисобга олиб боради. Шу боис педагогика учун педагогик психологиянинг бола хусусиятлари, уларда ўтадиган психик жараёнларининг қонуниятлари ҳақидаги маълумотлар муҳимдир. Шунга кўра педагогиканинг психология фани билан боғлиқлиги анъанавий тус олган.

Педагогика фани объекти йил сайин кенгайиб бормокда, натижада унинг тармоқлари ҳам бир неча гуруҳларга ажралмокда. Улар педагогика фанлари тизимлари деб аталади. Ҳозирги вақтда педагогика бир неча тармоқларга бўлинган. Жумладан, умумий педагогика (мактаб ёшидаги ўқувчиларни тарбиялаш ва ўқитиш ҳақида баҳс юритади), мактабгача тарбия педагогикаси (мактабгача ёшдаги болаларни тарбиялаш муаммолари билан шуғулланади), маданий-оқартув педагогикаси (маданий-маърифий ишларни бошқариш муаммоларини ўрганади), ҳунар-техника таълими педагогикаси, ҳарбий педагогика каби тизим тармоқлари мавжуд.

Педагогика фақат соғлом ўқувчиларнинг таълим-тарбияси билангина эмас, балки камолотда қусури бор болалар таълим-тарбиясини ҳам ўрганади. Бундай тармоқларни махсус педагогика деб юритилади. Махсус педагогика тизимида олигофренопедагогика (ақлий жиҳатдан орқада қолган болаларга таълим-тарбия бериш), лагапедия (тили ясси, тили чучук болаларни ўқитиб тарбиялайдиган педагогика), тифло педагогика (кўр ва яхши кўрмайдиган болаларни тарбиялаш), сурдо педагогика (кар ва гўнг болаларни ўқитиш ва тарбиялаш) каби фанлар қиради.

Педагогика фани якка ҳолда мукамалликка эриша олмайди. У ҳам бошқа фанлар сингари ижтимоий фан ютуқларидан фойдаланади ва мазмунан бойиб боради. Ҳозирги кунида умумбашарият томонидан яратилган билимлар ва келажак ҳақида маълумот берувчи назариялар муайян даражада педагогика фани учун манба бўлади. Бошқа фанлар каби педагогика ҳар бир инсоннинг ижтимоий камолотига хизмат қилади. Табиат ва жамиятнинг ривожланиш қоидалари тўғрисидаги маълумотларга асосланади ва ўзи ҳам ижтимоий фан сифатида ривожланиб боради. Шу сабабли педагогика фани фалсафа, тарих, иқтисод, психология, ва социология, ахлоқшунослик ва нафосатшунослик каби фанлар билан узвий алоқададир.

Аввало ҳар бир ўқувчи, ўқитувчи-мураббий ўз она юрти тарихини билиши, уни севиши, ватанпарвар бўлиши зарур. Таълим-тарбия тарихи, педагогика тарихи фанидан хабардор бўлмай туриб педагогик фаолият билан шуғулланиш мумкин эмас. Педагогика назариясини чуқурроқ англаш учун эса унинг ўтмишдаги тараққийсини билмоқ керак.

Ўқитувчи-тарбиячи ёшларга билим бериш, маълумотли қилиш, тарбиялаш мақсадида унга тизимли таъсир кўрсатади. Бунда психология ва ижтимоий омилларга асосланади. Яъни, кўрсатилаётган таъсирнинг самарасини билиш учун ўқувчининг сезги, идроки, тасаввур, диққат ва тафаккур- фикрлаш жараёнининг қандай кечаётганини билишга асосланиб таъсир кўрсатиш режасини белгилайди. Демак, педагогика фани психология ва социология каби фанлар билан узвий боғлангандир.

Фалсафа фани эса педагогика фани учун методологик асос бўлиб хизмат қилади. Чунки, ҳозирги таълим-тарбия назарияси ютуқлари фалсафий фикрлар кураши ва тараққиётининг маҳсулидир. Фалсафа педагогикани илмий усуллар билан қуроллантиради, таълим ва тарбиянинг объектив қонун-қоидаларини ишлаб чиқишга манба бўлади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. Педагогика нимани ўрганади ва у қачон пайдо бўлган?

2. Педагогиканинг луғавий маъноси нимани англатади?
3. Педагогиканинг асосий тушунча (категория)ларига нималар киради?
4. Таълим ва тарбия деганда нимани тушунасиз?
5. Педагогика фанлар тизимига қандай тармоқлари киради?
6. Педагогиканинг илмий тадқиқот методлари нималардан иборат?
7. Махсус педагогика деганда нимани тушунасиз?
8. Педагогика тарихи нимани ўргатади?
9. Кузатиш ва эксперимент усуллари изохлаб беринг?
10. Таълим-тарбиядан кўзланган мақсад нима?

2 - Маъруза: Миллий истиқлол ғояси, миллий мафкурани тарбиялашда педагогиканинг имкониятлари

Режа:

- 2.1. Ёшлар тарбиясида миллий ғоя ва миллий мафкуранинг роли**
- 2.2. Шахс эркинлиги ва ўзига хослигини тарбия жараёнида таъминлаш**
- 2.3. Тарбия жараёнида болалар, ўқувчи-ёшлар фаолиятининг субъективлиги**
- 2.4. Олий мактабда ахлоқий тарбия тизими**

Адабиётлар: 6, 13, 15, 16, 19, 23

Таянч иборалар: Тарбия жараёни, инсон тарбияси, ғоявий тарбия, тарбиянинг мақсади, ўз-ўзини тарбиялаш, қайта тарбиялаш, миллий тарбия мезонлари, оила ва мактаб ҳамкорлиги, ахлоқий тарбия тизими;

2.1. Ёшлар тарбиясида миллий ғоя ва миллий мафкуранинг роли

Тарбия таълим бериш билан мустақкам алоқада бўлгани ҳолда ўзига хос қонуниятларга эга.

Таълим-тарбия яхлит педагогик жараёндир. Лекин улар бир-бирига айнан ўхшаш эмас. Бир бутун педагогик жараёнда таълим доимо тарбиявий вазифаларни, тарбия эса ҳаётни билиш, унга тайёрланишдек масъулиятли вазифани бажаради. Таълимнинг асосий вазифаси ўқувчиларни билимлар билан қуроллантириш бўлса, тарбияда ўқувчининг жамиятимизда қабул қилинган ахлоқ-одоб қоидаларига мос келадиган эътиқодини, ахлоқий малака ва кўникмаларини таркиб топтириш муҳимдир.

Тарбия жараёнининг моҳияти шу жараён учун характерли бўлган ва муайян қонуниятларда намоён бўладиган ички алоқа ва муносабатларни акс эттиради. Тарбия жараёни мураккаб жараён бўлиб, у узоқ давом этади ҳамда унинг натижасини кўриш қийинроқ кечади. Болаларни тарбиялаш улар туғилган вақтидан бошланади ва мунтазам равишда таълим бериш билан бирга олиб борилади. Боланинг ўсиши ва тарбияси унинг фаолияти жараёнида амалга оширилади.

Тарбия тарбияланувчининг руҳиятига тарбиячига маъқул бўлган сифатларни сингдириш учун, мақсадга мувофиқ тарзда ва мунтазам равишда таъсир этишдир. Шунинг учун тарбия аввало тарбияланувчи шахсининг таркиб топиш жараёнига раҳбарлик қилишни тақозо этади. Тарбия

давомида тарбияланувчининг қарашлари, ҳаётий нуқтаи назари аста-секин таркиб топиб боради.

Ҳозирги замон педагогикасида тарбия тарбиячининг тарбияланувчи шахсига оддий таъсир кўрсатиши эмас, балки тарбиячилар тарбияланувчиларнинг аниқ бир мақсадга қаратилган, бир-бири билан ҳамкорликдаги муносабатлари ва ўзаро таъсир кўрсатиши эканлиги алоҳида таъкидланади. Бугунги кунда шунчаки билим эгаси бўлган инсонни эмас, балки ижодкор, ўз истёждоди билан ажралиб турувчи, ишбилармон, ҳар томонлама ривожланган комил инсонни тарбиялаш замон тақозосидир.

Тарбия жараёнида кишининг турли қобилиятлари ривожланади, ғоявий, ахлоқий, иродавий, эстетик хислатлари шаклланади, табиатга, жамиятга илмий қарашлар тизими таркиб топади, жисмоний куч-қувватлари мустаҳкамланади. Бола катталарнинг тажрибаларини суст ҳолда эмас, балки фаол равишда ўзлаштиради: бу ўзлаштиришда унинг онгли ҳаракати, тиришқоқлиги катта аҳамиятга эга бўлади. Тарбияланувчилар муайян даражада актив фаолият кўрсатмасалар тажриба ва билимни ўзлаштира олмайдилар. Болаланинг ёши улғайган сари бу фаоллик тобора кўпроқ мустақил хусусиятларга эга бўлиб боради; тарбияланувчилар ўзларида дунёқарашни таркиб топтиришга, ўз-ўзини такомиллаштириш, табиат, жамият ва турмушда учрайдиган ҳодисаларни тушунишга кўника борадилар.

Тарбияга барча даврларнинг илғор кишилари юқори баҳо берганлар. Халқ донишмандлари ва мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Завқий, Фурқат, Аваз Ўтар, Ҳамза, Абдулла Авлониё кабилар инсон камолотини илм-фан ва тарбияда деб билганлар.

2.2. Шахс эркинлиги ва ўзига хослигини тарбия жараёнида таъминлаш

Тарбия жараёни ўз-ўзини тарбиялаш билан мустаҳкам боғланган. Ўз-ўзини тарбиялаш кишининг ўз шахсини ўзгартиришга қаратилган фаолиятидир. Ўз-ўзини тарбиялаш тўғри тарбия бериш билан бирга содир бўлади ва айни вақтда тўғри тарбия натижаси ҳисобланади.

Ўз-ўзини тарбиялашнинг муваффақиятли бўлиши учун ҳар бир киши ўз-ўзини тўғри баҳолай билишга ўрганиши, ҳаётда ўзи интилиши лозим бўлган идеални аниқ тушунган ҳолда ўзидаги ижобий сифатларни ва мавжуд камчиликларни кўра олиши муҳим аҳамиятга эга.

Ўқитувчи ва тарбиячилар, шунингдек ота-оналар болаларни кичик ёшдан бошлаб ўзини ўзи эплаш, тута билиш, одамлар билан қай йўсинда муомала қилиш, рост сўзлаш, катталарга ҳурматда бўлиш, ўзидан кичикларга меҳрибонлик кўрсатиш кабиларга ўргатиб, одатлантириб боришлари лозим. Бола ўзини-ўзи тарбияламаса, ақл-фаросатини ишга солмаса, тарбиядан кўзланган натижага эришиб бўлмайди. Ҳар бир бола ўзининг хулқ-атворида талабчан бўлиши ва ўзида энг яхши инсоний фазилатларнинг таркиб топиши учун астойдил тиришмоғи лозим. Демак, ўз-ўзини тарбиялаш жараёни –билиш, истак, бажара олиш ва ҳаракат қилишдан иборат.

Ўз-ўзига, ўз ишига танқидий муносабатда бўлиш ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш жараёнида зарур хислатлардан биридир. Бундай хислат ўз-ўзини тарбиялаш учун кишига ўз камчиликларини аниқлаш, уларни бартараф этиш мақсадини ўз олдида қуйишга имкон яратади. Киши ўзига, ўз хулқи,

хатти-ҳаракатларига нисбатан танқидий кўз билан қарамаса, ўз-ўзини тарбиялаб бўлмайди. Шунинг учун кишида бундай хислатларни ёшликдан тарбиялаб ўстириш мақсадга мувофиқ.

Педагогик фаолиятнинг муҳим жиҳатларидан бири ҳам ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашдир. Ўрта Осиё халқларининг умуминсоний ва миллий маънавий қадриятларида инсон ўзлигини англаб олиши, ўз одатлари ва сифатларини ўзгартиришга қодир эканлиги таъкидланади. Кишининг ўз шахсини ахлоқий идеаллар, ахлоқий билимлар, эътиқодлар асосида шакллантириш мақсадига йўналтирилган фаолияти ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашдир.

Ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш бу- кишининг ижтимоий тажрибада мавжуд бўлган ва шу жамият аъзоларининг онгида мустаҳкамланиб қолган ахлоқий одатлар ва сифатларни эгаллаб олишга йўналтирилган фаолиятидир.

Ўз-ўзини тарбиялаш ишини самарали амалга ошириш учун ўқувчидан куйидагилар талаб этилади:

- ахлоқий ривожланиш соҳасида эргашиш, тақлид қилиш лозим бўлган намунани (идеални) кўз олдида аниқ келтириш;
- ўз-ўзини тарбиялашнинг негизи сифатида ўз билимларини мустақил ошириши учун бўш вақтга эга бўлиш ва ундан унумли фойланишни тўғри йўлга қўйиш;
- ўз-ўзига, ўз ишига танқидий муносабатда бўлиш ва шу кабилар.

Киши ўзига, ўз хулқи, хатти-ҳаракатларига нисбатан танқидий кўз билан қарамаса, ўз-ўзини тарбиялаб бўлмайди. Шунинг учун кишида бундай хислатни ёшликдан тарбиялаб ўстириш мақсадга мувофиқ.

Шундай қилиб, тарбиялаш, ўз-ўзини тарбиялаш ва қайта тарбиялаш жараёнлари ўзаро мустаҳкам боғланган бўлиб, инсон шахсини таркиб топтиришнинг бир бутун жараёнида доимо бир-бирига таъсир ўтказади.

2.3. Тарбия жараёнида болалар, ўқувчи-ёшлар фаолиятининг субъективлиги

Халқимиз азал-азалдан ахлоқий фазилатларга бой бўлган. Ота-боболаримиз фарзанд ўстирар эканлар, уларнинг хулқ-атворларига, гап-сўзларига, кишилар олдида ўзларини қандай тутишига, ўз мақсадларини қандай сўзлар билан тушунтиришларига катта аҳамият беришган. Улар фарзандларининг кўрслик қилиши, катталар суҳбатига аралашиши, ножўя ишларига зинҳор-базинҳор йўл қўймаганлар. Бу кабиларга фарзанд тарбиясининг энг муҳим томони деб қараганлар.

Аммо, минг таассуфки, яқин тарихимизда шарқона тарбия, ахлоқ-одобнинг минг йиллик тажрибаларидан «эскилик сарқити» деб воз кечдик, ўзлигимизни унутаёздик.

Исломий тарбия мусулмонлар ҳаётининг барча қирраларини, ҳатто майда жиҳатларигача қамраб олган. У гўдакларни эмизишдан тортиб, қандай кийинтиришгача, овқатланиш одобидан тортиб, кўча-кўйда, катталар олдида ўзини қандай тутиш лозимлигигача барча жиҳатларни ўз ичига олган. Энг асосийси, исломий одоб фарзандларнинг ҳалол, пок, меҳнаткаш, илмга интилувчи, катталарни, айниқса, ота-онани ҳурматлаш руҳида тарбиялашни шарт қилиб қўйган. Масалан, Расулulloҳ ҳадисларида:

«Фарзандларингизни иззат-икром қилиш билан бирга ахлоқ-одобини ҳам яхшиланглар!», «Ҳеч бир ота ўз фарзандига хулқу одобдан буюкроқ мерос бера олмайди», дейилган. Демак, ўтмишда тарбия бериш ҳамманинг виждоний бурчи деб қаралган.

Ўзбек халқи ўз маданияти ва маънавиятида комил инсонларни вояга етказишга катта эътибор берган. Бунинг натижасида асрлар давомида ақлу заковатга, қомусий билим ва қобилиятга эга бўлган юқорида айтиб ўтган алломаларимиз каби комил инсонлар етишиб чикди ва оламга танилди.

Бугунги кунда мустақил давлатимизда миллий тарбия анъаналари тикланиб, оилавий ҳаётимизда муҳим мезонга айланмоқда. Бу эса, ўз навбатида, собиқ шўро тарбия назариясида ўрганилиши мумкин бўлмаган миллий одоб, миллий эътиқод, иймон-диёнат каби инсоннинг бутун миллий хусусиятига бевосита боғлиқ фазилатларни ёш авлоднинг шахсий сифатларига айлантиришни долзарб вазифа қилиб қўйди.

Миллий тарбия мезонларини белгилашда мустақил Ўзбекистоннинг ижтимоий буюртмаси бўлмиш ижобий сифатлар: миллий ифтихор, ватанпарварлик, миллатлараро мулоқат маданияти, миллий одоб, виждонийлик, иймон-эътиқод, миллий истиқлол мафкуравий онгини ривожлантириш зарур. Уларнинг акси бўлган сифатлар: ватанпурушлик, маҳаллийчилик, виждонсизлик, мафкурасизлик кабиларга ёшларда нафрат уйғотиш даркор. Бу ишларни бир-бири билан узвий боғлаб олиб бориш ўқитувчи-тарбиячи ва ота-она томонидан тарбиявий мезон қилиб олиниши керак.

Мактабда таълим-тарбия ишларининг самарадорлиги фақат ўқитувчининг тайёргарлиги, маънавий қиёфаси ва ўз вазифасини қандай бажаришигагина боғлиқ бўлмай, балки бола яшайдиган муҳит ва оиланинг таъсирига ҳам боғлиқдир. Оила болани ахлоқий тарбиялаш, унинг маънавий-ахлоқий йўналишларини шакллантиришнинг муҳим омилidir.

Оилада шахснинг ижтимоий-қимматли фазилатлари ўса бошлайди. Ўзбекистон шароитида оилавий тарбия мазмуни ташкил этилишига оид педагогик омиллар мавжудки, буларни ҳисобга олишга мажбурдирмиз.

Тарбиянинг самарадорлиги кўпинча оила ва мактабнинг болага нисбатан бир хил талаб қўя билишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам педагогик ахлоқда ўқитувчи билан ота-оналарнинг ўзаро муносабатлари, муомаласига катта эътибор берилади, муаллим оила билан алоқа ва ҳамкорлик қилмасдан туриб, болани ахлоқий тарбиялаш вазифасини бажара олмайди. Чунки мактаб оилада шаклланган ахлоқий фазилатларни мустаҳкамлаши ёки иллатларни йўқотиши лозим бўлади. Мактабда болага чуқур билим, таълим-тарбия мафкуравий ғоя, ўзбекона миллий қадриятлар, ҳалол меҳнат, бирор бир касб-хунарни эгаллашлари учун мустаҳкам пойдевор яратишдек масъул вазифани замонавий талаб даражасида амалга ошириш лозим. Уларга таълим беришнинг илғор педагогик технологиялар, замонавий ўқув-методик дастурлар асосида билим бериш, ўқув жараёнларини жаҳон андозаларига мос дидактик жиҳатдан таъминлаб, ўқувчиларнинг имкониятлари ва қизиқишларини таҳлил қилиш керак.

Муаллим ҳаётга эндиgina кириб келаётган, баркамол шахс сифатида шаклланаётган ёшларга таълим-тарбия бериб, уларни умуминсоний ва миллий ахлоқ мезонларини ўзлаштиришини таъминлайди. Шу боисдан ҳам

ўқитувчи бола учун бир умр идел, ибрат ва намуна бўлиб қолиши кеарк. Афсуски, ҳамма ўқитувчилар ҳақида ҳам шундай деб бўлмайди. Касбий салоҳияти етарли эмас, ахлоқий фазилатларида нуқсонли, ўзининг дағал муомаласи билан ёшларнинг кўнглини ўқишдан совитиб, дилини ўринсиз ранжитадиганлар ҳам учраб туради. Бундайлар ёшлар тарбиясига, уларнинг ахлоқига салбий таъсир этадилар. Тарбиявий ишларга тузатиш қийин бўлган даражада зиён етказадилар.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, ёшларда катталарнинг хатти-ҳаракатлари, ахлоқий фазилатларига танқидий муносабатда бўлиш ҳисси кучли бўлади. Шу жиҳатдан қараганда тинч-тотув яшайдиганларнинг оилаларидаги болалар ҳам шу оилада мавжуд бўлган ахлоқий хислатлар: хушмуоамалалик, одоблилиқ, катталарга ҳурмат, кичикларга ғамхўрлик қилиш, оила аъзолари ўртасидаги ўзаро ҳурмат каби ижобий фазилатлардан намуна оладилар.

Педагог олимлар тадқиқотларида исботланганидек, оилавий тарбияга доир ишлар қуйидаги шароитларда бажарилса, тарбиясамарадорлиги янада ошади:

1. Мактаб ўзининг барча таъсирлари мажмуини оилавий тарбия жараёнига изчил йўналтирса;

2. Ўқитувчилар жамоаси оила билан ўзаро ҳамкорлиги даврида ўзларининг этик-педагогик тарбиявий талабларини тўғри ташкил этса;

3. Таълим масканларидаги тарбиявий жараёнга ташкилотчи ота-оналар уюштирилса;

4. Ўқитувчилар томонидан оилавий тарбияга раҳбарлик болалар мактабга келмасдан олдин бошланса ва бу иш уларнинг барча ўқув йилларида давом эттирилса.

Демак, мактаб, оила ва жамоатчилик ҳамкорлиги болалар тарбиясида асосий ҳал қилувчи бўғин бўлиб, бунда ўқитувчи-тарбиячиларнинг бир мақсадга йўналтирилган тарбиявий ишлари муаммони ижобий ҳал этувчи омил ҳисобланади.

2.4. Олий мактабда ахлоқий тарбия тизими

Олий мактабда амалга ошириладиган ахлоқий тарбия жараёнида талабаларнинг руҳиятига, уларнинг онгига таъсир этилади. Бу умуминсоний ва миллий ахлоқнинг тамойиллари ва педагогик одоб қоидаларини ҳар бир бўлажак ўқитувчининг онгига етказиш, сингдириш демакдир. Талабаларнинг ахлоқий шаклланиши бир-бири билан узвий боғлиқ таълим-тарбия ишларини мунтазам ва изчил равишда бажаришни талаб этади. Тарбиявий таъсир кўрсатишнинг аниқ ва мукамал тизимигина ахлоқий тарбиянинг самарадорлигини таъминлайди. Тарбиявий ишда мукамал тизимнинг мавжудлиги бир хил ишни ортиқча такрорлайвермасликка, бўлажак муаллимларга бир хил талаблар қўйиш ва яқдиллик билан таъсир ўтказишга имкон беради.

Ахлоқий тарбия тизими нима? Тизим, қисмлардан тузилган бир бутун, яъни тартиб билан жойлаштирилган бир-бирига боғлиқ қисмлардан тузилган яхлит бир нарса, деган маънони билдиради. Олий мактабда бўлажак ўқитувчиларнинг ахлоқий тарбия тизимини яратиш олий ўқув юртида амалга ошириладиган барча тарбиявий ишларнинг мазмуни ва йўналишини белгилашга кўмаклашади. Тарбиявий ишлар тизими турли

курсларнинг (I, II, III, IV, V) талабалари билан ўтказиладиган тадбирларда изчиллик ва кетма-кетликни сақлашга ёрдам беради.

Олий мактаб талабаларида ахлоқий сифатлар қандайдир бирор универсал шакл, восита ёки усул ёрдамида эмас, балки хилма-хил шакллар, воситалар ва методлар, яъни ахлоқий тарбия тизими натижасида шаклланади. Тарбиявий ишлар тизими маълум вазифани бажарадиган, тузилиш жиҳатидан ўзаро боғлиқ бўлган кўплаб қисмларни ўз ичига олади. Тарбия тизими баркамол авлодни, юксак ахлоқий фазилатли мутахассисларни шакллантириш мақсадига бўйсундирилган, ўзаро бири-бирига боғлиқ ва мос келадиган шакл, усул ва воситаларнинг яхлит бирлигидан иборат. Масалан, таълим жараёнида фақат ахлоқий тарбиягина эмас, балки ақлий, ҳуқуқий, иқтисодий, экологик, эстетик ва меҳнат тарбияси ҳам амалга оширилади.

Ҳар қандай тарбия тизимининг асосий белгиларидан бири изчиллик, кетма-кетликдир. Олий мактабда амалга ошириладиган ахлоқий тарбия тизими ҳам ана шу қонуниятга асосланади. Ахлоқий тарбия тизими бир неча тизимчалардан тузилади. Умумий тизимнинг ҳар бир қисми ўзининг ички тизимига ҳам эга бўлади. Масалан, олий мактабда талабаларга бериладиган касбий таълим маълум бир тизим асосида тузилган бўлиб, у ёшларга ижтимоий-гуманитар, психо-педагогик, ихтисосий билимлар ва ахлоқий тарбия беришга хизмат қилади.

Ахлоқий тарбия гуруҳ мураббийлари, жамоат ташкилотлари, талабалар ва профессор-ўқитувчилар жамоалари ишида ҳам тизим бўлишини талаб этади. Ахлоқий тарбия тизими талабаларнинг олий мактабда таълим олиш йиллари давомида деярли ўзгармайди. Фақат унинг мазмунигина янгиланади. Тарбиянинг мақсад ва вазифалари ҳамда бу вазифаларни ҳал этишга ёрдам берадиган фаолият турлари, тарбиянинг шакллари ва методлари, турли ички ва ташқи таъсирлар натижасида шахснинг камолга эришиш босқичлари ва даражалари ахлоқий тарбия тизимининг асосий қисмлари ҳисобланади.

Хуллас, ахлоқий тарбия тизимининг барча қисмлари талабаларнинг хилма-хил фаолияти билан бевосита боғлиқ. Бу фаолият жараёнида талабалар жамоасида объектив ахлоқий муносабатлар вужудга келади. Машғулотлар ва фаолият турларини бажариш натижасида объектив муносабатлар талабаларнинг шахсий одоб, муомала-муносабатларига айланади ва шу жараёнда бўлажак мутахассиснинг ахлоқий фазилатлари шаклланади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. Тарбиядан кўзланган мақсад нима?
2. Тарбиянинг мураккаб жараёнлигига сабаб нима?
3. Миллий мафкура деганда нимани тушунасиш?
4. Кишида ўз-ўзини тарбиялаш учун қандай зарурий хислатлар мавжуд бўлиши керак?
5. Ёшларни миллий мафкура, миллий истиқлол ғояси асосида маънавий-ахлоқий тарбиялаш деганда нимани тушунасиш?
6. Ёшларни тарбиялашда мактаб ва оилавий тарбияда қандай зиддиятлар юзага келади?

7. Тизим, ахлоқий тарбия тизими деганда нимани тушунаси?
8. Олий ўқув юртидаги ахлоқий тарбия тизимини характерлаб беринг?

3- Маъруза: Педагогик жараён ва мутахассислик. Педагогик илмий-тадқиқот методлари

Режа:

- 3.1. Ғарб педагогикасининг ўзига хос хусусиятлари. Индивидуализм ва бихевиоризм таълимотлари.**
- 3.2. Педагогика фанининг илмий тадқиқот методлари**
- 3.3. Педагогик жараён ва ўқитувчининг касбий шаклланиш жараёни.**

Адабиетлар. 7, 10, 16, 19, 21, 22.

Таянч иборалар: XVIII-XIX аср Ғарб мамлакатларида педагогик таълимотлар, янги мактаблар, сара (элита) мактаблари, бихевиоризм таълимоти, педагогик фаолият, педагогик маҳорат, маҳоратни эгаллаш, ўқиш, ўрганиш, изланиш;

3.1. Ғарб педагогикасининг ўзига хос хусусиятлари. Индивидуализм ва бихевиоризм таълимотлари.

XVIII-XIX асрларда Ғарб мамлакатларида педагогика, педагогик таълимотлар ривожланган босқичга кўтарилди. Айнан бу даврларда шахсга йўналтирилган ёндашувлар, одам шахсининг ва хулқининг таълим-тарбия таъсирида ривожланиши хусусида юксак ахлоқий-педагогик қарашлар юзага келди. Ушбу инсонпарварлик ғоялар таъсирида Франция, Швейцарияда янги мактаблар, АҚШ, Германия ва Австрияда сара (элита) мактаблар пайдо бўлди, уларда шахснинг таълим ва тарбияси табиатда эркин ривожланиш, бола ва катталар орасидаги табиий муносабатлар билан боғланади.

Одам шахсининг ва хулқининг ривожланишида биологик омилларнинг таъсирини юксак баҳолаб, шахсни наслга боғлаб ўрганувчи оқимлардан бири бихевиоризм бўлиб, у XX асрнинг бошларида психология фанида кенг тарқалди. Бунга америкалик педагог ва руҳшунос Э. Торндайк асос солди. Унинг фикрича, шахснинг барча хусусиятлари, жумладан онг ва ақлий қобилият ҳам наслдан-наслга ўтади, гуё одамнинг кўзи, тишлари ва бармоқлари каби ақлий қобилият ҳам табиатан берилгандир.

XIX ва XX аср оралиғида, АҚШ да дидактик утилитаризм концепцияси пайдо бўлди. Бу ғоя америкалик педагог Джон Дьюнга тегишлидир. Европада бундай қараш асосида таниқли немис педагоги Р. Кершенштейн фикрлар баён қилган.

Джон Дьюннинг айтишича, алоҳида олинган ўқув фанлари мазмуни орасидаги алоқаларнинг манбаи таълим олувчиларнинг индивидуал ва ижтимоий фаолияти ҳисобланади. Бу фаолият турлари оптимал дастурни ўқув фанларининг кетма-кетлиги ва узвийлиги асосида эмас, балки ўқувчининг эркинлигида, унинг тажрибалари билан боғланган хулқининг янги муносабатлари ва типларини шакллантириш асосида таъминлайди.

Дидактик утилитаризм америка мактабларининг таълим мазмунига ҳам ўқув ишлари методларига кучли таъсир этди, бунинг натижаси ўлароқ,

таълим олувчиларга максимал даражада эркинлик берилди. Жумладан, мажбурий ва факультатив фанлар сифатида ажратилган ўқув фанларини танлаб ўқитишга ижозат берилди. Ўқув-тарбия жараёни ўқувчиларнинг индивидуал талаблари (танловлари) га мослаштирилди.

Ғарб педагог олимларидан яна бири, немис руҳшуноси В.Птерн янги туғилган бола ҳали инсон эмас, деб ҳисоблайди. У фақат сут эмизувчи ҳайвондир. Ярим ёшдан ошгандан сўнг у маймунга тенглашади. Икки ёшида бола бошланғич инсонлик ҳолатига етади (юради, гапиради). Беш ёшгача бўлган болаларнинг руҳий хусусиятлари ибтидоий давр одамлари хусусиятларига мос келади. Ўсмирлик йилларида киши ўзида ўрта аср онгини акс эттиради ва етуқлик ёшидагина мавжуд жамиятнинг маданий даражасига мос онг эгаси бўлади, дейди. Яъни, инсон 17-18 ёшида мавжуд жамиятнинг яъзоси бўлади деб ҳисоблайди.

Австриялик руҳшунос К.Бюллер ҳатто боланинг ахлоқий жиҳатдан ўсишини ҳам ирсиятга боғлайди. Бундан ташқари ҳам яратилган бир қатор педагогик қарашлар, таълимотлар моҳиятан инсон таълим-тарбияси асосида шахсни шакллантиришга қаратилгандир. Демак, Ғарб ва Шарқ мамлакатларида педагогик қарашлар, маданият, санъат, фалсафа асосан диний-ахлоқий мазмунда бўлган.

3.2. Педагогика фанининг илмий тадқиқот методлари

Педагогика ўз мазмунини бойитиш ва янгилаш мақсадида мавжуд педагогик ҳодиса ва жараёнларни унинг мақсади ва вазифаларига мувофиқ келадиган усуллари билан ўрганади. Шу маънода педагогиканинг илмий-тадқиқот усуллари деганимизда ёш авлодни тарбиялаш, билимли қилиш ва ўқитишнинг реал жараёнларига хос бўлган ички алоқа ва муносабатларни текшириш, блиш йўллари, услублари ва воситалари мажмуини тушунамиз. Бошқа фанлар қаторида педагогика фани ҳам ўз тадқиқот объектига ва илмий тадқиқот методларига эга.

Педагогиканинг илмий тадқиқот усуллари қанчалик тўғри танланса таълим-тарбия мазмунини янгилаш ва такомиллаштириш шу даражада яхшиланади, педагогика фани ҳам бойиб боради. Шу сабабли педагогик илмий-тадқиқот усулларига догматик ёндашиш мумкин эмас. Иккинчи томондан, илмий тадқиқот усуллари тизими ҳали ҳозирча фанда тўла яратилган, ҳал этилган эмас.

Илмий тадқиқот педагогика фанини ҳам такомиллаштириб боришга, айрим педагогик ҳодисаларни текширишга, уларни тўғри ҳал этиш йўллари аниқлашга ёрдам беради. Ҳозиргача мавжуд ва ишлаб чиқилган қуйидаги илмий-тадқиқот усуллари таяниб фикр юритиш мумкин:

1) Кузатиш усули; 2) суҳбат усули; 3) Адабиётлар билан ишлаш усули; 4) Тест, сўровномалар усули; 5) Мактаб ҳужжатларини ўрганиш; 6) Эксперимент, синов усули; 7) Математик метод; 8) Тадқиқот натижалари ва уларни амалга тадбиқ этиш усуллари; **Кузатиш** -

ўрганиш лозим бўлган педагогик ҳодисани маълум мақсад нуктаи назаридан келиб чиққан ҳолда кузатувчи кузатиш баённомасини олиб боради. Кузатиш объектига оид бўлган аниқ фактик материал тайёрланади. Кузатиш аниқ белгиланган режа асосида олиб борилади. Кузатишлар фақат оддий ҳодисаларни кузатиш, айрим далилларни йиғиш, ҳисобга олиш,

аниқлаш учунгина эмас, балки таълим-тарбия жараёнини яхшилаш ва мукаммаллаштириш мақсадида амалга оширилади.

Илмий кузатишлар эса нафақат ўқувчиларнинг табиий фаолиятларини, балки уларнинг илмий дунёқарашлари шаклланиши, фикрлаш жараёни кучи, хулосалар чиқаришдаги фаолликларини аниқлайди ҳамда уларни таҳлил этади. Бундай кузатишлар таъсири натижасида педагогика фани мазмунининг бойишига сабаб бўлади.

Таълим-тарбия жараёнини яхшилаш ёки яратилган илмий фаразларнинг қанчалик тўғри эканлигини аниқлаш мақсадида **суҳбат усули**дан фойдаланилади. Одатда, суҳбат усули мактаб ўқитувчилари ва ўқувчилари жамоаси билан, ота-она ва кенг жамоатчилик билан якка ҳамда гуруҳли тартибда иш олиб борилганда қўлланилади. Бунда суҳбат усулини тадбиқ этишдан олдин режа тузилади, уни амалга ошириш йўллари белгиланади, натижалар таҳлил қилинади ва тегишли хулосага келинади. Суҳбат тадқиқотнинг мустақил ёки ёрдамчи методи сифатида қўлланилади.

Суҳбат олиб боришда тадқиқотчи қуйидагиларга эътибор бериш керак:

- 1) Суҳбат учун олдиндан савол тузиш.
- 2) Вақти ва ўтказиш жойини белгилаш.
- 3) Суҳбат учун қулай шароит ва эркин гаплашиш имконини яратиш.
- 4) Суҳбат натижаларини зудлик билан таҳлил қилиш, қийёслаш, тегишли хулоса чиқариш ва мактаб ҳаётига тадбиқ қилиш педагогик жиҳатдан қимматлидир.

Мактаб ҳужжатларини ўрганиш - ўқувчиларнинг шахсий делолари, методистларнинг хабарлари, синф журналлари, кундаликлари, йиғилиши ва мажлислар баённомалари тадқиқоти учун олиб борилаётган таълим-тарбия аҳволи, даражаси ҳақида объектив ахборот манбаи ҳисобланади. Мактаб ҳужжатларини текшириш орқали ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоаси, уларнинг педагогик фаолияти ҳақида аниқ маълумотлар олинади.

Эксперимент – сўзи латинча «синаб кўриш», «тажриба қилиб кўриш» маъносини англатади. Экспериментал – тажриба ишлари асосан таълим-тарбия жараёнига алоқадор илмий фараз ёки амалий ишларнинг тадбиқий жараёнларини текшириш аниқлаш мақсадида ўтказилади. Тажриба ишлари таълим ва тарбия ўртасидаги қонуний алоқаларни аниқлаш, натижаларни ҳисобга олиш асосида янги усулларин тадбиқ этишга, таълим-тарбия самарадорлигини оширишга қаратилади. Шунингдек, таълим-тарбия жараёнининг боришини, тузилиш ва натижаларини олдиндан кўра билиш имкониятини беради.

Эксперимент усули шароитга қараб 3 хилда ўтказилади:

- 1) Табиий эксперимент.
- 2) Лаборатория эксперименти.
- 3) Амалий тажриба.

Математик метод – оммавий материалларни таҳлил қилишда (масалан, анкеталаштириш йўли билан тўпланган материалларни ёки маълумотларни умумлаштириш учун) қўлланилади. Бу метод эксперимент натижаларини аниқ баҳолашини, хулосаларнинг ишончли бўлишини таъминлайди.

Тадқиқот натижалари ва уларни амалга тадбиқ этиш. Педагогикада бу жараён турли йўللار билан амалга оширилиши мумкин.

Чунончи, тадқиқотчиларнинг семинарларда, илмий конференцияларда тадқиқот натижалари бўйича маърузалар билан чиқиш илмий мақолалар, китоблар нашр этиш, ўқитувчиларга мўлжалланган методик тавсиялари бўлиши мумкин. Педагогикада ҳали ҳал этилмаган муаммолар жуда кўп. Булар илмий – тадқиқот олиб бориш йўли билан ҳал этилади.

Демак, педагогика шахсни муайян мақсадга қарата таълим-тарбия бериш, ривожлантириш, таркиб топтириш моҳияти ва қонуниятлари ҳақидаги фандир.

3.3. Педагогик жараён ва ўқитувчининг касбий шаклланиш жараёни

Жамиятда ёш авлодни муайян даражада ўқимишли, ахлоқан баркамол, жисмоний соғлом ва маънавий етук, маданиятли кишилар бўлиб етишида ўқитувчи (мутахассис)ларнинг хизматлари беқиёсдир. Ҳар бир ўқитувчининг муҳим ҳаётий ўрни ўз ишининг устаси бўлишдир. Муваффақиятли ишлаш учун ҳар бир ўқитувчи педагогик маҳоратга эга бўлиши зарур. Педагогик маҳорат эгаси кам куч (меҳнат) сарф қилиб катта натижага эришади. Ижодкорлик унинг ҳамиша ҳамкори бўлади. Педагогик ишга қобилиятли, истеъдодли кишидагина педагогик маҳорат бўлиши мумкин.

Ўқитувчи маҳорати унинг фаолиятида кўринади. Ўқитувчи аввало педагогик жараённинг қонуниятлари ва механизмларини яхши эгаллаган бўлиши лозим. Шу маънода педагогнинг умумлашган малакалари, унинг педагогик техникаси катта аҳамиятга молик бўлади.

Педагогик фаолият – ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш учун халқ, давлат олдида жавоб берадиган, болаларга таълим-тарбия беришда махсус тайёрланган одамларнинг меҳнат фаолиятидир. Ўқитувчилик фаолияти инсон шахсини шакллантиришга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикаси олий таълим концепциясида ўқитувчи-мутахассис олдида турган вазифалар қуйидагича белгиланади: «Мутахассис малакаси – чуқур билим, кенг дунёқараш ва касб тайёргарлиги, компьютер бўйича саводхонлиги, ўз билимини тезлик билан янгилаш ва тўлдира олиш қобилияти сингари омиллардан ташкил топади. Шу қаторида унинг интизоми, масъулият, зиёилик, ўз ишига, ватан ва жаҳон тараққиёти йўлида эзгулик ва адолатга садоқат туйғуларини ҳам тарбиялаш зарур». Шунингдек ҳозирги давр ўқитувчи олдида педагогик маҳорат устаси бўлишдек муҳим вазифани ҳам қўймоқда.

Педагогик маҳорат- бу тинимсиз меҳнат қилиш, ўз устида тинмай ишлаш, ўқиш, ўрганиш, изланиш натижасидагина шаклланиши мумкин. Педагогик маҳоратни эгаллаш учун ўқитувчи доимо ўз ишини таҳлил қила билиши, ўзига ўқувчилар назари билан қарай олиши ва камчиликларни тузатиш учун тинимсиз изланиши зарур. Педагогик маҳорат аввало мустаҳкам билимни, билимларни моҳирлик билан амалиётга қўллай билишни талаб этади. Шунингдек, ўзгалар тажрибасини ўрганиш, ундан ўз фаолиятида ижодий фойдаланишни билиш ҳам яхши самара беради. Ўқитиш жараёнида педагог ўз фаолиятининг самарали бўлиши учун педагогик технологияни яхши билиши, унинг янги-янги йўллари ярата оладиган ва ижодий ишлайдиган педагогик маҳорат эгаси бўлиши зарур.

Ўқитувчининг касбий шаклланиш жараёни институт даргоҳида таълим олиш жараёнидан бошланади. Бўлажак ўқитувчининг касбий шаклланиб боришида биринчи курсдан бошлаб амалга ошириладиган узлуксиз педагогик амалиёт алоҳида аҳамиятга эгадир. Амалиётнинг асосий мақсади ўқишнинг биринчи йилидан бошлабқ талабаларни мактабга ўргатиш, таълим муассасаларида фаолият юритишга ўргатиш, ўқитувчилик касбидан хабардор қилиб боришдир, қолаверса, узлуксиз амалиёт касб танлашга йўллаш вазифасини ҳам ўтайди. Бундай амалиётлар биринчи курснинг ўзидаёқ, танлаган касбим тўғрими? Шу касбни эгаллашга менда ииконият ва хохиш бор эканми? деган саволга жавоб қайтариш имкониятини беради. Хулоса қилиб айтганда, узлуксиз педагогик амалиёт талабаларни ўқув – педагогик амалиётга тайёрлаб боради. Бу эса бўлажак ўқитувчи фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

Ўқитувчининг касбий шаклланиш жараёнида таълим муассасаси раҳбарияти ва жамоатчилиги катта роль ўйнайди. Ёш ўқитувчиларга тажрибали ўқитувчиларни бириктириб қўйиш, уларнинг дарсларини кузатиш, услубий кенгаш, метод бирлашма ишларига жалб этиш таълим муассасаси (мактаб) раҳбариятининг вазифасидир.

Ўқитувчи секин-аста ўз касбини ўзлаштириб бориш билан бирга оналар ўртасидаги педагогик билимларни тарғиб этади. Ўқитувчилик касбига кириш ва педагогик маҳоратни эгаллаш жараёни, уни таълим муассасалари, мактаб ўқитувчилар жамоасига киритиб, унда ўз ўрнини топиб кета олишига боғлиқ. Жамоанинг ёрдамидан юз ўгирмаслик, қийинчиликларга дуч келганда руҳан тушкунликка тушмай, ўз хатоларини кўра билиш ва уни йўқотиш учун ҳаракат қилиш уни ўқитувчи бўлиб шаклланишидан дарак беради.

Хуллас, ҳар бир ўқитувчи ўз-ўзини тарбиялаб боришга, ўз устида тинмай ишлашга ҳаракат этиши касбий фазилатларнинг ажралмас қисми ҳисобланади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. Ғарб педагогикасида педагогик таълимотларнинг асосий моҳияти нималардан иборат эди?
2. Бихевиоризм таълимотининг асосчилари ким ва таълимотнинг асосий ғояси нима?
3. Педагогика фанининг илмий тадқиқот методлари деганда нимани тушунаси?
4. Ўқитувчининг касбий шаклланиш жараёни қаердан бошланади?
5. Ўқитувчи олдида қўйилган вазифалар нималардан иборат?
6. Педагогик маҳорат қандай эгалланади?
7. Кузатиш ва эксперимент методларини изоҳлаб беринг?
8. ***Сухбат*** олиб боришда тадқиқотчи нималарга эътибор бериш керак?

4 –Маъруза: Тарбия жараёни. Тарбия методлари

Режа:

- 4.1. Тарбия жараёнининг моҳияти.**
- 4.2. Миллий шарқона тарбия мезонлари.**
- 4.3. Ёшларни оилада ва мактабда тарбиялаш.**
- 4.4. Тарбия қонуниятлари ва қоидалари.**
- 4.5. Тарбия усуллари ҳақида тушуча.**

Адабиётлар: 6, 13, 15, 16, 19, 23

Таянч иборалар: Тарбия назарияси, тарбия жараёни, инсон тарбияси, тарбиянинг мақсади, ўз-ўзини ва қайта тарбиялаш, миллий тарбия мезонлари, оила ва мактаб ҳамкорлиги, тарбия қоидалари, изчиллик, тизимлилик ва узлуксизлиги, тарбия усуллари;

4.1. Тарбия жараёнининг моҳияти.

Тарбия назарияси –педагогиканинг бир қисми бўлиб, тарбия жараёнининг мазмуни, моҳияти, қоидалари, усули ва ташкил этилиши масалаларини ўрганади. Тарбия назарияси Марказий Осиё файласуфларининг ва халқ педагогикасининг тарбия борасидаги бой тажрибаларига таянади. Тарбия таълим бериш билан мустаҳкам алоқада бўлгани ҳолда ўзига хос қонуниятларга эга.

Таълим-тарбия яхлит педагогик жараёндир. Лекин улар бир-бирига айнан ўхшаш эмас. Бир бутун педагогик жараёнда таълим доимо тарбиявий вазифаларни, тарбия эса ҳаётни билиш, унга тайёрланишдек масъулиятли вазифани бажаради. Таълимнинг асосий вазифаси ўқувчиларни билимлар билан қуроллантириш бўлса, тарбияда ўқувчининг жамиятимизда қабул қилинган ахлоқ-одоб қоидаларига мос келадиган эътиқодини, ахлоқий малака ва кўникмаларини таркиб топтириш муҳимдир.

Тарбия жараёнининг моҳияти шу жараён учун характерли бўлган ва муайян қонуниятларда намоён бўладиган ички алоқа ва муносабатларни акс эттиради. Тарбия жараёни мураккаб жараён бўлиб, у узоқ давом этади ҳамда унинг натижасини кўриш қийинроқ кечади. Болаларни тарбиялаш улар туғилган вақтидан бошланади ва мунтазам равишда таълим бериш билан бирга олиб борилади. Боланинг ўсиши ва тарбияси унинг фаолияти жараёнида амалга оширилади.

Тарбия тарбияланувчининг руҳиятига тарбиячига маъқул бўлган сифатларни сингдириш учун, мақсадга мувофиқ тарзда ва мунтазам равишда таъсир этишдир. Шунинг учун тарбия аввало тарбияланувчи шахсининг таркиб топиш жараёнига раҳбарлик қилишни тақозо этади. Тарбия давомида тарбияланувчининг қарашлари, ҳаётий нуқтаи назари аста-секин таркиб топиб боради.

Ҳозирги замон педагогикасида тарбия тарбиячининг тарбияланувчи шахсига оддий таъсир кўрсатиши эмас, балки тарбиячилар тарбияланувчиларнинг аниқ бир мақсадга қаратилган, бир-бири билан ҳамкорликдаги муносабатлари ва ўзаро таъсир кўрсатиши эканлиги алоҳида таъкидланади. Бугунги кунда шунчаки билим эгаси бўлган инсонни эмас, балки ижодкор, ўз истейдоди билан ажралиб турувчи, ишбилармон, ҳар томонлама ривожланган комил инсонни тарбиялаш замон тақозосидир.

Тарбия жараёнида кишининг турли қобилиятлари ривожланади, ғоявий, ахлоқий, иродавий, эстетик хислатлари шаклланади, табиатга, жамиятга илмий қарашлар тизими таркиб топади, жисмоний куч-қувватлари мустаҳкамланади. Бола катталарнинг тажрибаларини сусти ҳолда эмас, балки фаол равишда ўзлаштиради: бу ўзлаштиришда унинг онгли ҳаракати, тиришқоқлиги катта аҳамиятга эга бўлади. Тарбияланувчилар муайян даражада актив фаолият кўрсатмасалар тажриба ва билимни ўзлаштириш олмайдилар. Болаланинг ёши улғайган сари бу фаоллик тобора кўпроқ мустақил хусусиятларга эга бўлиб боради; тарбияланувчилар ўзларида дунёқарашни таркиб топтиришга, ўз-ўзини такомиллаштириш, табиат, жамият ва турмушда учрайдиган ҳодисаларни тушунишга кўника борадилар.

Тарбияга барча даврларнинг илғор кишилари юқори баҳо берганлар. Халқ донишмандлари ва мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Завқий, Фурқат, Аваз Ўтар, Ҳамза, Абдулла Авлониё қабилар инсон камолотини илм-фан ва тарбияда деб билганлар.

Тарбия жараёни ўз-ўзини тарбиялаш билан мустаҳкам боғланган. Ўз-ўзини тарбиялаш кишининг ўз шахсини ўзгартиришга қаратилган фаолиятидир. Ўз-ўзини тарбиялаш тўғри тарбия бериш билан бирга содир бўлади ва айни вақтда тўғри тарбия натижаси ҳисобланади.

Ўз-ўзини тарбиялашнинг муваффақиятли бўлиши учун ҳар бир киши ўз-ўзини тўғри баҳолай билишга ўрганиши, ҳаётда ўзи интилиши лозим бўлган идеални аниқ тушунган ҳолда ўзидаги ижобий сифатларни ва мавжуд камчиликларни кўра олиши муҳим аҳамиятга эга.

Ўқитувчи ва тарбиячилар, шунингдек ота-оналар болаларни кичик ёшдан бошлаб ўзини ўзи эплаш, тута билиш, одамлар билан қай йўсинда муомала қилиш, рост сўзлаш, катталарга ҳурматда бўлиш, ўзидан кичикларга меҳрибонлик кўрсатиш қабиларга ўргатиб, одатлантириб боришлари лозим. Бола ўзини-ўзи тарбияламаса, ақл-фаросатини ишга солмаса, тарбиядан кўзланган натижага эришиб бўлмайди. Ҳар бир бола ўзининг ҳулқ-атворида талабчан бўлиши ва ўзида энг яхши инсоний фазилатларнинг таркиб топиши учун астойдил тиришмоғи лозим. Демак, ўз-ўзини тарбиялаш жараёни –билиш, истак, бажара олиш ва ҳаракат қилишдан иборат.

Ўз-ўзини тарбиялаш боланинг доимий иши бўлмоғи ва узлуксиз давом этмоғи зарур. Чунки ҳақиқий тарбия болани ўз кучи, лаёқатлари ва қобилиятларини ишга солишга ундайди, унинг идеалларини, шахсий мулоҳазаларини, эътиқодини таркиб топтиради. Натижада бола шахсини ҳар томонлама ривожлантиришга қаратилган тарбиявий жараён ўз-ўзини тарбиялаш жараёнига айланади.

Ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш бу- кишининг ижтимоий тажрибада мавжуд бўлган ва шу жамият аъзоларининг онгида мустаҳкамланиб қолган ахлоқий одатлар ва сифатларни эгаллаб олишга йўналтирилган фаолиятидир.

Ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш ҳар бир шахснинг меҳнат жамоалари, маълум бир гуруҳ, касб эгаларининг меҳнат фаолиятида қатнашиши жараёнида юз беради. Мактабда ўқиш йиллари инсон ҳаётида ахлоқий изланишлар даврига тўғри келади. Бу даврда болаларни ўз-ўзини

тарбиялашга даъват этиш самарали бўлади. Муаллим ўқувчиларнинг ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш ишини ташкил этиш, амалга оширишга даъват этар экан, аввало унинг ўзи ўз шахсини мунтазам такомиллаштириш, ўзининг ахлоқий савиясини кенгайтириб, ахлоқий одат ва сифатларини ўстира бориши лозим. Ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш тажрибасига эга бўлмаган киши бошқаларга бу ишни ўргата олмайди.

4.2. Миллий шарқона тарбия мезонлари.

Халқимиз азал-азалдан ахлоқий фазилатларга бой бўлган. Ота-боболаримиз фарзанд ўстирар эканлар, уларнинг хулқ-атворларига, гап-сўзларига, кишилар олдида ўзларини қандай тутишига, ўз мақсадларини қандай сўзлар билан тушунтиришларига катта аҳамият беришган. Улар фарзандларининг қўрслик қилиши, катталар суҳбатига аралашishi, ножўя ишларига зинҳор-базинҳор йўл қўймаганлар. Бу кабиларга фарзанд тарбиясининг энг муҳим томони деб қараганлар.

Аммо, минг таассуфки, яқин тарихимизда шарқона тарбия, ахлоқ-одобнинг минг йиллик тажрибаларидан «эскилик сарқити» деб воз кечдик, ўзлгимизни унутаёздик.

Шарқона одоб минг йиллар мабойнида исломий тарбия қоидалари асосида таркиб топиб, такомиллашиб борганлиги тарихдан маълум. Жумладан, Куръони карим оятлари мазмуни, Пайғамбар алайҳиссалом ҳадислари, шарқ алломалари ва файласуфларининг ҳикматомуз китоблари тарбиямизнинг манбаи бўлиб хизмат қилган.

Исломий тарбия мусулмонлар ҳаётининг барча қирраларини, ҳатто майда жиҳатларигача қамраб олган. У гўдакларни эмизишдан тортиб, қандай кийинтиришгача, овқатланиш одобидан тортиб, кўча-кўйда, катталар олдида ўзини қандай тутиш лозимлигигача барча жиҳатларни ўз ичига олган. Энг асосийси, исломий одоб фарзандларнинг ҳалол, пок, меҳнаткаш, илмга интилувчи, катталарни, айниқса, ота-онани ҳурматлаш руҳида тарбиялашни шарт қилиб қўйган. Масалан, Расулуллоҳ ҳадисларида: «Фарзандларингизни иззат-икром қилиш билан бирга ахлоқ-одобини ҳам яхшиланглар!», «Ҳеч бир ота ўз фарзандига хулқу одобдан буюкроқ мерос бера олмайди», дейилган. Демак, ўтмишда тарбия бериш ҳамманинг виждоний бурчи деб қаралган.

Ўзбек халқи ўз маданияти ва маънавиятида комил инсонларни вояга етказишга катта эътибор берган. Бунинг натижасида асрлар давомида ақлу заковатга, қомусий билим ва қобилиятга эга бўлган юқорида айтиб ўтган алломаларимиз каби комил инсонлар етишиб чикди ва оламга танилди.

Бугунги кунда мустақил давлатимизда миллий тарбия анъаналари тикланиб, оилавий ҳаётимизда муҳим мезонга айланмоқда. Бу эса, ўз навбатида, собиқ шўро тарбия назариясида ўрганилиши мумкин бўлмаган миллий одоб, миллий эътиқод, иймон-диёнат каби инсоннинг бутун миллий хусусиятига бевосита боғлиқ фазилатларни ёш авлоднинг шахсий сифатларига айлантиришни долзарб вазифа қилиб қўйди.

Миллий тарбия Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини мустаҳкамлаш ва амалга оширишга тайёр фарзандларни тарбиялаб вояга етказишга хизмат қилади. Ҳозирги даврда ушбу мақсадларга эришишнинг ўзига хос муаммолари ҳам бор. Шулардан бири – миллий тарбия

назариясининг асосий қоидалари ва илмий тушунчалари яратилмаганлигидир. Буларнинг барчаси Ўзбекистон мактабларида миллий истиқлол тарбиясининг мезонларини илмий асослаш заруратини вужудга келтирмоқда.

Миллий тарбия мезонларини белгилашда мустақил Ўзбекистоннинг ижтимоий буюртмаси бўлмиш ижобий сифатлар: миллий ифтихор, ватанпарварлик, миллатлараро мулоқат маданияти, миллий одоб, виждонийлик, иймон-этиқод, миллий истиқлол мафкуравий онгини ривожлантириш зарур. Уларнинг акси бўлган сифатлар: ватанпурушлик, маҳаллийчилик, виждонсизлик, мафкурасизлик кабиларга ёшларда нафрат уйғотиш даркор. Бу ишларни бир-бири билан узвий боғлаб олиб бориш ўқитувчи-тарбиячи ва ота-она томонидан тарбиявий мезон қилиб олиниши керак. Айниқса, оилада миллий тарбияни ёшларга сингдиришда дастлаб миллий одобни (аввал саломлашиш, кейин сўз бошлаш, яхши ва ёмонни ажратиш, катталарга ҳурмат ва кичикларни иззатлаш, устозларни эъзозлаш кабиларни), миллий ғурур асосларини (ўзбек миллатига мансублигини англаш, Ўзбекистон-Ватаним менинг туйғусини чуқур англаш), виждонийлик (андишали бўлиш, ростгуйлик, ёлғон гапирмаслик, яхши ва ёмон хулққа ўзининг тўғри фикрини билдириш) кабиларни тарбиялаш, ўқитиш, уларни ахлоқий Низомга айлантириш миллий тарбиямизни янада раванқ топтиради ва келажагимизни юксалтиради.

4.3. Ёшларни оилада ва мактабда тарбиялаш.

Мактабда таълим-тарбия ишларининг самарадорлиги фақат ўқитувчининг тайёргарлиги, маънавий қиёфаси ва ўз вазифасини қандай бажаришигагина боғлиқ бўлмай, балки бола яшайдиган муҳит ва оиланинг таъсирига ҳам боғлиқдир. Оила болани ахлоқий тарбиялаш, унинг маънавий-ахлоқий йўналишларини шакллантиришнинг муҳим омилidir.

Оила эркаклар ва аёлларнинг тўла тенг ҳуқуқлиги, оила учун баб-баравар жавобгарлиги асосида қурилади. Ота-оналарнинг ўз ҳаётлари, турмуш тарзлари, бола шахсида илмий дунёқараш асослари, маънавий, ахлоқий, нафосат, меҳнат ва бошқа ижтимоий омилларни шакллантириш мақсадида тизимли таъсир кўрсатиш жараёнига оилавий тарбия дейилади. Оила бола тарбия оладиган энг биринчи жамоа бўлиб, бола унда ахлоқий қоидалар, урф-одатларни билиб олади, дастлабки ахлоқий таржриба орттиради. Айни пайтда оилавий ҳаёт ва оилавий тарбия ўзининг миллий хусусиятларига ҳам эга. Бу эса, ўз навбатида, оилавий тарбия усуллари ва мазмунининг умумий ҳамда хусусий томонлари ривожда яққол кўзга ташланади.

Ҳар бир инсон ёшликда она қўлида тарбияланади. Она алласи билан бирга бола қалбига она муҳаббати сингади ва онанинг эркалишлари бир умр ёдда қолади, оилада бола яхши билан ёмоннинг фарқини ажратишни ўрганади. Оила тарбияси орқали бола онгида умуминсоний ва миллий қадриятлар, яшашдан мақсад ҳақида дастлабки тасаввурлар ҳосил бўлади. Оилада шахснинг ижтимоий-қимматли фазилатлари ўса бошлайди. Ўзбекистон шароитида оилавий тарбия мазмуни ташкил этилишига оид педагогик омиллар мавжудки, буларни ҳисобга олишга мажбурдирмиз.

Бола мактабга қадам қўйганда яхши ва ёмон нарсалар ҳақида ўз тасаввурига эга бўлади. Ўқитувчи болада қандай ахлоқий тушунчалар мавжудлигини ва ахлоқий фазилатлар қандай шароитда шаклланганлигини ҳам билиши керак. Шунинг учун ҳам муаллим ўқувчиларнинг ота-оналари билан алоқа боғлаб, болани тарбиялашда улар билан ҳамкорликни йўлга қўйиши даркор. Тарбиянинг самарадорлиги кўпинча оила ва мактабнинг болага нисбатан бир хил талаб қўя билишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам педагогик ахлоқда ўқитувчи билан ота-оналарнинг ўзаро муносабатлари, муомаласига катта эътибор берилади, муаллим оила билан алоқа ва ҳамкорлик қилмасдан туриб, болани ахлоқий тарбиялаш вазифасини бажара олмайди. Чунки мактаб оилада шаклланган ахлоқий фазилатларни мустаҳкамлаши ёки иллатларни йўқотиши лозим бўлади. Мактабда болага чуқур билим, таълим-тарбия мафкуравий ғоя, ўзбекона миллий қадриятлар, ҳалол меҳнат, бирор бир касб-ҳунарни эгаллашлари учун мустаҳкам пойдевор яратишдек масъул вазифани замонавий талаб даражасида амалга ошириш лозим. Уларга таълим беришнинг илғор педагогик технологиялар, замонавий ўқув-методик дастурлар асосида билим бериш, ўқув жараёнларини жаҳон андозаларига мос дидактик жиҳатдан таъминлаб, ўқувчиларнинг имкониятлари ва қизиқишларини таҳлил қилиш керак.

Ўқитувчи педагогик жараёнда асосий фигура, етакчи кишидир. Унга ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш вазифаси юклатилган. Шунинг учун ҳам ўқитувчига, унинг ахлоқий сифатларига, хулқига ўқувчилар билан муомаласига нисбатан алоҳида, юксак талаблар қўйилади. Муаллим ҳаётга эндигина кириб келаётган, баркамол шахс сифатида шаклланаётган ёшларга таълим-тарбия бериб, уларни умуминсоний ва миллий ахлоқ мезонларини ўзлаштиришини таъминлайди. Шу боисдан ҳам ўқитувчи бола учун бир умр идеал, ибрат ва намуна бўлиб қолиши кеарк. Афсуски, ҳамма ўқитувчилар ҳақида ҳам шундай деб бўлмайди. Касбий салоҳияти етарли эмас, ахлоқий фазилатларида нуқсонли, ўзининг дағал муомаласи билан ёшларнинг кўнгилни ўқишдан совитиб, дилини ўринсиз ранжитадиганлар ҳам учраб туради. Бундайлар ёшлар тарбиясига, уларнинг ахлоқига салбий таъсир этадилар. Тарбиявий ишларга тузатиш қийин бўлган даражада зиён етказадилар.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, ёшларда катталарнинг хатти-ҳаракатлари, ахлоқий фазилатларига танқидий муносабатда бўлиш ҳисси кучли бўлади. Шу жиҳатдан қараганда тинч-тотув яшайдиганларнинг оилаларидаги болалар ҳам шу оилада мавжуд бўлган ахлоқий хислатлар: хушмуоамалалик, одоблилик, катталарга ҳурмат, кичикларга ғамхўрлик қилиш, оила аъзолари ўртасидаги ўзаро ҳурмат каби ижобий фазилатлардан намуна оладилар.

Педагог олимлар тадқиқотларида исботланганидек, оилавий тарбияга доир ишлар қуйидаги шароитларда бажарилса, тарбиясамарадорлиги янада ошади:

1. Мактаб ўзининг барча таъсирлари мажмуини оилавий тарбия жараёнига изчил йўналтирса;
2. Ўқитувчилар жамоаси оила билан ўзаро ҳамкорлиги даврида ўзларининг этик-педагогик тарбиявий талабларини тўғри ташкил этса;

3. Таълим масканларидаги тарбиявий жараёнга ташкилотчи оналар уюштирилса;

4. Ўқитувчилар томонидан оилавий тарбияга раҳбарлик болалар мактабга келмасдан олдин бошланса ва бу иш уларнинг барча ўқув йилларида давом эттирилса.

Демак, мактаб, оила ва жамоатчилик ҳамкорлиги болалар тарбиясида асосий ҳал қилувчи бўғин бўлиб, бунда ўқитувчи-тарбиячиларнинг бир мақсадга йўналтирилган тарбиявий ишлари муаммони ижобий ҳал этувчи омил ҳисобланади.

4.4. Тарбия қонуниятлари ва қоидалари.

Ахлоққа доир билимлар жамоада одамлар хулқини тартибга солувчи ахлоқий тушунчалар, тамойиллар, талаблар қоидалардан иборат. Ҳар бир кишининг ўзига хос, маълум қонун-қоидалари бўлганидек, бола тарбиясининг ҳам ўзига хос муҳим қонун-қоидалари борки, уларга амал қилиш тарбия ишининг самарали бўлишини таъминлайди.

Тарбия қоида-педагог таълим ва тарбия жараёнини яхшироқ ташкил этиш мақсадида фойдаланадиган бошланғич ҳолат, раҳбарлик асосидир. Тарбия қоидалари ўқитувчи, тарбиячиларга йўл-йўриқ кўрсатувчи қоидалар ҳисобланади ва тарбиявий жараёнда бу қоидаларга амал қилиш унинг самарасини оширади, яхши натижаларга олиб келади. Тарбия қоидалари Шарқ ва Марказий Осиё файласуф-донишмандларининг фикрлари ва миллий педагогика эришган ютуқларга асосланади.

Тарбиянинг мазмуни, ташкил этилиши, усуллари ва уларга қўйиладиган талаблар шу қоидаларда ўз ифодасини топади.

Тарбия қоидаларига қўйидагиларни киритиш мумкин: тарбиянинг бир мақсадга қаратилганлиги, тарбиянинг инсонпарварлик ва демократик қоида-си, тарбияни ҳаёт билан, меҳнат билан боғлиқлиги қоида-си, тарбияда миллий-маданий ва умуминсоний қадриятларнинг устиворлиги қоида-си, тарбияда ўқувчиларнинг ёши ва шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш қоида-си, изчиллик, тизимлилик, тарбиявий таъсирларнинг бирлиги ва узлуксизлиги қоида-си ва бошқалар.

1. Тарбиянинг бир мақсадга қаратилганлиги қоида-си. Тарбиядан кўзланган асосий мақсад ҳар томонлама маънавий ривожланган ақлий ва ахлоқий баркамол шахсни шакллантиришдан иборат. Шунга кўра тарбиявий фаолиятнинг мазмуни, ташкилий шакллари ва усуллари шу мақсадга эришишни кўзда тутди. Демак, тарбиявий иш маълум мақсадни кўзловчи ва узлуксиз давом этадиган жараёндир.

2. Тарбиянинг инсонпарварлик ва демократик қоида-си. Тарбияда инсон шахсини олий ижтимоий қадрият деб тан олиш, ҳар бир бола, ўсмир ва қизларнинг бетакрор ва ўзига хослигини ҳурматлаш, унинг ижтимоий ҳуқуқи ва эркинлигини ҳисобга олиш лозим. Ёшларни инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашда муқаддас китоб Куръони Карим, Ҳадиси шарифдан фойдаланиш жуда муҳим. Ўқитувчи ўқувчи қалбига йўл топиш учун билими ва иши билангина эмас, айти пайтда одоб-ахлоқи, маданияти, ростгуйлик ва ширинсуханлиги билан намуна бўлиши лозим. Яхши ўқитувчи ўқувчиларнинг сўзини диққат билан тинглайди, уларга далда беради, тўғри баҳо қўяди, ҳаммани тенг кўради, болаларни севади.

Тарбияни демократиялаш – бу тарбияни маъмурий эҳтиёж ва қизиқишлардан юқори қўйиш, тарбиячи ва тарбияланувчи ўртасидаги ўзаро ишонч, ҳамкорлик асосида педагогик муносабатлар моҳиятини ўзгартириш демакдир.

3. Тарбияда миллий ва умуминсоний қадриятларнинг устунлиги қонидаси. Маънавий қадриятлар ва ғоялар ҳар хил миллат ўқувчиларини бирлаштиради, ўқув ва меҳнат фаолиятларини уюштиришга ёрдам беради. Халқимизнинг кўп асрлик қадриятларини, ўлкан ва бой маданий меросини чуқур билмасдан, миллий ўзлигини англаш, миллий ғурур туйғусини қарор топтириш мумкин эмас.

Ўзбек халқи тарихида у яратган маданий бойликлар, қадриятлар ёшлар тарбиясида муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Исмоил ал-Бухорий, ал-Хоразмий, А.Р. Беруний, Форобий, Ибн Сино, А. Югнакий, С.Шерозий, А. Яссавий, А.Жомий, А. Навоий ва бошқа буюк мутафаккирларнинг асарлари орқали ўқувчилар гўзал ахлоқ, бахт, инсоф, поклик, меҳр-шафқат, сиҳат-саломатлик, ота-онани ҳурмат қилиш қоидалари ҳақида кенг тасаввурга эга бўладилар.

4. Тарбияда ўқувчиларнинг ёши ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш. Болалар мактабда ривожланишнинг турли даврларини: болалик, ўсмирлик, ўспиринлик паллаларини босиб ўтадилар. Болаларнинг ёши ривожланиш даражасига кўра уларга бериладиган тарбиянинг мазмуни ўзгариб боради, ёши улғайган сари уларга талаб ҳам ортади. Шу туфайли ўрта ва катта ёшдаги болаларни тарбиялашда уларнинг мустақиллигига суяниб иш кўриш яхши натижа беради.

Тарбия беришда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларидан ташқари, ҳар қайси боланинг ўзига хос хусусиятларини (мижози, фазилатлари, қобилият ва майллари, қизиқишларини) ҳисобга олиш ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан: Бир ўқувчига нисбатан мувофиқ бўлган тарбия услубини бошқа ўқувчига нисбатан қўллаганда у кутилган натижани бермаслиги мумкин. Демак, ҳар бир ўқувчининг қобилияти, қизиқиши, ҳис-туйғуларини кучли ва заиф жиҳатларини ҳисобга олиш тарбияни тўғри йўлга қўйиш имкониятини беради.

5. Тарбиявий ишларнинг изчиллиги, тизимлилиги ҳамда бирлиги.

Ёшлар билан олиб бориладиган ҳар бир тарбиявий иш бутун тарбия ишларининг ажралмас бир қисми сифатида амалга оширилганда унинг таъсири кучли бўлади.

Тарбия ишидаги изчиллик ва тизимлилиқ шундан иборатки, ҳар бир тарбия иши мактабнинг умумий тарбиявий режасига асосан маълум изчилликда амалга оширилади, олдинги ишларнинг мантикий давоми сифатида тарбия соҳасида қилинаётган ишларни ривожлантиради, мустаҳкамлайди ва янада юқори даражага кўтаради. Тарбия ишида изчиллик жуда муҳимдир. Тарбиячи аввалига болалардан бирор нарсани талаб қилиб, сўнгра ўзининг бу талабини унутиб қўйса ёки ўзи бу талабга хилоф иш тутса, бу ҳол тарбияга жуда ёмон таъсир қилади. Педагог бирор тарбиявий тадбир уюштиришни ёшларга ваъда қилиб, сал орада ваъдасини эсдан чиқариб қўйса, ўқувчилар бундай ўқитувчига ишонмай қуядилар. Ҳар бир педагогнинг иши билан сўзи бир бўлиши лозим. Болаларга бирданига жуда кўп талаб ва қоидаларни тақдим қилиш мумкин эмас. Уларга тарбия

ва таълим беришда узлуксизлик ва тизимлиликка риоя қилиш керак. Тарбия беришда тизимлилик қондаси тарбияни амалга оширадиган барча бўғинларнинг – оила ва мактаб, болалар ва ёшлар ташкилоти, жамоатчилик, маҳалла фаоллари, мактабдан ташқари тарбия муассасаларининг ҳамжиҳатлик ва бамаслаҳат иш кўришини назарда тутати.

Ўқувчиларга тарбиявий таъсир кўрсатишда изчилликка роя қилиш, муомалани аввалигича давом эттириш ва бир хил талаб қўйиш муваффақият қозонишнинг энг муҳим шартларидан биридир. Афсуски, амалда баъзан оила мактабнинг талабларини қўллаб-қувватламайдигина эмас, балки ўқувчига тескари таъсир кўрсатади. Тарбия ўзоқ муддатли, мураккаб жараён бўлиб, унда ота-она, ўқитувчи, жамоатчилик ва бошқалар қатнашади. Шу сабабли уларнинг ишида изчиллик ва давомийлик бўлишига риоя этиш, ёшларнинг тарбияланганлик даражасини, тарбия усуллари ва шакллари ўз вақтида аниқлаб олиш муҳимдир.

Тарбия жараёнида тизимлилик ва изчилликни таъмин этадиган муҳим шартлардан бири тарбия соҳасидаги билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш ҳамда мустаҳкамлашда уйғунлиikka риоя этишдир. Тарбиявий ишларнинг барчасида болаларда мавжуд бўлган билим, кўникма, малакалар ва одатларга ҳамда уларнинг турмуш тажрибаларига суяниш лозим.

Ҳар бир одам ўз ҳаёт йўлида қанча муваффақиятларга эришган ёки имкониятларни қўлдан бой берган бўлса, бунинг ҳаммасига, аввало унинг феъл-атвори, олган тарбияси сабабчидир. Шу боисдан тарбиявий таъсирдаги тизимлилик фақат ёшларни эмас, балки аҳолининг барча қатламини қамраб олиши керак.

4.5. Тарбия усуллари ҳақида тушуча.

Ҳар бир ёш авлод ўқишни, тарбия олишни истайди, улғайиб жамият ҳаётида фаол иштирок этишни хоҳлайди. Ўқитувчи уни қай усулда, қандай муносабатлар шароитида, қандай педагогик жараёнда тарбиялаши лозимлигини билиши керак. Шу билан бирга бола ўзини ўзгартиришда фаол иштирокчи эканлигини ҳам унутмаслик лозим. Ўқувчилар яқин кишиларининг (ота-онаси, ўқитувчилари, тарбиячиларининг) муносабатларини яхши билса, бу унга ишда ёрдам берса, шундагина бола педагогик таъсир ўтказишга очик ва мойил бўлади. Ўқитувчи - дўст, мураббий, йўл бошловчи бўлгандагина ўқувчилар ўзларининг ички оламларини очиб кўрсатадилар.

Маълумки, тарбия – тарбиячи ва тарбияланувчи фаолиятларини ўз ичига олган икки ёқлама жараёндир. Тарбиячилар – билим ва тарбияга эга бўлган кишилар, тарбияланувчилар – билим ва тажриба ўрганувчи ёшлардир. Аммо тарбияланувчилар муайян даражада актив фаолият кўрсатмасалар, тажриба ва билим ўргана олмайдилар.

Демак, тарбия усуллари - ўқитувчи, тарбиячининг тарбияланувчиларга таъсир кўрсатиш усуллари, уларга ижобий хулқ-атвор кўникмалари ва малакаларини сингдириш мақсадида уларнинг ҳаёти ва фаолиятини тарбиявий жиҳатдан тўғри ташкил этиш йўллари дир. Аниқроғи, тарбия усули деб тарбиячининг болаларда ахлоқ-одоб фазилатларини таркиб топтириш мақсадида уларнинг онги ва иродасига таъсир этиш йўллари га

айтилади. Тарбия усуллари тарбиянинг мақсади ва мазмунидан келиб чиқиб, комил инсон шахсини тарбиялашга қаратилган.

Аждодларимиз давр синовидан ўтган ажойиб инсоний фазилатлар ҳамда уларни амалга ошириш усул ва воситаларини яратганлар, шу асосда ёшларни ижтимоий ҳаёт талабларига жавоб берадиган кишилар қилиб тарбиялаб келганлар. Ўқувчиларнинг жамоа ва индивидуал фаолиятларини мақсадга мувофиқ ташкил қилиш учун тарбияшаклларида фойдаланилади. Масалан: синф мажлиси, йиғилишлар, клуб ишлари ва бошқалар.

Тарбия воситалари бирон-бир тарбиявий масалани мақсадга мувофиқ йўл билан ҳал қилишни ташкил этиш учун ишлатилади (кўрсатмали кўлланмалар, китоблар, радио, телевидения). Бундан ташқари ўқувчилар жалб қилинган фаолият турлари – кинофильмлар, санъат асарлари, ўқитувчининг жонли сўзи, болалар ўйини, спорт, бадий ҳаваскорлик тўғараклари ва бошқа фаолият турлари тарбиявий воситалари бўлиши мумкин. Тарбия воситалари тарбиявий мақсадларни амалга ошириш учун ўқитувчи-тарбиячининг тарбия тизимида киритилиши лозим. Тарбия натижаси тарбиявий жараёнинг усуллари, услуги, воситалари ва шаклларида моҳирона фойдаланишга боғлиқ. Тарбиячилар таъсир этишнинг бошқа шахсиятига мос усулини, энг мақбул усулини танлаб олишлари, унинг шахсини ўзгартириш учун керакли шароит яратишлари даркор.

Ёшларни тарбиясида ўзининг ижобий сифатлари, ахлоқий фазилатларини намоён қилганда, меҳнат фаолиятда, берилган топшириқ ва вазифаларни астойдил, яхши бажарганда ҳам, ўқув иши натижаларини ҳам рағбатлантириш ўқитувчидан талаб этилади, яъни бу иш лозимдир.

Шундай қилиб, тарбия жараёнида ўқитувчи яқка ўқувчи ёки синф жамоаси манфаати йўлида бирон-бир тарбиявий масалани ҳал қилиш учун ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини, тарбияланганлик даражаларини, педагогик вазият характери хисобга олган ҳолда таъсир этиш шакллари мажмуасига тарбия усули дейилади.

Тарбия усуллари, восита ва омиллари асрлар давомида шаклланиб такомиллашади, ўзини оқлаган урф-одатлар анъанага айланади. Бинобарин, тарбияда ҳар бир халқнинг ўз удуми, усули тарихан шаклланган ва тажрибада синалган дунёқараши тарбия воситалари бўлади, шунинг учун тарбия миллий ва тарихий заминдан узилмаслиги керак.

Халқ педагогикасида турли хил тарбия усуллари ва воситаларидан фойдаланилади, бу усул, воситалар ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, кўп томонлари билан илмий педагогикадан устунлик қилади.

Халқ педагогикасида қўлланиб келаётган хилма-хил тарбия усуллари қуйидаги тарзда умумлаштириш мумкин.

1. Тушунтириш (ўргатиш, одатлантириш, машқ қилдириш).
2. Намуна (маслаҳат бериш, узр сўраш, яхшиликлар ҳақида сўзлаш, ўрнак бўлиш).
3. Насиҳат бериш, ўғит (ундаш, кўндириш, илтимос қилиш, ёлвориш, тилак-истак билдириш, маъқуллаш, раҳмат айтиш, дуо қилиш, оқ йўл тилаш ва ҳоказолар).
4. Қоралаш ва жазо (таъқиқлаш, таъна, гина, танбеҳ бериш, мажбур қилиш, койиш, айблаш, уялтириш, қўрқитиш, нафратланиш, онт-қасам

ичириш, уриш, калтаклаш ва ҳоказолар). Ушбу усуллар тизимга солинса, бирлашиб умумий бир яхлитликни ифодалайди. Тарбиявий жараёнда аввал болага умумий манзара, мазмун-моҳияти тушунтирилади ва кўрсатма берилади. Болалар нарса ва ҳодисаларга, берилган топшириқларга тушунмаганларида тарбиячи намуна воситасини ўтайди, яъни ёшларнинг мустақил кузатувчанлигига эътибор берилади. Шунда ҳам тушунмаганлар катталарнинг, яқинларининг насиҳати, ўғити орқали нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятига етадиган бўлади. Борди-ю бунда ҳам болалар тушунмаса ёки тушунишни истамаса, айтганларни қилмаса, унда қоралаш ва жазо усулларида фойдаланишга тўғри келади. Бу тарбиялашда сўнгги чора усулидир.

Миллий тарбиямиздага ахлоқий мезонларга асосан ёшларни тарбиялашда миллий анъаналар, умуминсоний қадриятлар асос қилиб олиниши керак. Булар ўз навбатида, янгича тарбиянинг ўзгача мувофиқ услуб ва шакллари тақозо этади.

Тарбия усулларини ўрганиш, таҳлил қилиш ва бу усуллардан педагогик жараёнда фойдаланиш учун тарбиявий усулларни уларнинг вазифасига қараб қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

Ижтимоий онгни шакллантирувчи ва ўқувчилар фаолиятини йўлга қўйиш усуллари: тушунтириш, ўргатиш, суҳбат ва ҳикоя, ибрат-намуна, ишонтириш, ўйин, мусобақалар. Бу гуруҳ усуллариининг моҳияти шундан иборатки, улар орқали жамият ўқувчилар онгига қандай талаблар қўяётгани етказилади. Ёшларнинг дунёқарашларини шакллантириш, ҳаёт мазмунини тушуниб олишларига кўмаклашиш учун ижтимоий онгни шакллантирувчи усуллар қўлланилади.

Тушунтиришнинг моҳияти жамиятнинг маънавий ва моддий ҳаётидаги энг муҳим воқеалар тўғрисида ахборот бериш асосида ўқувчилар диққатини атрофдаги воқеликка, ўз фуқаролик бурчларига онгли муносабатни шакллантиришга қаратишдан иборат. Тарбиячи тегишли қоида ва талабларга қандай риоя қилиш зарурлигини болаларга кўрсатади ва тушунтиради.

Ўқитиш бирор ахлоқий фазилатни ўқувчилар онгига сингдириш ва уларнинг тушуниб бажариши, ўзлаштиришига асосланади.

Суҳбат ва ҳикоя. Ўқувчи шахсини ғоявий ва ахлоқий шакллантиришда ўқитувчининг жонли сўзи энг таъсирли усул ҳисобланади. Суҳбат турли мавзуларда уюштирилиши мумкин: этик мавзулар (кишиларнинг жамиятдаги ахлоқ мезонлари, ўзини тутиш қоидалари), эстетик мавзуларда (табиат ва инсон гўзаллиги), сиёсий мавзуларда (давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, дунё воқеалари), таълим ва билишга оид мавзуларда (қоинот, ҳайвонот дунёси). Ўқувчилар одатда ҳаётдан ва бадиий адабиётдан олинган ҳикояларни қизиқиб тинглайдилар. Уларга ахлоқ мезонлари, тарих қоидалари, Ватанимизнинг табиий бойликлари, меҳнаткаш кишилари, тарих, адабиёт, санъат ҳақида ҳикоя қилиб бериш мумкин.

Намуна (ибрат). Ўқувчилар ўз атрофидаги кишиларда ҳамма яхши ахлоқий сифатларни кўришлари ва намуна олишлари ниҳоятда муҳимдир. Оилада аввало ота-онанинг, мактабда ўқитувчининг шахсан ўзи намуна бўлиши, айниқса ёшларга катта таъсир кўрсатади. Ўқувчилар ўзларига яқин

кишиларнинг хулқ-атвorigа тақлид қиладилар. Ота-оналарнинг хулқ-атвори кўпинча болаларда яхши сифатларнинг, баъзан эса ёмон сифат-хислатларнинг таркиб топишига таъсир кўрсатади. Шунинг учун ўқитувчи ва ота-оналар ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзларини тута билишлари керак. Катталарнинг сўзи билан иши, юриш-туриш ва хатти-ҳаракатларида тафовут бўлмаслиги керак.

Илғор кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятдан олинган ёрқин маълумотлар, асарлардаги, кинофильмлардаги қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларидаги яхши намуналар болаларнинг онгига кучли таъсир қилади. Намунадан халқ педагогикасида ҳам кенг фойдаланилган. Ота-боболаримиз ўз фарзандларини ҳамиша яхшилардан, улуғ кишилардан ибрат олишга ундаб келганлар. Масалан: «Қуш уясида кўрганини қилади». Бу оддийгина ибора замирида қанчалик ҳикмат борлигини ҳамам ҳам билавермайди. Бунга ўхшаш фикрларни кўплаб келтириш мумкин.

Бола ривожланишининг, ўзлигини белгилашнинг асосий омили – бу фаолиятдир. Фаолият нуқтаи назаридан ёндашиш қoидаси мактаб ҳаётининг ҳамма жабҳаларида таълим-тарбия жараёнларига сингиб кетади. Шу боисдан оилада, мактабда ўқувчи фаолиятини мақсадли ва ижобий томонлама йўналиш бериш лозим.

Ўз-ўзини тарбиялаш усуллари. Ўз-ўзини тарбиялаш болага ёшликдан бериб бориладиган, ҳамда боланинг ўз шахсини ўзгартиришга қаратилган фаолиятдир. Ўз-ўзини тарбиялаш тўғри тарбия бериш билан бирга содир бўлади ва айни вақтда тўғри тарбия натижаси ҳисобланади.

Ўз-ўзини тарбиялашнинг муваффақиятли бўлиши учун болани ёшлигидан ўз-ўзини тўғри баҳолай билишга ўргатиш, ҳаётда ўзи интилиши лозим бўлган идеални аниқ тушунган ҳолда ўзидаги ижобий сифатларни ва мавжуд камчиликларни бартараф этиши, ўзининг хулқ-атвorigа талабчан бўлиши, ўзига четдан туриб ҳолисона баҳо бериши керак. Ўз-ўзини тарбиялаш боланинг доимий иши бўлмоғи ва узлуксиз давом этмоғи зарур.

Мактабда ўқиш йиллари инсон ҳаётида ахлоқий изланишлар, ижобий ва салбий нарса ва ҳодисаларга тўғри баҳо бера олиш даврига тўғри келади. Бу даврда болаларни ўз-ўзини тарбиялашга даъват этишнинг самарали бўлишига бевосита муаллим раҳбарлик қилади. Ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш тажрибасига эга бўлмаган киши бошқаларга бу ишни ўргата олмайди.

Рағбатлантириш ва жазолаш усуллари. Ўқувчи болаларни ўсиб ривожланиши, уларда ижобий хулқий одатларни намоён бўлиши, топшириқ-вазифаларни яхши бажарганлиги доимо ўқитувчи тарбиячи мунтазам рағбатлантирилиб борилиши муҳимдир. Айнан шундагина бола ўзининг олға силжиб бораётганини кўра билади, ўз кучига ишонади ва ўзида яхши хислатларни шакллантиришга ҳаракат қилади.

Рағбатлантириш ўқувчининг кўнглини кўтаради, унга қувонч келтиради, ўқувчини янада яхшироқбўлишга интилишига ёрдам беради. Рағбатлантиришнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Ўқувчининг кучи етадиган, масъулиятли топшириқ бериш билан болага ишонч билдириш;
2. Мақташ (ота-оналар, болалар жамоаси олдида);
3. Эсдалик совғалар бериш;

4. Мақтов ёрлиғи бериш;
5. Стипендия билан тақдирлаш (давлат стипендиялари, устама стипендиялар);
6. Фаоллар ойнасига фотосуратини қўйиш;
7. Масъулият ва жамоанинг миннатдорчилиги;
8. Мусобақаларда байроқ кўтариш;
9. Газетада, радиода эълон ва ҳ.к.

Ҳар қандай рағбатлантириш педагогик талабларни ҳисобга олган ҳолда қўлланиши, яъни рағбатлантириш ҳақиқий хизматга мувофиқ бўлиши, кетма-кет булмаслиги, ҳаддан ошириб мақташ ва бошқаларга таққослаб уларни камситишга йўл қўйилмаслиги керак.

Жазолаш – бу тарбияланувчининг хатти-ҳаракати ва фаолиятига салбий баҳо беришдир. Жазо ўқувчи-бола тарбиясида қўлланадиган охириги тарбия усулидир. Жазо чораларини қўллашда жисмоний жазо, уриш, калтаклаш мумкин эмас, болани кўрқитиш ва ғазаблантириш ҳам яхши натижа бермайди.

Тарбиянинг жазо усули чораларига қуйидагилар киради: танбех бериш, огоҳлантириш, ҳайфсан бериш, уялтириш ва жамоавий жазолардир. Жазо чхши ўйлаб қўлланиши лозим, ҳамда қизиқ устида тинимсиз жазолаш ҳам мумкин эмас. Хулоса сифатида шунини айтиш керакки, тарбиявий жараёнда тарбиячи барча тарбия усулларида моҳирона, ўз ўрнида ва уларни бир-бири билан мустаҳкам боғланган ҳолда олиб бориши баркамол инсонларнинг камолга етишини кафолатлайди.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. Тарбия қоидалари деб нимага айтилади?
2. Тарбиянинг қандай қоидалари мавжуд?
3. Тарбияда изчиллик, тизимлилик ва узлуксизлиги қоидасининг аҳамияти нимадан иборат?
4. Тарбия усулларига таъриф беринг?
5. Халқ педагогикасида энг кўп қўлланилган тарбия усуллари айтинг?
6. Тарбия усулидан намуна ва тушунтириш усулини изоҳлаб беринг?
7. Рағбатлантириш усули қачон қўлланилади?
8. Жазо нима, жазо чораларига нималарни киритиш мумкин?
9. Педагоглар фаолиятда қайси жазо чораларини қўллаш мумкин эмас?
10. Тарбиядан кўзланган мақсад нима?
11. Тарбиянинг мураккаб жараёنлигига сабаб нима?
12. Ўз-ўзини тарбиялашнинг моҳияти нимадан иборат?
13. Миллий шарқона тарбия мезонларини қандай изоҳлайсиз?
14. Ёшларни тарбиялашда мактаб ва оилавий тарбияда қандай зиддиятлар юзага келади?

5- Мавзу: Мустақил фикр ва ақл тарбияси, касбий фикрлаш

Режа:

5. 1. Мустақил фикрлашда тарбиявий иш
- 5.2. Ақлни тарбиялашда оила, бошланғич тарбия муассассалари, ўрта ва олий мактабларнинг ўзига хос хусусиятлари
5. 3. Муаммоли вазият яратиш. Муаммоли таълимнинг мақсад ва моҳияти

Адабиетлар. 2, 6, 10, 15, 16, 21.

Таянч иборалар: инсон таълим-тарбияси, ақл тарбияси, мустақил ва касбий фикрлаш, таълим жараёни, муаммоли –изланиш, индуктив ва дедуктив, мустақил иш, рағбатлантириш, муаммоли таълим, муаммоли вазият яратиш;

5. 1. Мустақил фикрлашда таълим-тарбия жараёни

Тарбия тарбияланувчининг руҳиятига тарбиячига маъқул бўлган сифатларни синдириш учун, мақсадга мувофиқ тарзда ва мунтазам равишда таъсир этишдир. Шунинг учун тарбия аввало тарбияланувчи шахсининг таркиб топиш жараёнига раҳбарлик қилишни тақозо этади. Тарбия давомида тарбияланувчининг қарашлари, ҳаётий нуқтаи назари аста-секин таркиб топиб боради.

Ҳозирги замон педагогикасида тарбия тарбиячининг тарбияланувчи шахсига оддий таъсир кўрсатиши эмас, балки тарбиячилар тарбияланувчиларнинг аниқ бир мақсадга қаратилган, бир-бири билан ҳамкорликдаги муносабатлари ва ўзаро таъсир кўрсатиши эканлиги алоҳида таъкидланади. Бугунги кунда шунчаки билим эгаси бўлган инсонни эмас, балки ижодкор, ўз истеъдоди билан ажралиб турувчи, ишбилармон, ҳар томонлама ривожланган комил инсонни тарбиялаш замон тақозосидир.

Тарбия жараёнида кишининг турли қобилиятлари ривожланади, ғоявий, ахлоқий, иродавий, эстетик хислатлари шаклланади, табиатга, жамиятга илмий қарашлар тизими таркиб топади, жисмоний куч-қувватлари мустаҳкамланади. Бола катталарнинг тажрибаларини суст ҳолда эмас, балки фаол равишда ўзлаштиради: бу ўзлаштиришда унинг онгли ҳаракати, тиришқоқлиги катта аҳамиятга эга бўлади. Тарбияланувчилар муайян даражада актив фаолият кўрсатмасалар тажриба ва билимни ўзлаштира олмайдилар. Болаланинг ёши улғайган сари бу фаоллик тобора кўпроқ мустақил хусусиятларга эга бўлиб боради; тарбияланувчилар ўзларида дунёқарашни таркиб топтиришга, ўз-ўзини такомиллаштириш, табиат, жамият ва турмушда учрайдиган ҳодисаларни тушунишга кўника борадилар.

Тарбияга барча даврларнинг илғор кишилари юқори баҳо берганлар. Халқ донишмандлари ва мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Завқий, Фурқат, Аваз Ўтар, Ҳамза, Абдулла Авлониё қабилар инсон камолотини илм-фан ва тарбияда деб билганлар.

Тарбия жараёни ўз-ўзини тарбиялаш билан мустаҳкам боғланган. Ўз-ўзини тарбиялаш кишининг ўз шахсини ўзгартиришга қаратилган фаолиятидир. Ўз-ўзини тарбиялаш тўғри тарбия бериш билан бирга содир бўлади ва айни вақтда тўғри тарбия натижаси ҳисобланади.

Ўз-ўзини тарбиялашнинг муваффақиятли бўлиши учун ҳар бир киши ўз-ўзини тўғри баҳолай билишга ўрганиши, ҳаётда ўзи интилиши лозим бўлган идеални аниқ тушунган ҳолда ўзидаги ижобий сифатларни ва мавжуд камчиликларни кўра олиши муҳим аҳамиятга эга.

Тарбиялаш жараёни –билиш, истак, бажара олиш ва ҳаракат қилишдан иборат.

Таълим жараёнида тўғри усул танлар эканмиз, кўзланган натижага комил ишонч ва қисқа йўл билан эриша оламиз. Ўқитишнинг самарали бориши, ўқувчи-талабаларнинг ҳар бир фанни чуқур ўзлаштириб олишлари, шунингдек улар билимларни онгли ва мукаммал эгаллашлари учун ҳамда ёшларда мустақил ва ижодий фаолият-фикрларининг ривожланишига бевосита ўқитувчининг таълим усулларида кенг ва моҳирона фойдалана олишига боғлиқдир.

Таълим жараёнида маълум бир мақсадни амалга оширишга қаратилган фаолиятнинг турлича бўлиши янги-янги усулларни келтириб чиқаради.

Абу Наср Форобийнинг «Фан ва санъатнинг афзаллиги» рисоласида ўқув жараёнини ташкил этишга ва ўқитиш методларига қўйиладиган талаблар мукаммал ифодаланган. Олим ўзининг ўқитиш методлари ҳақидаги фикрларида ўқувчиларга турли билимлар бериш билан бирга, мустақил ҳолда билим олиш йўллари ҳам кўрсатиш, уларни билимларнинг зарурлигига аниқ ишонтириш кераклигини ўқирган.

Шуниси диққатга сазоворки, мазкур олимларнинг ҳаммалари ўқувчилар фаолиятини кучайтириш ва уларда мантиқий тафаккурни ривожлантириш мақсадини кўзлаганлар.

Ҳозирда янги педагогик технологияларни таълим жараёнида кенгрок жорий этилиши замирида ўқувчи-талабага берилиши лозим бўлган илмий билимлар кўлами ўқитиш усуллари ва шакллариининг доирасини кенгаштириш зарурлигини тақозо этмоқда.

Таълим жараёнининг қизиқарли ва самарали бўлишида, ўқувчиларни билим, кўникма ва малакаларни мукаммал эгаллашлари учун ўқитувчининг асосий вазифаси дарсда самарали усул-методлардан фойдаланиб, ўқувчи-талабаларнинг илмий салоҳиятини ошириш, мустақил ҳаётга тайёрлаш, шунингдек уларда ахлоқий сифатларни таркиб топтиришдан иборатдир.

Ҳар қандай таълим усулидан бирор мақсадга эришиш кўзда тутилади. Шу боисдан унга эришишда педагогик фаолиятда ўқитувчидан юксак билим, ижодкорлик ва педагогик қобилият ҳамда маҳоратли бўлишни талаб этилади.

5.2. Ақлни тарбиялашда оила, бошланғич тарбия муассассалари, ўрта ва

олий мактабларнинг ўзига хос хусусиятлари

Ўқитувчи ва тарбиячилар, шунингдек ота-оналар болаларни кичик ёшдан бошлаб ўзини ўзи эплаш, тута билиш, одамлар билан қай йўсинда муомала қилиш, рост сўзлаш, катталарга ҳурматда бўлиш, ўзидан кичикларга меҳрибонлик кўрсатиш кабиларга ўргатиб, одатлантириб боришлари лозим. Бола ўзини-ўзи тарбияламаса, ақл-фаросатини ишга солмаса, тарбиядан кўзланган натижага эришиб бўлмайди. Ҳар бир бола ўзининг хулқ-атворига талабчан бўлиши ва ўзида энг яхши инсоний

фазилатларнинг таркиб топиши учун астойдил тиришмоғи лозим. Демак, ўз-ўзини

Мактабда таълим-тарбия ишларининг самарадорлиги фақат ўқитувчининг тайёргарлиги, маънавий қиёфаси ва ўз вазифасини қандай бажаришигагина боғлиқ бўлмай, балки бола яшайдиган муҳит ва оиланинг таъсирига ҳам боғлиқдир. Оила болани ахлоқий тарбиялаш, унинг маънавий-ахлоқий йўналишларини шакллантиришнинг муҳим омилidir.

Оила эркаклар ва аёлларнинг тўла тенг ҳуқуқлиги, оила учун баб-баравар жавобгарлиги асосида қурилади. Ота-оналарнинг ўз ҳаётлари, турмуш тарзлари, бола шахсида илмий дунёқараш асослари, маънавий, ахлоқий, нафосат, меҳнат ва бошқа ижтимоий омилларни шакллантириш мақсадида тизимли таъсир кўрсатиш жараёнига оилавий тарбия дейилади. Оила бола тарбия оладиган энг биринчи жамоа бўлиб, бола унда ахлоқий қоидалар, урф-одатларни билиб олади, дастлабки ахлоқий таржриба орттиради. Айни пайтда оилавий ҳаёт ва оилавий тарбия ўзининг миллий хусусиятларига ҳам эга. Бу эса, ўз навбатида, оилавий тарбия усуллари ва мазмунининг умумий ҳамда хусусий томонлари ривожда яққол кўзга ташланади.

Бола мактабга кадам қўйганда яхши ва ёмон нарсалар ҳақида ўз тасаввурига эга бўлади. Ўқитувчи болада қандай ахлоқий тушунчалар мавжудлигини ва ахлоқий фазилатлар қандай шароитда шаклланганлигини ҳам билмоғи керак. Шунинг учун ҳам муаллим ўқувчиларнинг ота-оналари билан алоқа боғлаб, болани тарбиялашда улар билан ҳамкорликни йўлга қўйиши даркор.

Тарбиянинг самарадорлиги кўпинча оила ва мактабнинг болага нисбатан бир хил талаб қўя билишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам педагогик ахлоқда ўқитувчи билан ота-оналарнинг ўзаро муносабатлари, муомаласига катта эътибор берилади, муаллим оила билан алоқа ва ҳамкорлик қилмасдан туриб, болани ахлоқий тарбиялаш вазифасини бажара олмайди. Чунки мактаб оилада шаклланган ахлоқий фазилатларни мустаҳкамлаши ёки иллатларни йўқотиши лозим бўлади. Мактабда болага чуқур билим, таълим-тарбия мафкуравий ғоя, ўзбекона миллий қадриятлар, ҳалол меҳнат, бирор бир касб-хунарни эгаллашлари учун мустаҳкам пойдевор яратишдек масъул вазифани замонавий талаб даражасида амалга ошириш лозим. Уларга таълим беришнинг илғор педагогик технологиялар, замонавий ўқув-методик дастурлар асосида билим бериш, ўқув жараёнларини жаҳон андозаларига мос дидактик жиҳатдан таъминлаб, ўқувчиларнинг имкониятлари ва қизиқишларини таҳлил қилиш керак.

5. 3. Муаммоли вазият яратиш. Муаммоли таълимнинг мақсад ва моҳияти

Ўқитишнинг репродуктив ва муаммоли-изланиш усуллари ўқувчиларнинг янги тушунча, ҳодиса ва қонунларни билишдаги ижодий фаолликлари даражасини баҳолаш асосида қисмларга ажратилади. Репродуктив усуллар биринчи навбатда, ўқувчиларнинг ўқув материалларини мустаҳкамроқ эслаб қолишларини таъминлаш, билишга доир фаолиятни бевосита бошқариш, камчиликларни тез аниқлаш учун амалий кўникма ва малакаларни таркиб топтириш мақсадида қўлланилади.

Репродуктив типдаги амалий машқлар шуниси билан фарқланадики, бу ишларнинг давомида ўқувчилар намунага кўра илгари ёки яқиндагина ўзлаштирилган билимларни қўллайдилар.

Муаммоли вазият - ўқувчининг маълум психик ҳолатидир. Бундай ҳолат маълум топшириқни бажариш жараёнида зиддиятни англаш туфайли вужудга келади. Ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятида муаммоли вазиятларнинг шаклланиши уларнинг шахсида қизиқувчанлик, ўткир зеҳнлилик, мустақиллик, ўқишга қизиқиш ва мустақил изланиш каби фазилатларни тарбиялайди.

Муаммоли таълим деганда ўқув материални ўқувчи-талабалар онгида илмий изланишга ўхшаш билиш вазифалари ва муаммоларини вужудга келтирадиган йусинда ўргатиш тушунилади. Таълимда муаммоли ёндошишни жорий этишдан мақсад ҳозирги таълим жараёнини ўқувчи-талабаларнинг ижодий фикрлашини фаол ривожлантирадиган усуллар билан тўлдиришдан иборат.

Таълимда муаммоли ёндошиш ўқув дастурларида ҳам, ўқитувчи билимларини баён этишда ҳам, ўқувчиларнинг мустақил иши ва ҳоказоларда ҳам ўзининг ифодасини топиши лозим. Ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятида муаммоли вазиятларнинг шаклланиши уларнинг шахсида қизиқувчанлик, ўткир зеҳнлилик, мустақиллик, ўқишга қизиқиш ва ижодга интилиш каби фазилатларни тарбиялайди.

Ҳар қандай таълим ўқувчи учун муаммолидир, чунки таълим ўқувчини унга ҳозиргача номаълум бўлган нарса билан таништиради: ўқувчи янги материални ўзлаштириши, ўқитувчи ва таълим муассасасининг ҳамма талабаларини бажариши керак. Ўқитувчи ўқувчилар олдига ҳар қандай ўқув муаммосини эмас, балки фақат улар тушуна оладиган ва субъектив муаммо сифатида қабул қилиши мумкин бўлган муаммоларни қўйиши керак.

Ўқувчи онгида муаммоли вазиятларни вужудга келтириш, ўқувчининг фаол фикрлаш фаолияти, ўқув материални пухта ўзлаштириб олишлари ҳақида Шарқ педагоглари ҳам ўзларининг қимматли фикрларини айтиб ўтганлар.

Улуғ мутафаккир Абу Райҳон Беруний (973-1048) ўзининг педагогик ва дидактик қарашларида, ўқувчиларни ўқитиш ҳамда тарбиялаш жараёнида биринчидан, турли мавзуларда мулоҳазалар юритишни, шунингдек, ўқувчининг зерикмаслигини, хотирасига малол келтирмасликни таъкидлаб, «Бизнинг мақсадимиз ўқувчини толиқтириб қўймасликдир, ҳа деб бир нарсани ўқийбериш зерикарли бўлади ва тоқатни тоқ қилади. Агар ўқувчи бир масаладан бошқа масалага ўтиб турса, у худди турли-туман боғ-роғларда сайр қилгандек бўлади, бир боғдан ўтар-ўтмас, бошқа боғ бошланади. Киши уларнинг ҳаммасини кўргиси ва томоша қилгиси келади. Ҳар бир янги воқеа – нарса кишига роҳат бағишлайди», деган эди.

Муаммоли баён қилиш жараёнида изланишни ўқитувчи олиб боради, ўқувчиларга илмий исботлаш бўйича фикрлаш намунасини кўрсатади, ўқувчи-талабалар фақат унинг мулоҳазасини кузатадилар, муаммони ҳал қилишга қаратилган қизиқишни ўрганадилар. Муаммо – моҳиятига кўра, зудлик билан ҳал этилиши лозим бўлган масаладир. Ўқитувчи ўқувчи олдига муаммо қўяр экан, муаммони ҳал қилиш йўлидаги ҳаракат давомида

ўқувчи изланади, ижод қилишга интилади, муаммо устида аввалги тажриба ва билимга таянган ҳолда фикр юритади.

Шу ўринда шуни айтиш жоизки, таълим жараёнининг самарали бўлишида муаммоли вазиятлар яратилган вақтда ўқувчи-талабалар ҳам фаол қатнашиши ҳамда ўртага ташланган муаммоларни ўзлари ҳам ҳал қилишга эришиши мумкин. Бундай ҳолларда дарс қизиқарли бўлади ва ўқувчи-талабалар шу мавзунини яхши ўзлаштиради, шунингдек етарли билим-қўнималарга эга бўлишади.

Ўқитиш жараёнида ўқувчиларни билишга ҳавас, излаш-қидиришга ундайдиган масалаларни ҳал қилиш жараёни билан боғлиқ интеллектуал ҳислар ва руҳий кечинмалар ҳосил қиладиган муаммоли вазиятлар яратиш мумкин. Бу каби муаммоли вазиятлар яратишда маҳоратли педагоглар илғор педагогик технологиялардан фойдаланган ҳолда дарсни ташкил этиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги олий мактабдаги самарали ўқитиш усулларида бўлган муаммоли ўқитишнинг моҳиятини ўқитувчи томонидан талабаларнинг ўқув ишларида муаммоли вазиятни вужудга келтириш ва ўқув вазифаларини, муаммоларини ва саволларини ҳал қилиш орқали янги билимларни ўзлаштириш бўйича уларнинг билиш фаолиятини бошқараш ташкил этади.

Таълим жараёнида муаммоли вазиятни вужудга келтириш, ундан фойдаланиш усуллари яратиш, таълим тизимининг ҳар бир босқичида ўрганиладиган фанларга хосдир. Муаммоли вазият фаннинг мазмуни, ўзига хос характер хусусиятлари, уни ўрганиш усуллари ҳисобга олган ҳолда яратилади.

Фикримизча, муаммоли таълим ўқувчилар олдига муаммоли савол ёки топшириқлар қўйиш, муаммоли вазият яратиш, муаммоларни мустақил ҳал этиш, изланишга ўқувчиларни жалб этиш, якуний хулосалар чиқариш каби жараёнларни ўз ичига олади.

Муаммоли таълим муаммоли вазият, ўқув муаммоси, муаммоли савол, муаммоли топшириқ каби категорияларни ўз ичига олади. Муаммоли таълимни амалга оширишда ўқитувчи тўғри савол қўя билиши лозим.

Демак, муаммоли таълим – ўқувчи (талаба)ни мустақил фикрлаши ва изланишга ўргатиши, номаълум нарсаларни ёритишга эришишни тарбиялайди ҳамда илмий билишни ривожлантиришга асосий кумак беради. Шунингдек, муаммоли ўқитиш билимларни онгли ва мустақил ўзлаштириш, атроф-муҳитга ўзининг фаол муносабатини белгилаб олишда, талабалар билиш фаолиятини жонлантиришда катта имкониятларга эга.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. Инсонни ахлоқий тарбиялаш деганда нимани тушунасиш?
2. Мустақил фикрлашни қандай шакллантириш лозим?
3. Таълим-тарбиядан кўзланган мақсад нима?
4. Тарбиянинг таркибий қисмлари деганда нимани тушунасиш?
5. Шахсда мустақил фикр, ақл тарбияси қандай тарбияланади ва шакллантирилади?
6. Ўқитишда ўз-ўзини назорат қилиш моҳиятини биласизми?
7. Таълим жараёнида қандай ҳолларда жазо усули қўлланади?
8. Муаммоли таълим деганда нимани тушунасиш?

6- Маъруза: Мутахассислар тайёрлашда таълим жараёнининг ўзига хос хусусиятлари

Режа:

6.1. Дидактика ҳақида тушунча.

6.2. Таълим жараёни моҳияти ва унинг икки томонлама хусусияти.

6.3. Ўзбекистонда фан ва маорифнинг ривожланишида «Таълим туғрисида» ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг аҳамияти.

Адабиетлар. 1, 7, 10, 16, 19, 21.

Таянч иборалар: дидактика, таълим жараёни, ўқитувчи, ўқувчи-талаба фаолияти, Таълим туғрисидаги Қонун моддалари, КТМ дастури, мақсад ва вазифалари, таълим мазмуни, ўқув режаси ва дастури, дарслик;

6. 1. Дидактика ҳақида тушунча.

Дидактика педагогиканинг бир қисми бўлиб, унда таълим назарияси баён этилади. Дидактика таълим жараёнининг умумий қонуниятларини ўрганувчи қисмидир.

Дидактика грекча сўз бўлиб, «Дидайко» - ўқитиш, «Дидаскол» - ўргатувчи деган маънони англатади. Унинг сўзма-сўз таржимаси Таълим назариясини билдиради. Таълим назарияси таълим жараёни, унинг моҳиятини, таълим қоидалари, усуллари ҳамда ташкилий формаларини ўз ичига олади. Дидактика ўз олдига ўқитишнинг ўқувчи-талабаларни ҳар томонлама тарбиялаш мақсадларига жавоб берувчи умумий қонуниятларини билиб олиш вазифасини қўяди.

Дидактиканинг предмети таълим-тарбия муассасаси шароитида ўқитувчининг раҳбарлиги остида амалга ошадиган ўқув жараёнидир. Дидактикада ана шу жараённинг қонуниятлари тадқиқ қилинади, ҳар хил типдаги таълим-тарбия муассасаларида бериладиган таълим мазмунини белгилашнинг илмий асослари, ўқитиш воситалари ва методларининг самарадорлигини ошириш йўллари ҳамда таълимнинг ташкилий шакллари ишлаб чиқилади.

Дидактика педагогиканинг таълим ва маълумот бериш соҳаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам дидактика фанининг предмети таълим ва маълумотдир.

Марказий Осиё халқлари тарихида дидактика доир ўлмас асарлар ёзиб қолдирган бир қанча буюк мутафаккирларимизнинг хизматлари беқиёсдир. Ватандошларимиздан Ал-Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, М. Улуғбек, А. Навоий каби алломаларимиз тиббиёт, мантиқ, мусиқа, адабиёт, география, математика каби илмларни ўқитиш воситасида авлодларни тарбиялаш ғоясини олға сурдилар. Кайковуснинг «Қобуснома», Носир Хисравнинг «Саодатнома», Юсуф Хос-Ҳожибнинг «Қутадғу-билиг», А. Навоийнинг «Махбубул-қулуб» (Кўнгиллар севгиси) асарларида илғор педагогик қарашлар ҳам ифодаланган. Улар дунёвий таълимни кенг ривожлантиришга катта ҳисса қўшдилар.

Шарқу ғарб маънавий мероси асосида педагогик жараёндан марказий ўрин олган дидактика доимо ривожланиб борди. Дидактиканинг асосчиси XVII асрнинг буюк чех педагог-олими Ян Амос Коменскийдир. Ян Амос Коменский (1594-1670) бутун дунёда педагогик фикрлар ва мактаблар тараққиётига жуда ўлкан хисса қўшган етук олимдир. Унинг 1632 йилда ёзган «Буюк дидактика» асари ўқитишни ривожлантиришга ғоят сезиларли таъсирини кўрсатди, шунинг учун ҳам бу асар жаҳон педагогикаси олтин хазинасининг ноёб гавҳари ҳисобланади.

Ян Амос Коменскийнинг инсоният олдидаги буюк хизматларидан бири-таълимнинг синф-дарс системасини ишлаб чиқишдан, дарс мактабда ўқитишнинг асаосий шакли эканлигини асослаб беришдан иборатдир. Европада дидактиканинг ривожланишида Ян Амос Коменскийдан кейин рус педагоги К.Д. Ушинскийнинг ҳам хизматлари катта.

Ўзбекистонда (кейинги йилларда) дидактик таълимнинг ташкил топиши ва ривожланиши А. Авлоний, Х.Х, Ниёзий, Муҳаммадрасул Расулий, Қори Ниёзий, М. Бехбудий, О. Шарафиддинов каби педагог ва олимларнинг номлари билан боғлиқ.

Мустақил Республикамизда 1997 йил 29 августда Олий Мажлиснинг 9-сессиясида қабул қилинган «Таълим тўғрисида» ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг ишлаб чиқилиши таълим-тарби соҳасида муҳим ўзгаришлар ва туб ислохотларнинг ўтказилишига асосий омил бўлди. Шу боисдан бугунги кунда таълим-тарбия муассасалари фаолиятини яхшилаш, шакллантириш, ўқитиш тизимини яхши йўлга қўйиш ва янги педагогик технологияларни жорий этишга эришилмоқда.

XX асрдан бошлаб дидактика замонавий соҳа сифатида шакллана бошлади. Жумладан, педагогика-психология соҳасида янги йўналишлар, ўқитишнинг илғор педагогик технология асосидаги ўқитиш усуллари кулами ривожланди. Янги педагогик технология асосида ўқитувчилар фаолияти шаклланмоқда, шунингдек масофавий таълим, ахборот технологияси ёрдамида дарс бериш ҳозирги замонавий ўқитувчининг фаолиятида кўринмоқда.

6. 2. Таълим жараёни моҳияти ва унинг икки томонлама хусусияти.

Жараён – бу лотинчадан олинган бўлиб, олдинга ҳаракат қилиш тушунилади. Таълим жараёнининг мазмунини билим, кўникма ва малакалар ташкил қилади.

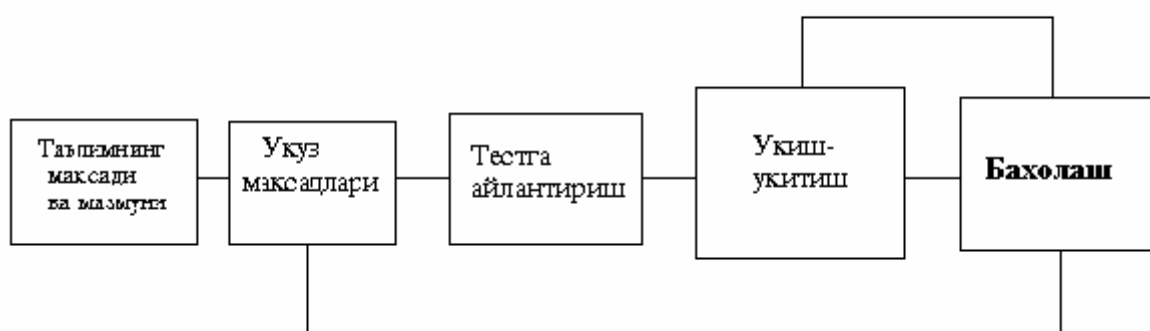
Таълим жараёни - ўқувчи (талаба)нинг билмасликдан билишга томон, оддийдан мураккабга томон, унча тулиқ бўлмаган билимдан анча тўлиқ, аниқроқ ва чуқурроқ бўлган билим томон содир бўладиган жараёндир. Бу ўқитувчи раҳбарлигида амалга оширилади. Ўқитувчи билим эгаллаш йўллариини ўқувчи-талабаларга кўрсатади, яъни кишилиқ жамияти томонидан бор, ҳамда бундай билимларга эга бўлмаган бола онгида воситачилиқ қилади. Ўқитувчининг фаолияти туфайли таълим пухта уйлаб чиқилган мақсад, мазмун ва дастурлар асосида олиб бориладиган жараёнга айланиб, кутилган натижаларни беради.

Ўқувчи-талабалар таълим жараёнида оламни била бориб, ўзлари учун илгари номаълум бўлган, бирон фан кашф этган ва одамларнинг ижтимоий тарихий амалиётида текшириб кўрилган янги нарсаларни билиб оладилар. Демак ўқувчилар таълим жараёни орқали билим билан қуроланади.

Таълим жараёни икки фаолият - ўқитувчи ва ўқувчи (талаба) ларнинг биргаликдаги фаолиятини ўз ичига олади. Демак, таълим жараёни икки ёқлама характерга эга, чунки унда икки томон ўқитувчи ва ўқувчи қатнашади. Ўқитувчи таълим жараёнини ташкил этиш учун ўқув материални танлайди ва таълимни ташкил этиш йўллари белгилайди. У таълим жараёнида ўқувчи (талаба) фаолиятини бошқаради ва раҳбарлик қилади. Ўқитувчининг фаолияти ўқув материални баён қилишдан, ўқувчиларда фанга қизиқишни таркиб топтиришдан, ўқувчи-талабаларнинг мустақил машғулотларига раҳбарлик қилишдан, уларнинг билим, кўникмаларини текшириш, рағбатлантириш ва билим даражаларини ҳолис баҳолашдан иборатдир.

Ўқитувчи фаолиятининг муваффақияти аввало у таълимнинг мазмуни, методлари ва ташкилий шаклларида умумий дидактик принципларни қанчалик тўғри амалга оширишига боғлиқ. Ўқитувчининг фаолияти таълим жараёнининг ташқи томонини ташкил қилади, чунки у ўқитади, таълим беради.

Ўқитиш жараёнининг иккинчи томони ўқувчининг фаолияти бўлиб, у ўқув фани материалларини ўзлаштиришдан иборат. Ўқувчи фаолияти ички жараёнини ташкил этади, яъни у ўқитувчи берган билимни ўқиб, тушуниб олади. Ўқитиш билишдан фарқли ўлароқ ўқитувчи раҳбарлигида амалга оширилади. Таълимнинг асосий мақсад, вазифаси ёш авлодни илмий билимлар, кўникма ва малакалар билан қуроллантиришдан иборатдир. Таълим жараёни (ўқув жараёни) қуйидаги тузилишга эга:

1-расм

Таълим жараёнида фаннинг энг зарурий, энг муҳимлари асоси ўрганилади. Бунинг учун ўқитувчи ўқувчига билим берар экан, уни соддадан мураккабга, умумийдан хусусийга етаклайди, ҳулосалар чиқаришга, ҳаётда ишлаб чиқаришда қўлай билишга ўргатади. Ўқитувчи ўз фанини қанчалик содда баён қилмасин, у чуқур илмий бўлиши лозим. Ўқитувчи билимларни ўргатар экан, ўша жараёнда болаларнинг имкониятларини ўрганади, қийинчиликларини кўради,

уларни бартараф этиш чораларини излайди. Ўқитувчи ёшларни янги билимларни фаол идрок қилишга, уни ҳаётда қўлай олишга тайёрлайди. Бу тасодифий ҳодиса бўлмай, ўқув жараёнининг мантиғи шуни тақозо этади.

Ўқувчи (талаба) лар ўқитувчи сабоғини ўзлаштириш жараёнида билимларни идрок қилиш, тушуниш, мустаҳкамлаш ҳамда уларни амалда қўллаш босқичларидан иборат бўлади. Таълим жараёнида ана шу иккала томон яхши қатнашмаса таълим жараёни яхши натижага эришмайди. Чунки ўқитувчи ҳам, ўқувчи ҳам таълим жараёнининг асосий таркиби ҳисобланади. Шу боисдан таълим жараёнида бу икки томондан биттаси, яъни ўқитувчи ёки ўқувчи қатнашмаса ҳам таълим жараёни амалга ошмайди.

Ўқитувчи ўқувчи (талаба) лар ишининг боришини кузатиш ва улар эришган натижаларни баҳолаш асосида ўзининг кўрсатмалари, йўналтирувчи саволлари, тегишли тушунтиришлари ва ҳоказолар билан ёшларнинг ўқув фаолияти жараёнига тузатишлар киритади. Ўқитувчи ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган юксак ахлоқий-маънавий сифатларга эга бўлган, чуқур билим ва маҳорат эгаси бўлиши лозим. Ўқувчиларда билимга қизиқиш ва иштиёқни тарбиялаш, уларни ҳозирги замон дунё тараққиёти даражасида билимлар билан қуроллантириш керак. Шу билан бирга ўқитувчи ёш авлодни ҳаётга, онгли меҳнат ва касб танлашга тайёрлаши, уларнинг ахлоқий, ҳуқуқий, этик ва эстетик билим ва маҳоратларининг ривожланишига эътибор қаратиши лозим.

6. 3. Ўзбекистонда фан ва маорифнинг ривожланишида «Таълим тўғрисида» ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг аҳамияти.

Ўзбекистоннинг келажаги, унинг тараққиёти ва равнақи кўп томонлама ундаги кадрларнинг билимдонлиги, касб тайёргарлиги ва маънавий етуклигига боғлиқ. Шу жиҳатдан қараганда Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислоҳатлар орасида Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги, таълим-тарбия соҳасидаги ислоҳатлар муҳим ўрин тутди. 1997 йил 29 августда Олий Мажлиснинг 9-сессиясида қабул қилинган Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва «Таълим тўғрисида» ги Қонуни таълим соҳасидаги ислоҳатларни амалга оширишнинг аниқ йўналишларини белгилаб берувчи муҳим ҳужжатдир.

«Таълим тўғрисида» ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида ёш авлодни миллий истиқлол мафқураси руҳида тарбиялаш, дарсликлар, ўқув-методик қўлланмаларни миллий таълим-тарбия анъаналари асосига қуриш масалалари кўтарилган ва шу муаммони ҳал қилиш йўл-йўриқлари кўрсатилган. Бу иккита Қонун ҳужжати асосида амалга оширилаётган мислсиз ислоҳатлар давлатимиздаги барча жабҳаларни, ҳар бир фуқарони фаол меҳнатга сафарбар этмоқда.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури «Таълим тўғрисида» ги Қонунининг қоидаларига мувофиқ ҳолда тайёрланган бўлиб, миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий ва касб-ҳунар маданиятга, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил

равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилгандир.

Мазкур дастурнинг мақсади – таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий сарқитлардан тўла ҳалос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабаларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш Миллий тизимини яратишдир. Бу ислоҳатлар концепцияси ўзагини мутахассислар томонидан ҳақли равишда «Ислом Каримов модели» деб баҳоланаётган кадрлар тайёрлашнинг принципиал яъни миллий модели ташкил этади.

Кадрлар тайёрлаш миллий моделининг таркибий компонентлари: шахс, давлат ва жамият, фан, узлуксиз таълим ва ишлаб чиқариш бўлиб, унинг бош мақсади – рақобатбардош юқори малакали кадрлар тайёрлашга йўналтирилган. Шахс кадрлар тайёрлаш тизимининг асосий истеъмолчиси, шунингдек умумтаълим хизматларининг яратувчиси ҳамдир. Таълим хизматларини амалга оширувчи сифатида эса Шахс муносиб даражада малака эгаллагандан сўнг, билим ва тажрибаларини таълим жараёнида янги авлодга ўргатиш, моддий ишлаб чиқариш, илм-фан, маданият ва маиший хизмат кўрсатиш билан шуғулланади.

Давлат ва жамият кадрлар тайёрлаш тизимининг амал қилиши ва ривожланишининг кафолати, миллий модел барча субъектлари фаолиятини тартибга солувчи сифатида майдонга чиқади.

Миллий моделнинг учинчи компоненти – узлуксиз таълим; Узлуксиз таълим кадрлар тайёрлаш тизимининг асоси, Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминловчи, шахс, жамият ва давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, илмий-техникавий ва маданий эҳтиёжларини қондирувчи устивор соҳадир. Узлуксиз таълим тизимининг фаолият олиб бориши давлат таълим стандартлари асосида, турли даражадаги таълим дастурларининг изчиллиги асосида таъминланади ва қуйидаги таълим турларини ўз ичига олади:

Мактабгача таълим;

Умумий ўрта таълим;

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими;

Олий таълим;

Олий ўқув юртидан кейинги таълим;

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;

Мактабдан ташқари таълим;

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида қуйилган талабларни амалга оширишда асосан ўқитувчи, тарбиячилар масъулдирлар. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида, «Узлуксиз таълимни ислоҳ қилишнинг йўналишларидан бири, таълим тизимини кадрлар салоҳиятини тубдан яхшилаш, тарбиячи, ўқитувчи ва илм-фан ходимларининг касбий нуфузини ошириш», -деб кўрсатилган.

Ўқитувчининг кўп қиррали ва мураккаб фаолияти заминида ёш авлодни одобли, эътиборли қилиб тарбиялаш, уларни илмий билимлар билан қуроллантириш каби вазифалар ётади. Буларни амалга ошириш эса ўқитувчининг хилма хил фаолиятига боғлиқ: ёшларни ўқитиш,

мактабдан ва синфдан ташқари тарбиявий ишларни ташкил эта билиш ва ўтказиш, ота-оналар ўртасида педагогик тарғибот ишларни ташкил эта билиш ҳамда ўтказиш ва ҳақозо. Буларнинг барчаси ўқитувчидан чуқур билимларга эга бўлишни, ўз соҳасини мукамал билишни, болаларни севишни талаб этади.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури таълим тизимининг янгиланишига сабаб бўлди. Олдинги қабул қилинган қонунлардан фарқли ўлароқ, олий таълим ва халқ таълими тизими тузилишининг бир қанча янги қоидалари жорий этилди. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонуни фуқароларга таълим-тарбия бериш, касб-хунар ўргатишнинг ҳуқуқий асосларини белгилайди ва ҳар кимнинг билим олиш ҳуқуқини таъминлашга қаратилади. Ўзбекистон Республикаси таълим тизими ягона ва узлуксиздир.

Демак, ушбу иккала қонун ҳужжатлари асосида таълим - тарбиянинг мақсади бутунлай янгиланади, унга мос ҳолда мазмун ҳам, педагогик жараёнда ҳам янгиланиш руй бермоқда, узлуксиз таълим тизимига замонавий янги технологиялар кириб келмоқда.

7- Маъруза: Касбий таълим мазмуни, ўқув режалари, дастури, дарсликларига талаблар

Режа:

7.1. Таълим мазмуни ҳақида тушунча

7.2. Ўқитишни ташкил этиш шакллари ҳақида тушунча.

7.3. Дарсга бўлган талаблар, дарс турлари ва уларнинг тузилиши.

7.4. Олий ўқув юртларида ўқитишнинг ташкилий шакллари.

Адабиетлар. 5, 7, 10, 16, 19, 21, 28.

Таянч иборалар: таълим ва унинг ташкилий шакллари, синф-дарс тизими, дарс турлари, дарсга қўйилган талаблар, гуруҳли машғулотлар, маъруза, амалий ва лаборатория машғулоти, семинар, экскурсия, амалиёт, курс ва диплом ишлари, талабаларнинг мустақил таълими;

7.1. Таълим мазмуни ҳақида тушунча

Таълимнинг мазмуни унинг мақсадидан келиб чиқади. Таълимнинг мазмуни деганда, ўқувчиларнинг билиш жараёнида эгаллаб олиши лозим бўлган ҳамда тизимга солинган билим, малака ва кўникмаларнинг аниқ белгиланган доираси тушунилади.

Таълимнинг мазмуни бир қатор эҳтиёжларни ҳисобга олиш билан белгиланади:

а) ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг зарур эҳтиёжлари, ижтимоий тузумнинг хусусиятлари;

б) давлатнинг халқ таълими ва муайян турдаги ўқув юрти олдида қўядиган мақсад ва вазифалари;

в) ўқитиш қоидаларидан келиб чиқадиган ва ўқувчиларнинг имкониятларини (ёш имкониятлари ва бошқалар) эътиборга олувчи дидактик талаблар.

Мактабларда бериладиган таълимнинг мазмуни тарихий ва синфий хусусиятга эгадир. Жамият тарихий тараққиётининг ҳамма босқичларида мактабларда ёшларга бериладиган таълимнинг мазмуни, ҳажми ўша ижтимоий тизимнинг иқтисодий талаб ва эҳтиёжлари, фан ва техника тараққиёти даражаси билан белгилаб келинган.

Таълим жараён сифатида билимлар, кўникмалар ва малакаларнинг маълум йиғиндисини фаолият ва муносабатларининг тегишли тажрибасини ўзлаштиришга қаратилган махсус ишларнинг ташкил қилинишидир. Таълим натижаси сифатида билимларни, фаолият ва муносабатлар тажрибасини ўзлаштиришда эришилган даражадир. Таълим тизими сифатида – давлат муассасалари ва бошқариш органларининг мажмуаси бўлиб улар доирасида инсонни тарбиялаш жараёни амалга оширилади. Шу тариқа таълим доимо бир йула тарбиялаш жараёнини ҳам, ўқитиш жараёнини ҳам ифодалайди.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларига келиб, педагогика тарихида «мактабда бериладиган маълумотнинг мазмунини бола хоҳишига бўйсундириш» га қаратилган назария кенг ёйилди. Мазкур назариянинг кўзга кўринган вакили Америкалик файласуф –педагог Жон Дюидир. Унинг қарашича мактаб азалдан мавжуд бўлган табиий лаёқатларни, қизиқиш ва одатларни ривожлантиришга хизмат қилмоғи лозим. Шундай экан, мактабларда ҳамма ўқувчилар учун умумий бўлган ўқув режаси ва дастурларнинг бўлиши ҳам шарт эмас, балки алоҳида-алоҳида шахслар лаёқатига мосланган маълумотлар берилиши лозим.

Октябрь тўнтарилишигача бўлган даврда Ўзбекистон ҳудудида VII-VIII асрлардан бери давом этиб келган эски – «усули қадмия», XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида пайдо бўлган «усули савтия» мактаблари, хат –савод ўргатадиган диний мактаблар бўлган.

1905 йилдан сўнг, ўлканинг баъзи шаҳарларида «жадид» мактаблари пайдо бўла бошлади. Шундай қилиб, мактабларнинг ҳаммаси ўша ижтимоий тузум-муҳит талабларидан келиб чиқди ва шу давр иқтисодий, маънавий мақсадлари учун хизмат қилди.

Ҳозирги замон мактабларида таълимнинг мазмуни умуминсоний фазилатларга эга бўлган иймонли, эътиқодли, билимли ёшларни тарбиялаб беришдан иборатдир.

Таълим мазмуни ўқув режаси, дастури ва дарсликларда ифодаланган.

Ўқув режаси – давлат ҳужжатидир. Ўқув режалари халқ таълим вазирлиги томонидан тузилади ва тасдиқланади ҳамда республикадаги барча мактаблар учун мажбурий ҳисобланади. Мактабнинг ўқув режаси мактабда ўргатиш учун танланган ўқув предметларини, уларнинг таълим олиш йўллари бўйича тақсимланишини, ҳар бир предметга ажратилган соатларнинг ҳафталарга бўлинишини белгилайди.

Ўқув режаси деб, ўқитиладиган фанлар, ўқитиш учун ажратилган соатлар ва ўқув йилининг тузилишини белгилаб берувчи давлат ҳужжатида айтилади. Ўқув режалари ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига мувофиқ тузилади. Шунингдек, ўқув-тарбия ишининг мақсад ва вазифаларига асосан тузилади.

Ҳар бир ўқув фани учун **ўқув дастури** тузилади. Ўқув дастури ўқув режаси асосида ишлаб чиқилади. Ўқув дастури ҳар бир ўқув фанининг ўқитиш учун ажратилган билим ҳажми, тизими ва ғоявий-сиёсий

йўналишини аниқлаб берадиган давлат ҳужжатидир. Ўқув дастурида ўқув йили давомида ҳар қайси синфда алоҳида фанлар бўйича ўқувчиларга бериладиган илмий билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажми белгилаб берилади.

Дастурнинг асосий вазифаси - ўқув предметининг мазмунини ифодалашдир. Унда курснинг синфларга, қисмларга, мавзуларга бўлиниш, уларни ўрганиш тартиби, соатлар тури кўрсатилади. Маълум мавзу юзасидан ўқувчи ўзлаштириш лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар қисқача ифодалаб берилади. Шундай қилиб, дастур иккита вазифани бажаради: таълимнинг мазмунини ўқув предмети доирасида акс эттиради ва предмет учун муайян норматив сифатида хизмат қилади. Шунингдек, у дарсликка ўтишни тайёрлайди ва унинг муаллифлари фаолияти учун йўлланма ҳисобланади.

Дарслик ўқув жараёнининг зарур қисмидир. Дарслик - ўқувчиларнинг иккинчи «муаллими», чунки у, аввало ўқитувчи учун зарур қўлланмадир.

Дарслик -ўқувчиларнинг китоби ва унинг энг муҳим куролидир. Ҳар бир ўқув фанининг мазмуни дарсликда батафсил ёритилади. Дарслик тегишли фанга оид илмий билим асосларини дастурга ва дидактика талабларига мувофиқ равишда баён қилувчи китобдир. Дарсликлар билан бир қаторда, айрим ўқув фанлари юзасидан ўқув қўлланмалари ҳам тузилади. Масалалар ва машқлар тўплами, хрестоматиялар, атласлар, луғат китоблари ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Ўқувчилар дарслик ва ўқув қўлланмалари билан дарсда, ҳам уй шароитларида мустақил иш олиб борадилар. Дарслик материали катта тарбиявий аҳамиятга эга. У билан ишлаш ўқувчиларнинг ақлий тарбиясига, уларда илмий дунёқарашнинг, ахлоқ-одобнинг шаклланишига, тафаккури ва нутқининг, ишдаги мустақиллигининг ривожланишига ёрдам беради.

7.2. Ўқитишни ташкил этиш шакллари ҳақида тушунча.

Таълим инсоният жамияти ривожланишининг дастлабки пайтларидаёқ катта роль ўйнаган. Мактабнинг тарихан тараққий этиш даврида таълимни ташкил қилиш шакллари турлича бўлган. Таълимни ташкил этиш шакллари маълум ижтимоий тузум ва шу тузумнинг манфаатларига мос ҳолда шаклланган.

Узлуксиз ривожланган жамиятда таълимнинг мукаммал жамоа шакли яъни дарс неча йиллардан бери такомиллашиб, унга қўйилган талаблар мураккаблашиб ва замонавийлашиб бормоқда.

XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларида буюк чех педагоги Ян Амос Коменский (1592-1670) тарихда биринчи бўлиб мактаб таълимида синф-дарс тизимини яратди.

Я. А. Комеснкийнинг таълимни ташкил қилиш ҳақидаги қарашлари бир қатор жиддий қаршиликларга учраган бўлса ҳам ғарб мамлакатларига жуда тез тарқалди ва таълимни ташкил қилишнинг бирдан-бир шакли деб эътироф этилди. Синф-дарс тизими шарқ мамлакатларига, жумладан Марказий Осиёдаги эски мусулмон мамлакатларига тадбиқ этилмади. Уларда октябр тўнтаришига қадар ўрта аср мактабларига хос таълим тизими (шакли) давом этиб келди. Ушбу мактабларда 6 ёшдан 15-16 ёшгача бўлган болаларга бир хонада бир вақт мабойнида машғулоти олиб

бориларди. Айнан шу болаларнинг билим даражалари ва ўзлаштириши ҳам турлича бўлар эди.

Ўзбек мактаблари октябр тўнтаришидан кейин синф-дарс тизимига ўтди. Ҳозирги давргача гуруҳли машғулотларнинг синф-дарс тизими деб аталган бундай шакли кенг тарқалди, мустақамланди ва шунча вақт мабойнида дарснинг ташкилий шакллари ҳам, таълимнинг методлари ҳам узлуксиз такомиллашиб кетди.

Синф-ёши ва билими жиҳатдан бир хил бўлган маълум миқдордаги ўқувчилар гуруҳидир.

Дарс деб бевосита ўқитувчининг раҳбарлигида муайян ўқувчилар гуруҳи билан олиб бориладиган таълим машғулотига айтилади. Дарс - ўқув ишларининг асосий ташкилий шаклидир. Дарс - ўқув ишларининг марказий қисмидир.

Ҳозир мактабларимизда қўлланилаётган синф-дарс тизими қуйидаги ташкилий шаклларда олиб борилади:

1. Ҳар қайси синф ёши ва билимига кўра бир хил даражадаги болаларнинг доимий гуруҳига эга бўлади.
2. Дарс машғулоти асосан 45 минутга мўлжалланган бўлиб, қатъий жадвал орқали олиб борилади.
3. Дарс бевосита ўқитувчининг раҳбарлигида жамоа ва якка шаклда олиб борилади.
4. Дарс ўтилаётган материалнинг мазмунига қараб хилма-хил усул билан олиб борилади, таълим тизимининг бир қисми сифатида, албатта, тугалланган билим беради ва навбатдаги билимларни ўзлаштириш учун замин яратадиган қилиб уюштирилади.

Эндиликда мустақил республикамиз халқ таълими олдида қўйган талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда мактаб таълимини ташкил қилишнинг янги-янги шакллари яратилмоқда. Бугунги кунда мактабларимизда таълимни ташкил қилиш шакллари икки турда олиб борилмоқда.

1. Синф-дарс шаклида олиб бориладиган машғулотлар.

2. Амалий ва тажриба ишлари шаклида олиб бориладиган машғулотлар.

Синф-дарс шаклида олиб бориладиган машғулот ўқитувчининг кундалик ўқув материални тизимли баён қилиб беришни, хилма-хил усуллардан фойдаланишни, ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини изчиллик билан ҳисобга олиб беришни, ўқувчиларни мустақил ишлашга ўргатишни ўз ичига олади.

Амалий ва тажриба ишлари шаклида олиб бориладиган машғулотлар синф шароитидан ташқарида, ўқув устахонаси, тажриба ер участкаларида ишлаш, экскурсиялар ўтказиш йўли билан олиб борилади.

Таълим масканлари олдида турган янги вазифалар ва эҳтиёжлар ўқувчи-талабаларга бериладиган таълим ва тарбия сифатини ошириш, уни янада ривожлантириш ва юқори босқичга кўтаришни талаб қилади.

Ҳар бир дарснинг муваффақияти кўп жиҳатдан машғулотни тўғри ташкил этишга боғлиқ. Мактабларимизда дарснинг бошланиш даврини - дарснинг ташкилий дақиқалари деб аталади. Бироқ, бу дарс шаклининг бирор босқичи ёки тузилишига кирмаслиги керак. Ташкилий дақиқада синфнинг тайёргарлигини синчиклаб кузатиш муҳимдир. Тажрибали ва

маҳоратли ўқитувчилар фурсатни қўлдан бермай, ўқувчилар диққатини чалғитмай, дарҳол иш бошлаб юборадилар. Айни пайтда ўқитувчи олдида икки вазифа – бутун синф ўқувчилари диққатини ўзига жалб қилиш ва бутун синф ўқувчиларини тезлик билан машғулотга фаол киришишларини таъминлаш вазифалари туради.

Дарсни ташкил этиш ва олиб боришдаги бош мақсад – таълим жараёнининг самарадорлигини таъминлашдир. Бунинг учун:

а) ўтилаётган мавзудан кўзланган мақсадни ўқитиш билан бир вақтда, ўқувчилар материални фаол идрок қилишга сафарбар этилган бўлишлари керак. Яъни ўқитувчи баён қилаётган мавзу ўқувчиларни мустақил фикр юритишга, онгли ўзлаштиришга интилишларини таъминламоғи лозим;

б) Ажратилган вақт ичида ўқитувчи материалларни тизимли ва изчил баён қилиш билан бир вақтда, ўқувчиларни ҳам, албатта, мавзуга оид мустақил иш олиб боришларини таъминлаш жуда муҳимдир. Ўқитувчи дарсда мавзунини баён қилиш давомида ўқувчиларга муаммоли вазият туғдирадиган саволлар бериб, уларни фикрлаш ва изланишга ундаса ўқувчилар ушбу материални пухта ўзлаштириб олади.

в) Билимларни баён қилиш жараёнида ўқувчилар фаоллиги (оғзаки, ёзма машқлар ва лаборатория-тажриба ишлари, мустақил ижодий ишлар) ишга солинмоғи лозим. Бу ўз навбатида, ўқувчиларнинг олдиндан ўзлаштирган билимларини ҳам ишга туширишга хизмат қилади ва тўғри баҳолаш учун катта имконият туғдиради.

г) дарс жараёнида ўтилаётган ўқув материаллари бошқа фанларнинг алоқадор мавзулари билан боғланишини кўрсатиш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Дарсда ўқув – тарбия ишларининг барча компонентлари: мақсад, мазмун, воситалар, методлар, ташкил этиш ва бошқариш фаолияти ҳамда унинг ҳамма дидактик элементлари мужассамланган деб ҳисоблаш қабул қилинган. Шунга асосан ўқитувчи дарс муаммоларига тўғри ёндошиши учун таълим жараёнининг асосий компонентларини билиши, уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирига таъсирини тушуниши лозим. Умуман олганда, синфга ҳам репродуктив, ҳам ижодий топшириқлар бериш мумкин.

7.3. Дарсга бўлган талаблар, дарс турлари ва уларнинг тузилиши.

Дарс - ўқитувчилар ва ўқувчилар фаолиятини ташкил этишнинг шакли бўлиб, у болаларни ўқитиш, тарбиялаш ва камол топтириш вазифаларини амалга оширади. Дарс ўқитишни ташкил этишнинг ўзгармас шакли эмас. Ўқув амалиёти ва педагогик тафаккур доимо уни такомиллаштириш йўллари излайди. Бу соҳада кўпгина ислохотлар амалга оширилмоқда.

Турли-туман фикр ва мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда дарс куйидаги умумий дидактик талабларга жавоб бериши лозим:

1. Ҳар бир дарс маълум бир мақсадни амалга оширишга қаратилган ва пухта режалаштирилган бўлмоғи лозим.

2. Ҳар бир дарс мустаҳкам ғоявий-сиёсий йўналишга эга бўлоғи лозим.

3. Ҳар бир дарс турмуш билан, амалиёт билан боғланган бўлмоғи, шунингдек хилма хил усул, услуб ва воситалардан унумли фойдаланган ҳолда олиб борилмоғи лозим.

4. Дарсга ажратилган ҳар бир соат ва дақиқаларни тежаб, ундан унумли фойдаланмоқ зарур.

5. Дарс ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаоллиги бирлигини таъминламоғи лозим.

6. Дарсда ўқув материалнинг мазмунига оид кўрсатмали қуроллар, техник воситалар ва компьютерлардан фойдаланиш имкониятини яратмоқ лозим.

7. Дарсда ҳар бир ўқувчининг индивидуал хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

Таълим тизимида энг кўп қўлланиладиган дарс турлари қуйидагилар:

1. Янги билимларни баён қилиш дарси (маъруза).
2. Ўтилган материалларни мустаҳкамлаш дарси.
3. Ўқувчиларнинг билим, малака ва кўникмаларини текшириш ва баҳолаш дарси.
4. Такрорлаш – умумлаштирувчи ва кириш дарслари.
5. Аралаш дарс (юқоридаги дарс турларининг бир нечтасини бирга қўлланиши).

Ҳар бир дарс турининг маълум тузилиши ва хусусиятлари бор, бу нарсга ўқитувчининг ўқув материални тўғри ва самарали тушунтиришига, мустаҳкам эсда қолдиришга, такрорлашга ва унинг ўзлаштиришини назорат қилиб боришига ёрдам беради. Мактабларимизда энг кўп қўлланиладиган дарс турларидан бири – янги билимларни баён қилиш дарсидир. Бу дарс тури қуйидагича тузилади:

- а) янги билимларни баён қилиш;
- б) янги билимларни мустаҳкамлаш;
- в) янги билимлар устида ишлаш;
- г) янги билимларга боғлиқ ҳолда уй вазифалари топшириш.

Демак, дарс бошдан – оёқ бир дарс тури билан олиб борилмайди, балки шу дарсда янги билимни баён қилиш билан бирга уни мустаҳкамлаш (савол-жавоб), янги билимлар устида машқ ўтказиш (масала ва мисоллар ечдириш, график ишлари олиб бориш), уйга вазифа (бошқа бир дарс элементи-тушунтириш, йўл-йўриқлар кўрсатиш ва ҳ. к) каби бошқа элементларнинг бўлиши ҳам мумкин. Шунга қарамай, дарсдан кўзланган мақсад ўқувчиларга янги билим беришга қаратилган бўлса, бутун дидактик усуллар шунга бўйсундирилади. Шунинг учун ҳам бундай дарс янги билим бериш дарси деб аталади.

Дарс тузилиши у ёки бу дарс турининг тузилишини, унинг қисмларини англатади. Бироқ, дарс турлари тузилишидаги ҳар қандай қисм – дидактик усул, дарс тузилиши бўлавермайди. У ўқитиш усули билан боғлангандагина дарс тузилишини ташкил қилади. Яъни дарс тузилишининг ўзгариши биланок дарс олиб бориш усули ҳам ўзгаради. Дарснинг тузилиши қўйилган мақсадларга, ўрганилаётган материалнинг мазмунига, таълимнинг дарсда қўлланиладиган методлари ва усулларига, ўқувчиларнинг тайёргарлик ва камолат даражасига, дарснинг ўқув жараёнидаги ўрнига боғлиқдир.

Дарс тузилишини бирдан иккинчисига ўтиши ва шу орқали дарснинг шакли ҳамда усуллариининг ўзгариши дарс босқичи деб юритилади. Масалан, аралаш дарс турининг тузилиши:

1. уй вазифаларини сўраш, текшириб кўриш;
2. янги материалларни баён қилиш;
3. янги материалларни мустаҳкамлаш;
4. уй вазифаларини топширишни ўз ичига олади. Бунда:

а) уй вазифаларини кўриш суҳбат (савол-жавоб), мисол ва масалалар ишлатиш йўли билан олиб борилиши мумкин. Бу дарс тузилишининг биринчи қисми, дарснинг биринчи босқичи;

б) янги материалларни баён қилиш жараёнида ўқитувчи тушунтириш, ҳикоя қилиш, мактаб маърузаси, суҳбат каби усуллардан фойдаланиш мумкин. Бу – дарс тузилишининг иккинчи қисми, дарснинг иккинчи босқичи;

в) янги материалларни мустаҳкамлаш жараёнида суҳбат, машқ қилдириш, китоб билан ишлаш усулларидан фойдаланиш мумкин. Бу – дарс тузилишининг учинси қисми, учинчи босқичи;

г) уй вазифаларини топшириш жараёнида тушунтириш. Суҳбат усулидан фойдаланиш мумкин. Бу – дарс тузилишини тўртинчи қисми, дарснинг тўртинчи босқичидир. Юқорида кўриб ўтилган дарс турларининг ҳаммаси ўз тузилишига эга бўлганидек, маълум босқичларга ҳам ажралади.

Такрорий-умумлаштирувчи дарс, одатда, дастурнинг маълум бир қисми ёки йирик мавзу ўтиб бўлганидан кейин ишлатилади. Бунда ўтилган материалларни такрорлаш – қайта эсга тушириш ва мустаҳкамлаш мақсадида ўтилган мавзуларни қамраб олган ва бир-бирига боғлиқ бўлган саволлар орқали умумлаштириш назарда тутилади.

7.4. Олий ўқув юртларида ўқитишнинг ташкилий шакллари.

Олий мактабдаги ўқитиш жараёни ўқитишнинг шакл ва методларини ташкил этишнинг кўп қиррали ягона тизимига асосан амалга оширилади. Олий ўқув юртларидаги ўқитишнинг шакл ва усуллари таснифи ўзаро боғланган ва ўзаро шартланган икки фаолиятга таянади:

- ўқув жараёнини бошқариш ва ташкил этиш бўйича ўқитувчиларнинг фаолияти;

- талабаларнинг ўқув ва билиш фаолияти.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги қонунида «Олий таълим юқори малакали мутахассислар тайёрлашни таъминлайди» дейилган. Шу билан бирга олий таълим талабаларни илмий тадқиқот ишларига ҳам ўргатади.

Шу ўринда юртбошимиз таъкидлаганидек «Айниқса ўсиб келаётган авлод тақдирига ҳеч ким бефарқ қарай олмайди. Бунда олий ўқув юртларининг аҳамияти каттадир. Ёшларни қай усулда ўқитиш, уларни тарбиялаш, мустақил мамлакатнинг етук мутахассислари бўлишига қайғуриш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир». Шу нуқтаи назардан олий мактабларда билимларни ҳозирги замон даражасида бериб бориш алоҳида аҳамиятга эга. Ҳозирда олий таълим икки босқичдан иборат, яъни бакалаврият ва магистратура. Мана шу босқичларни амалга оширишда,

аниқроғи, олий маълумотли етук мутахассис тайёрлашда ўқитишнинг бир қанча ташкилий шакллари қўлланилади.

Олий ўқув юртларида ўқув ишлари ва билим беришнинг ташкилий шакллари «Таълим тўғрисида» ги қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» га асосан олиб борилади.

Олий мактабдаги ўқув жараёни шаклларига маъруза, семинар ва амалий машғулотлар, лаборатория машғулотлари, ўқув анжуманлар, маслаҳатлар, экскурсия, экспедиция, ўқув ишлаб чиқариш педагогик амалиёти, курс ва диплом ишлари, талабаларнинг мустақил таълими кабилар кирази.

Маъруза – билим беришнинг шундай шаклики, унда педагог (ўқитувчи) томонидан берилаётган билимлар, малака ва кўникмалар талабаларга ёппасига баён этилади.

Маъруза - ўқув жараёнининг илғор усулларида бири бўлиб, дастлаб у ўрта асрларда бирон бир китобни ўқиш ёки уни изоҳлаш йўли билан намоён бўлган. Жамият ривожланиши мабойнида оғзаки тушунтиришнинг бу усули XVIII асрда лотин тилида амалга оширилди. XVIII аср ўрталарига келиб маърузалар рус тилида ўқий бошланди. Унинг илғор намояндаларидан бири М.В. Ломоносовдир.

Фанлар бўйича маърузада ҳал қилинадиган асосий вазифалар қуйидагилардан иборат:

- илмий билимларнинг муайян миқдори баён қилинади;
- талабаларга фан ва тадқиқотларнинг методологияси таништирилади;
- ўқув фаолияти ва ўқув машғулотларининг барча турлари орасидаги методик алоқалар кўрсатилади. Дидактик мақсадига (йўналганлигига) кўра кириш, тематик ва умумий – якуний маърузалар фарқланади.

Амалий машғулот - ўқув ишларининг мантиқий давоми бўлиб, бу термин талабаларнинг мустақил аудитория ишларининг умумий тушунчаси ҳисобланади. Агар маърузада илмий билимлар асоси баён қилинадиган бўлса, амалий машғулотларда билимлар чуқурлаштирилади, кенгайтирилади ва деталлаштирилади. Энг муҳими, амалий машғулотлар талабаларнинг билимини синашга хизмат қилади. Амалий машғулотларда машқлар, лаборатория ишларини ўтказиш, ҳар хил илмий тажрибаларни ўтказиш кабилар амалга оширилади. Билим беришнинг бу шаклида маърузаларда олинган назарий билимлар бевосита амалиёт билан боғланади ва ўқувчилар томонидан тажрибалар амалга оширилади. Амалий машғулот шаклларида бири семинардир.

Семинар – талабаларнинг маърузадан олган илмий-назарий билимларини кенгайтириш, чуқурлаштириш мақсадида ташкил этилган таълим шаклларида биридир. Семинар жараёнида ўқитувчининг ўрни жуда юксак, яъни ўқитувчи талабанинг ўрнига жавобни айтиб бермайди, балки муҳокамаларни ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади. Семинар машғулотида тайёрланиш талабалардан катта масъулиятни талаб этади. Жумладан, талабалар семинар дарсларига тайёргарлиги давомида мустақил ўқишлари, керакли адабиётлар билан ишлашлари, рўзнома ва журналлардан фойдалана билишлари, шунингдек бошқа мавзуга оид манбаларни излаб топишлари, уларни ўзлаштиришлари керак бўлади.

Лаборатория машғулоти- Бунда талабалар мустақил равишда вазифа бажарадилар ёки эксперимент ўтказадилар. Лаборатория машғулоти талабада тадқиқот ўтказиш кўникмаларини шакллантиради, фан ва техникага ижодий ёндашишни таъминлайди, экспериментнинг умумий методикасини эгаллашга имкон беради. Лаборатория машғулоти одатда махсус жиҳозланган хонада ҳамда тегишли аппарат, асбоб-ускуналар: микроскоп, лупа, колба, ўлчов асбоблари ва бошқа қуроллар билан таъминланган жойларда (аудиторияда) олиб борилади.

Экскурсия – таълим ва тарбия ишларининг шундай туридирки, бу усул билан ўрганилаётган нарс ва ҳодисаларни табиий шароитда (завод, фабрика, дала, табиатни кузатишга) ёки махсус муассасаларга (музей, кўргазма ва ҳ.к.ларга) ташкилий равишда олиб борилади. Экскурсия усули асосан ўқитувчи ёки экскурсия ўтказишга масъул бўлган шахснинг кузатилаётган объектни баён қилиши, тушунтириши орқали олиб борилади. Экскурсия охирида, албатта якунловчи дарс ўтказилади ва унда ўқувчи-талабалар томонидан тайёрланган чизма, расм, таассуротлар каби материаллардан фойдаланилади. Ўқитувчи мулоҳаза ва фикрларни умулаштириб, хулоса чиқаради ва машғулоти якунлайди.

Амалиёт – таълим шаклларида яна бири бўлиб, унда талаба олий ўқув юртида олган назарий билимларини бевосита амалиётга тадбиқ этади. Бу жараёнда амалиётчига амалиёт давомида олий ўқув юртидан илмий раҳбарлар тайёрланади. Амалиёт талаба учун келажак иш фаолиятида илк қадами бўлиб, шу амалиёт давомида талаба олий ўқув юртида олган билимларини қанчалик амалиётга қўлай олишини ўз нуқтаи назаридан ҳам баҳолайди ва бу орқали унда келажакни тасаввур қилишга имкон яради.

Курс иши – олий мактаб ўқув режасида қайд қилинган таълим беришнинг шаклларида бири. Курс ишлари бирор фаннинг назарий курси тугаллангандан сўнг амалга оширилади. Таълим беришнинг бу тури талабаларнинг илм олиш даврида олган билимларини янада мустаҳкамлаш, назарий билимларини қанчалик амалиёт билан боғлай олиши негизида пайдо бўлади.

Курс иши тайёрлаш жараёнини бевосита мустақил ишлар таркибига киритиш мумкин. Курс иши ҳам ўқув режасида киритилган бўлади.

Диплом иши – талабанинг олий ўқув юртида олган билимларининг натижаси, илмий изланишларнинг бошланғич кўриниши бўлиб, таълим беришнинг бир шакли сифатида намоён бўлади. Диплом иши бир мутахассисликнинг талаба томонидан тамомланаётган, шу мутахассислик раҳбари билан бирга тайёрланадиган ва ўқув юрти режасида қайд қилинган таълим бериш шаклларида бирдир.

Олий мактабда ўқув жараёни мустақил таълимни ташкил этилишини ҳам кўзда тутди. Талабаларнинг мустақил тахсили уларнинг ўз билимларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, мавжуд малака ва кўникмаларни такомиллаштириш ҳамда уларнинг янгиларини ўзлаштиришга бўлган инитилиши сифатида қаралади.

Мустақил таълимнинг вазифалари: шахснинг интеллектуал имкониятларини янгилаш, уларнинг ғоявий-назарий савиясини ошириш, касбий маҳорати ва маданиятини такомиллаштириш.

Мустақил таълимнинг асосий мақсади талабаларни ижодий изланишга, ўз устида ишлашга ҳамда уларнинг шахсий ва касбий сифатларини ўстиришдир. Мустақил таълим буйича машғулотларнинг изчиллигини ва мақсадга мувофиқлигини таъминлаш мақсадида унинг режаси тузилади.

Умуман олганда барча олий мактабларда таълим беришнинг ташкилий шакллари амал қилар экан, уларга бир қатор талаблар қўйилади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. Таълим жараёнининг икки ёқлама хусусияти (характери) деганда нимани тушунасиз?
2. Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қачон қабул қилинган?
3. Кадрлар тайёрлаш миллий дастуринг мақсади нималардан иборат?
4. Узлуксиз таълим тизимига асосланган таълим турларини санаб ўтинг?
5. Таълимнинг мазмунини изоҳлаб беринг?
6. Таълимнинг ташкилий шакли нима?
7. Дарснинг моҳиятини тушунтириб беринг?
8. Синф-дарс шаклидаги машғулотлардан амалий ва тажриба шаклида олиб бориладиган машғулотлар қандай фарқланади?
7. Бугунги кунда таълим масканлари олдида турган муҳим вазифалар нималардан иборат?
9. Дарснинг ташкилий дақиқалари деганда нимани тушунасиз?
10. Дарс қандай дидактик талабларга жавоб бериши лозим?
11. Олий мактабдаги ўқув жараёни шаклларига нималар киради?

8 – Маъруза: Таълим функциялари ва тамойиллари

Режа:

8. 1. Таълим қонуниятлари ва функциялари ҳақида умумий тушунча
 8. 2. Ўқитишнинг етакчи қоидалари.
 8. 3. Таълимда ўқувчи (талаба)га хос хусусиятларни ҳисобга олиш қоидаси
- Адабиетлар. 7, 13, 14, 16, 22.***

Таянч иборалар: таълим бериш, қонуният, принцип, ўқитиш қоидалари, таълимнинг илмий, тизимли ва изчил булиши, тарбияловчилик характери, онглилик, фаоллик ва кўрсатмалилик, тушунарлилик, таълимнинг мослик қоидаси, таълим ва тарбиянинг бирлиги қоидаси;

8. 1. Таълим қонуниятлари ва функциялари ҳақида умумий тушунча

Маълумки, ўқитувчи фаолиятининг муваффақияти аввало у таълимнинг мазмуни, методлари ва ташкилий шаклларида умумий дидактик принцип (қонуният) ларни қанчалик тўғри амалга оширишига боғлиқ. Қонуният деганда, бу барқарор, зарурий, у ёки бу ҳодисалар ва жараёнлар ўртасидаги мутаносиблик ва муҳим алоқа. Демак, таълим жараёнида таълим бериш, тарбиялаш ва ўқувчиларнинг умумий ривожланишларини бир бутунликда амалга ошириш зарур.

Таълим қонуниятлари бу - ўқитиш жараёнига қўйиладиган талаблар йиғиндисидир. Таълим принцип (қонуният) лари деб, таълимнинг барча

босқичлари ва ҳамма предметларини ўқитиш учун асос бўладиган қонуниятлар, қоидаларга айтамыз. Таълим қонуниятлари ўқувчи ва ўқитувчи орасидаги энг муҳим ички аҳамиятни акс эттиради.

Ўқитишнинг принципларидан унинг қоидалари келиб чиқади ва улар у ёки бу принципларнинг хусусий қоидаларини акс эттиради. Ҳар бир ўқитувчи шуни англаб етиши муҳимки, ўқув жараёнини самарали қилиш – бу, ишда ўзини оқлаган педагогик қонуниятлар, қоидалар, дидактик қоидаларни ҳозирги замон шароитидаги янги масалаларни ҳал қилишда ижодий фойдаланган ҳолда, улардан бутунлай ва ўзаро алоқада фойдаланиш демакдир.

Ўқитишнинг муқобил томонларини танлаш учун бутун қонуниятлар бирлигини ва дидактик қоидаларини эътиборга олиш зарур.

Таълим принципларига ўтмишда машҳур алломаларимиз ҳам катта эътибор берганлар. Масалан, Абу Наср Форобий ва Абу Али ибн Синолар ушбу принциплар хусусида ўз асарларида баён қилганлар. Жумладан, қомусий олим Ибн Сино асарларида ҳам дидактиканинг принципларига, хусусан кўрсатмали ўқитишга қизиқиш билан қараган. Олим инсон ҳақиқатдан мавжуд нарсаларни ёки уларнинг тасвирини кўриб идрок этиши туфайли унда объектив воқеликни тўғри акс эттирадиган тасаввур шаклланишини ўқтирган.

Ўқитиш қонуниятларидан уни самарали ташкил қилишга нисбатан муайян муҳим талаблар келиб чиқадики, бунини ўқитиш қоидалари деб атайдилар. Ўқитиш қоидаларини билиш ўқитишнинг зарур усулларини янада ишончлироқ танлашга имкон беради.

Педагог олимларнинг юқоридаги фикр-мулоҳазаларини умумлаштириб хулоса сифатида айтишимиз мумкинки, ўқитиш принциплари ёш авлодга таълим ва тарбия бериш мақсадларига мувофиқ ўқитишнинг характерини белгилайдиган асосий етакчи қоидалардир.

8. 2. Ўқитишнинг етакчи қоидалари.

Таълим қоидалари - ўқитишнинг фаолиятини ва ўқувчилар томонидан илмий билимларнинг ўзлаштирилиши, тегишли кўникма ва малакалар ҳосил қилишнинг асосий қонун ва йўл - йўриқларини ўз ичига олади. Шу билан бир вақтда ўқитиш қоидалари ҳар иккала фаолиятни, яъни ўқитувчи ва ўқувчи томонидан ўз олдига қўйилган вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш имкониятини берадиган бир қанча талабларни ҳам умумлаштириб беради.

Таълим қоидалари деб умуминсоний тарбиянинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилган ўқиш ва ўқитиш жараёнларининг йўналиши, ўқувчилар томонидан илмий билимларнинг ўзлаштирилиши, билим ва малакалар ҳосил қилишнинг асосий қонун ва қоидаларининг йиғиндисига айтилади.

Сўнги йилларда олимлар томонидан яратилган педагогик адабиётларда дидактик қоидалар турлича гуруҳлаштирилмоқда. Ана шуларга асосланган ҳолда қуйидагича таълим қоидаларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

1. Таълимнинг илмий бўлиш қоидаси.
2. Таълимнинг тизимли ва изчил бўлиши қоидаси.
3. Таълим ва тарбиянинг бирлиги қоидаси.

4. Таълимда назариянинг амалиёт билан боғлиқ бўлиши қоидаси.
5. Таълимда онглилик, фаоллик ва мустақиллик қоидаси.
6. Таълимда кўрсатмалилик қоидаси.
7. Таълим жараёнида ҳар қайси ўқувчига хос хусусиятларни ҳисобга олиш ва таълимнинг ўқувчига мос бўлиши қоидаси.
8. Пухталиқ.
9. Таълимнинг тарбияловчилик характери.

Таълимнинг илмий бўлиш қоидаси. Илмий билимлар – воқеликнинг ҳаққоний инъикосидир. Таълимнинг илмийлиги қоидаси ўқувчининг ўқув материалидаги қонуниятларни акс эттириши, тушуниши ва ўзлаштириши учун тўғри шароит яратиш мақсадида зарурдир. Назарий қоидаларни тушуниш- материални илмий асосда изоҳлаб беришнинг муҳим белгиси бўлиб, у ўқувчининг фикрлаш фаолияти хусусиятларини белгилайди.

Илмий билимларни эгаллаш жараёнида ўқувчиларда илмий дунёқараш, эътиқод таркиб топади. Тафаккур ривожланади. Таълимнинг илмий бўлиш қоидаси таълим жараёнида ўқувчиларни ҳозирги замон фан-техника тараққиёти даражасига мувофиқ келадиган илмий билимлар билан қуроллантириш, ёшларни илмий тадқиқот усуллари билан таништириб боришни таъминлашга қаратилган.

Таълимнинг тизимли ва изчил бўлиши қоидаси.

Ўқитувчининг билимларни тизимли баён қилиши ўқувчиларга ўқув предметининг структураси ва мантиқини чуқурроқ тушуниш, фаннинг бош ғояси ва асосий қоидаларини ажратиш, табиат ва жамият ҳодисалари ўртасидаги ички боғланишни аниқлаш имконини беради.

Дарс мазмунининг муқобил тузилишини танлаш, ўқитишдаги дидактиканинг тизимлилиқ қоидасини ҳисобга олишни талаб қилади. Ўқитишнинг тизимлилиги ўқитишда муваффақият гарови бўлиб, фикрларни тартибга солади, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришни осонлаштиради ҳамда яхшилайд.

Таълимда изчилликка риоя қилиб ўқитиш лозим, токи бугун ўрганилган билимлар кеча ўрганилганларни мустаҳкамласин, эртага ўрганиладиганларга замин ҳозирласин. Таълимнинг тизимли бўлиши унинг изчил бўлиши билан боғлиқдир. Изчилликка асосланган таълимнинг характерли белгиси шундаки, у ўқувчиларнинг олдиндан ўзлаштирган билим ва малакалари замирида янги билим, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, уларнинг ўзаро боғланишларини такомиллаштириш ва аксинча, у янги билимларини баён қилиш жараёнида олдиндан ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларини яна ҳам чуқурлаштириш, кенгайтириш ва мустаҳкамлашни таъминлашга қаратилгандир.

Тизимлилиқ ва изчиллик ўқувчиларда ҳар қайси ўқув фанларининг бир-бири билан узвий боғлиқ бўлишини кўрсатишда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Таълимнинг тизимли ва изчиллик қоидаси баён қилинаётган ўқув материалларини мустаҳкамлаш ва илгари ўтилганларни тўлдиришга хизмат қилишини; ўқувчиларнинг узлуксиз ва тизимли суратда мустақил иш олиб боришларини; ўқувчиларнинг ўзлаштирган билим ва ҳосил бўлган кўникма, малакаларини ҳисобга олиб боришни ҳам ўз ичига олади.

Таълим ва тарбиянинг бирлиги қоидаси.

Ёшларга таълим бериш, тарбиялаш ва уларнинг умумий ривожланишларини бир бутунликда амалга ошириш зарур. Таълим тизимида таълим ва тарбиянинг бирлиги қоидаси асосий ва етакчи қоидалардан бири ҳисобланади. Таълим жараёнида ўтилаётган катта ва кичик мавзуларнинг мазмунидан келиб чиқадиган тарбиявий томонларини тўғри белгилаш ва уни таълим билан бирга, бир бутунликда амалга оширишни таъминлаш муҳим аҳамиятга эга.

Демак бир бутун таълим жараёни икки ўзаро боғлиқлик: ҳаётни билиш ва унга бўлган муносабатни таркиб топтириш жараёни билан ажралиб туради. Мактабда бериладиган таълим билан тарбия ўртасидаги педагогик жараённинг бутунлигини таъмин этувчи узвий бирлик ҳамиша мавжуд. Таълим-тарбиянинг бирлиги таълим жараёнини тўғри ташкил қилиш ва ўқитишнинг хилма-хил усул ва услубларидан фойдалана олишга кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Таълимда назариянинг амалиёт билан боғлиқ бўлиши қоидаси.

Дидактикада таълимни турмуш билан, ишлаб чиқариш амалиёти билан боғлаб олиб бориш энг асосий ва етакчи қоидадир. Ҳар бир фанни назарий тушунтириш билан бирга уни амалий томонини, амалиётга тадбиқ этиш йўллари ҳам ўрганиш лозим. Бинобарин, баркамол инсон тарбиясининг мақсад ва вазифалари ҳам, таълимнинг мазмуни ҳам, ўқитиш усуллари ҳам, таълимнинг ташкил этиш шакллари ҳам назария билан амалиётнинг бирлигига асосланади.

Таълим жараёнида назария билан амалиётнинг бирлиги қоидасининг изчиллик билан амалга оширилиши натижасида ўқувчилар ўқув материалининг туб моҳиятини, табиат ва жамият тараққиёти қонуниятларини илмий асосда атрофлича тўғри, чуқур тушуниб оладилар ва келажак амалий фаолиятлари учун зарур бўлган маҳорат, кўникма ва малакалар ҳосил қиладилар. Ўқувчиларни амалий фаолиятга тайёрлаш назарий билимларни эгаллаш жараёнида бошланади. Кейинчалик у лаборатория ва амалий машғулотларда давом эттирилади.

Таълимда онглилик, фаоллик ва мустақиллик қоидаси.

Ушбу қоида ўқитишни шундай ташкил этишни назарда тутадик, бунда ўқувчилар илмий билимларни ҳамда уларни амалда куллаш усуллари онгли ва фаол эгаллаб олишади. Уларда ижодий ташаббускорлик ва ўқув фаолиятида мустақиллик, тафаккур, нутқ маданияти ва илмий дунёқараш, эътиқод таркиб топади.

Ўқитиш жараёнида онглилик ва фаоллик қоидаси ўқувчиларда тафаккур ва нутқни ривожлантиришни назарда тутати. Таълим жараёнида ўқувчилар фаоллиги, аввало уларнинг ақлий фаолияти – тафаккур қилиш фаолиятидир. Шунга кўра, таълимни онгли ўзлаштириш қоидаси, бир томондан, ўқувчиларнинг мустақил, фаол фикрлашларини назарда тутса, иккинчи томондан, айнан шу жараён давомида ўқувчиларнинг мустақиллик ва фаолликларини ҳамда мантиқий фикр қилиш фаолиятларини тарбиялаб, ривожлантириб боришни назарда тутати.

Онглилик ва фаоллик қоидаси ўқувчиларни меҳнат ва ўқитишда ижодий фаолият усулларига ўргатишни талаб этади.

Таълимда кўрсатмалилик қоидаси.

Бу қоида дидактик қоидалардан бири бўлиб, у ўқитиш жараёнининг сифатини орттиради, ўқувчиларнинг билим олишларини осонлаштиради. Кўрсатмалилик принципи идрок этишни осонлаштириши ва назарий билимларни ҳаёт, амалиёт билан боғлаш имконини беради. Бу қоида ўқитиш жараёнида кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм-маза билиш, тери, мускул-ҳаракат каби сезги органларининг бир йўла объект устида сафарбар қилишини талаб этади, шунингдек ўрганилаётган ҳодисаларга қизиқишни оширади, билимларни пухтароқ эгаллашга ёрдам беради.

Буюк чех педагоги Ян Амос Коменский кўрсатмалиликни таълимнинг асосий воситаси деб кўрсатади. Ушбу қоидадан юқори принцип деб атайди. Дарсда буюм ва нарсаларнинг асли, тасвири, техник воситалар, тасвирий-кўргазмали қуроллардан фойдаланиб ўтилса, яъни мавзу шу асосда баён этилса дарс тўғри ташкил қилинади ва самарали яқунланади. Ўқув материалининг кўрсатмали бўлиши ёшларни ўзлаштирилган илмий билимларни тажрибада, ишлаб чиқариш амалиётида қўллай олишлари учун зарур бўлган кўникма ва малакалар билан қуроллантиради.

Таълимда билимларни пухта ва мустаҳкам ўзлаштириш қоидаси.

Таълимнинг пухта ўзлаштириш қоидаси ўқувчи-талабалар томонидан тизимли ва онгли ўзлаштирилган илмий билимларни мустаҳкам, эса сақлаб қолиш ҳамда олган билимларни ўз турмуш фаолиятларида қўллай олиш малакалари билан қуроллантиришни назарда тутати. Шундай экан, пухта ўзлаштиришнинг характерли белгиси таълимни мустаҳкам эса сақлаб қолишдир. Аввало, бу қоида ўқувчиларнинг хотира фаолиятини, яъни ўқув материалларини эса қолдириш, эса сақлаш ва қайта эса тушириш каби хотира жараёни фаолиятига боғлиқдир. Ўқув материалларини мустаҳкам эса сақлаб қолиш, айти дарс жараёнида баён қилинаётган мавзу мазмунини тизимли ва онгли ўзлаштирилишига боғлиқ.

Шундай қилиб, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришда пухта ва мустаҳкамлигига ҳамма ўқитиш қоидалари: тушунарлилик, тизимлилик, ва изчиллик, назария билан амалиётнинг боғлиқлиги, кўрсатмалилик каби қоидаларни амалга ошириш билан эришилади. Пухта ўзлаштиришнинг муваффақияти кўп жиҳатдан такрорлаш ва машқ қилдиришга боғлиқдир.

8. 3. Таълимда ўқувчи (талаба)га хос хусусиятларни ҳисобга олиш қоидаси.

Таълим – тарбия жараёнининг ҳамма томонлари умумсинф ўқувчилари жамоасига хос хусусиятларга амал қилган ҳолда йўлга қўйилади. Аммо, ҳар бир ўқувчи (талаба) ўзига хос жисмоний, ахлоқий, ақлий, рухий ва бошқа хусусиятларга эгаки, бу унинг ўқув фаолиятига катта таъсир этади. Шу боисдан таълим жараёнида (синф) гуруҳдаги ўқувчи-талабаларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш кўриш муҳим дидактик аҳамиятга эга.

Таълимнинг муваффақиятли бўлишида ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини кузатиш ва ўрганиш ҳамда шу хусусиятга мос муомала қилиш ҳал қилувчи ўрин тутати.

Дарс давомида ҳар бир ўқувчининг ўзига хос хусусиятларини тўла ҳисобга олиш жуда қийин ва ҳар доим ҳам бунинг иложи бўлавермайди. Ўқитувчи ўқувчи-талабаларни дарсдаги ва амалий машғулотлар жараёнидаги

ишини, уй вазифаларини бажаришини кузатади, уларнинг билими, ёзма ишлари, бажарган топшириқларини, чизмаларини текширади. Дарсдан ташқари вақтларда ўртоқлари ва бошқаларга бўлган муносабати, хулқи, иродавий сифатларини ўрганади, улар билан суҳбатлашади. Кузатиш жараёнида педагог ўқувчининг кучли ва ожиз томонларини, унинг қизиқишлари, тафаккури, нутқи, хотираси, диққати, ҳаёлига мос бўлган хусусиятларни билиб олади, ўқувчиларнинг ҳаётий ва меҳнат қобилиятини ўрганади. Моҳир педагог ўқувчилар психологиясини ҳам яхши ўрганиб, уларда фанни ўзлаштириш даражаларини қай даражада ошириш йўллари топади. Шунингдек, тарбияси оғирроқ ёки шўхроқ ўқувчи-талабалар билан қандай муомала қила олиш йўллари мукамал ўрганиб чиқади ва улар билан яхши муносабатни йўлга қуяди.

Дарсда ва уй вазифаларида дифференциаллашган таълим элементларини қўлланиши ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олишнинг муҳим воситасидир.

Таълимнинг ўқувчиларга мос бўлиши қоидаси бу- ўқув материалларининг мазмуни, унинг ҳажми, характери, у ёки бу синф ўқувчиларининг жисмоний ривож, ақлий қобилияти, умумий тайёргарлиги-савияси ва имкониятларига лойиқ бўлиши тушунилади.

Таълимнинг мослик қоидасида таълимнинг икки томони эътиборда тутилади:

1) Маълум синф ёки гуруҳ учун белгиланган ўқув материалларининг характери, мазмуни ва ҳажми шу синф ўқувчиларининг ёш хусусиятларига мос бўлиши;

2) Ҳар бир синф учун белгиланган билим ҳажми шу синф ўқувчиларининг савиясига мос бўлиши лозим. Шунингдек, машғулот мавзулари ўқувчи-талабаларнинг ўзлаштириши учун оддийдан мураккабга томон ўргатилиши лозим, яъни ҳар бир предметни ўрганиш осондан қийинга томон ташкил этилиши мақсадга мувофиқдир.

Илғор классик педагогика намоёндалари таълимнинг ўқувчиларга мос бўлиши юзасидан бир қатор қоидалар ишлаб чиққанлар. Уларга «Осондан қийинга қараб бориш», «Маълумдан номаълумга қараб бориш», «Соддадан мураккабга қараб бориш» қоидалари киради.

Мослик қоидаси яна бир қанча талабаларга амал қилишни тақозо этади. Айниқса машғулот давомида билимларни ўқувчи-талабалар пухта ўқиб олишларига имконият яратиш учун аниқ ва мустаҳкам режага амал қилиниши, баён қилинаётган мавзулардан лўнда хулосалар чиқариш; материалларнинг ишончли бўлиши учун омил, мисол ва далиллар келтириш – кўргазмали қуроллардан фойдаланиш баён қилинаётган материалларни турмуш билан, ўқувчиларнинг шахсий тажрибалари билан боғлаб олиб бориш талаб қилинади. Шунингдек, ўқитиш усуллари ўқув материалларининг характерига мос ҳолда тўғри танланган бўлмоғи лозим.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. Қонуният ва принцип деганда нимани тушунаси?
2. Таълим қонуниятларига изоҳ беринг?
3. Таълим қоидалари деб нимага айтилади?
4. Ўқитишнинг етакчи қоидаларига қандай қоидалар киради?

5. Яхлит педагогик жараён деганда нимани тушунасиш?
6. Таълимда назариянинг амалиёт билан боғлиқ бўлиши қондаси моҳиятини изоҳланг?

9- маъруза: Педагогик ғоялар тарихи ва таълим концепциялари

Режа:

- 9.1. Жаҳон педагогика фанининг тараққиёт босқичлари.
- 9.2. Қадимги Юнонистон ва Рим давлатларида таълим-тарбия, педагогик қарашлар ва таълимотлар.
- 9.3. Қадимги Хитойда таълим-тарбия. Конфуцийлик.
- 9.4. Ғарбий Европада мактаб, маориф ва педагогик фикрлар тараққиёти.

Адабиетлар. 4, 10, 12, 13, 16, 19.

Таянч иборалар: Ахлоқ, педагогик фикр ва қарашлар, илк тарбия мактаблари, диний ва дунёвий таълимотларнинг пайдо бўлиши, ёзув, қоғоз яратилиши, Конфуцийлик, шарқдаги ахлоқий таълимотлар, Европада мактаб ва маориф, педагогик таълимотлар;

9.1. Жаҳон педагогика фанининг тараққиёт босқичлари.

Ахлоқ ва педагогик қарашлар ҳамда таълимотлар тарихий жараён бўлиб, кишилик жамиятининг вужудга келиши билан пайдо бўлиб, шаклланиб ривожланиб борган. Тарбия ва ахлоқий фикрларнинг келиб чиқиши ибтидоий жамият, унинг ёввойилик ва ваҳшийлик давлари тугаб, цивилизация даври бошланганида «Ақлли одам» (Хомосапиенс) деб аталган одамлар шаклланган даврда пайдо бўла бошлаган.

Одамлар тўплаган турмуш тажрибасини ёшларга ўргатиш, уларни ғайта, меҳнат фаолиятига тайёрлаш эҳтиёжи натижасида қадим замонлардаёқ таълим ва тарбия мустақил ижтимоий фаолият сифатида пайдо бўлган.

Тарбия ҳақидаги педагогик фикрлар, қарашлар ва таълимотлар қадимги Шарқ мамлакатлари – Холдей, Вавилон (Бобил), Миср, Хиндистон, Хитой ва Марказий Осиё мамлакатларида юзага келган. Шу боисдан энг қадимги мактаблар Шарқ мамлакатлари, жумладан Холдей, Вавилон, Мисрда ва Исроил шаҳарларида очилган. Мактаб очишни мисрликлардан греклар, греклардан римликлар ўрганиб олганлар¹.

Қадимги Миср ўзининг тарбиявий-ахлоқий пандномалари (қулдорлар ҳаётига доир хилма-хил маслаҳатлар, дўстлар билан, хизматкорлар билан муомала қоидалари ва ҳоказо) билан машҳур бўлган ва уларни **кохинлар** (келажак ҳақида «каромат қилувчи» кишилар, рухонийлар) яратганлар. Улар ахлоқнинг ибтидоси **самода** деб қараганлар ҳамда одамнинг буюк мақсадини худо билан қўшилиб кетишда кўрганлар, асосий ахлоқий мажбуриятни фиръавинлар (Қадимги Миср подшоларининг анъанавий номи) га хизмат қилиш ва худоларга ҳурмат билан қараш деб билганлар. Кохинлар кишилардаги «одобсизлик», «тарбиясизлик» худоларни лозим даражада эъзозламасликдан пайдо бўлади деб билганлар.

¹ «Буюк Дидактика»Т. Ўқитувчи-1975 й, 82-бет

Демак, Қадимги Мисрда диний ва дунёвий маънодаги ахлоқий-тарбиявий таълимотлар пайдо бўлган.

Эрамиздан аввалги II асрда қоғоз илк бор Хитойда кашф этилди ва ишлаб чиқилган. Кейинчалик VII асрда Самарқанда қоғоз ишлаб чиқарила бошланди ва Европа мамлакатларига сотилган. XVII асрда қоғоз ишлаб чиқиш Европа мамлакатларига ҳам ёйилган. 1000 йилдан буён бўлиб келаётган қоғоз босиш Россия Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин тўхтатилган.

Шарқ мамлакатларидаги илк тарбия мактабларида хат-савод ўргатиш мураккаб, оғир иш ҳисобланган. Илм олиш – нина билан қудуқ қазиш, деб бежиз айтилмаган. Шу боисдан мутафаккир олимлар ўқитишнинг енгилроқ усуллари топиш устида бош қотирганлар. Бу даврларда ёзув, ўқиш, ҳисоб ва дин илмлари яратилди. Қадимги Шарқ мамлакатларида мактабларда қаттиқ интизом ўрнатилган, болаларга нисбатан жисмоний жазо қўлланган.

Марказий Осиёда фалсафий, ахлоқий, маърифий тафаккурнинг илк куртаклари халқ оғзаки ижодида ўз аксини топган. Уларда ёзув пайдо бўлгунга қадар ва ундан кейин ҳам халқ руҳи ва маънавий фаоллиги акс этган. Шарқда, жумладан Ўзбекистон ҳудудида таълим-тарбияга жуда катта эътибор берилиб, болаларни кичик ёшдан илмга қизиқтириш, ахлоқан пок, виждонли, меҳр оқибатли қилиб вояга етказиш, эл-юртга нафи тегадиган фарзанд қилиб ўстириш масалаларига ота-боболаримиз жиддий эътибор қилишган.

Шарқ педагоглари болаларни ўқишга қизиқтириш учун китобдаги воқеаларни қуш ва ҳайвонлар тилидан ҳикоя қилар эдилар. Масалан, «Қобуснома», «Ахлоқи Муҳсиний», «Калила ва Димна» каби асарлар шулар жумласидандир.

VII- VIII асрларда Марказий Осиёни араблар босиб олгач, ислом дини асосидаги сифат жиҳатидан янги тизимга эга бўлган таълим-тарбия муассасалари вужудга келди. Араб тилини ўрганиш жорий этилди. Бу даврда Марказий Осиёда ёшларга таълим-тарбия бериш учун мактаблар, мачит ва мадрасалар ташкил қилинди. Бу усулда ўқитиш 1917 йил Октябр тўнтарилишидан кейин эски унсур сифатида қораланди ва янги (жадид) усулидаги ўқитиш тизими (мактаблар) юзага келди.

9.2. Қадимги Юнонистон ва Рим давлатларида таълим-тарбия, педагогик қарашлар ва таълимотлар.

Эрамиздан олдинги VI асрдан милодий V асргача бўлган даврда Юнонистондаги қулдорлик давлатлари ва Рим империясида бир қадар демократик тартиблар, Республика бошқаруви ўрнатилди. Бу даврда ўзига хос таълим-тарбия тизимлари ва мутафаккирлар томонидан ўзига хос педагогик таълимотлар яратилди.

Афинадаги қулдорлар ўз болаларига ақлий, ахлоқий, меҳнат, эстетик ва жисмоний тарбияларни берганлар. Афинада болалар 7 ёшгача уйда тарбияланган. 7 ёшдан 15 ёшгача бўлган болалар «граматист ва кифаристлар» мактабларида таълим олганлар Сўнгра 14-15 ёшли болалар «полистра» (кураш) мактабларида тахсил олган. 16-17 ёшли болалар «Гимназия» да, 18-20 ёшли болалар эса Эфилия мактабларида таълим-тарбия олганлар.

Юнонистонлик олимлар Демокрит, суқрот, Афлотун, Арасту, шунингдек машҳур Рим педагоги Квинтилианлар ўз асарларида таълим-тарбияга доир педагогик назариялар яратдилар.

Масалан, **Демокрит** тарбиянинг табиатга мослиги ғоясини ўртага қўйган. Ўқитиш жараёнида болаларнинг қизиқувчанлигини ҳисобга олиш зарурлигини ўқтирган. Таълимнинг киши табиатини ўзгартирувчи қудратли куч эканлигини, ўқитишда мажбурлаш усулидан кўра, ишонтириш усулидан фойдаланиш афзаллигини таъкидлаган эди. У тарбияда меҳнатнинг роли муҳимлигини кўрсатиб, педагоглар, ота-оналар болада яхши хулқ ҳосил қилиш учун уларга фойдали хатти-ҳаракатларни кўпроқ машқ қилдиришлари лозим, деган эди.

Қадимги машҳур грек олими **Суқрот** (э.р. ав. 469-309 йй) ахлоқ-тарбия соҳасида мактаб яратиб, у гуё худо яратган умумий фазилатларни тарғиб этди. Суқрот одамни фазилатга ўргатишдан олдин, энг аввало умумий этика-тарбия қонуниятларини, мезонларини билиш зарур дейди. Унинг фикрича, тарбиядан кўзланган мақсад, нарсалар табиатини ўрганиш бўлмай, балки кишининг билим олиш қобилиятини, ахлоқини камол топтириш бўлмоғи лозим.

Афлотун бола тарбиячига итоат қилиши зарурлиги ҳақидаги ғояни илгари суради. У болани муттасил назорат қилиб бориш, унинг яхши хулқи, итоаткорлигини рағбатлантириш, итоатсизлик қилса – кўрқитиш ва уриб бўлса ҳам тўғри йўлга солиш лозимлигини таъкидлайди. Ўқитувчи-тарбиячи ёшларга билим бериш, тарбиялаш мақсадида унга тизимли таъсир кўрсатади.

Арастунинг «Искандарга насиҳат» асарида баён этилган педагогик ғоялар ёшларни ахлоқий тарбиялаш нуқтаи назардан ҳамон ўз қимматини йўқотмаган. Шунингдек, Арастунинг «Афина сиёсати» асарида тасвирланган афиналикларнинг ўқитувчиларни сайлаш таомили ҳам одоби хусусида диққатга сазовордир. Негаки, сайлаб қўйиш таомили ўқитувчи-тарбиячилар зиммасига катта мажбуриятлар юклаган. Бу таомил Афина давлатида педагогик ишининг оммавийлигини, унга алоҳида эътибор берилганини кўрсатади.

Рим педагогларидан энг машҳури – Марк Фабий Квинтилиан «Нотикни тарбиялаш тўғрисида» номли асарида педагогик фикрларни, ўқитиш соҳасига доир қарашларни баён этади. Унинг фикрича, бола мактабда таълим-тарбия олиши лозим. Ўқитувчи ўзи тарбиялаётган ҳар бир болага эҳтиёткорлик билан муомала қилиши керак. Ўқитувчининг ўзи ўқимишли бўлиши, болаларни севиши, ўзини яхши тута билиши, болаларни бўлар-бўлмасга мақтайвермаслиги ёки жазолавермаслиги даркор.

Квинтилиан ўз педагогик қарашларида инсоннинг табиий белгиларига эътибор беради, болаларнинг туғма қобилиятларини юқори баҳолайди, тарбия билан кўп нарсага эришиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилади. Унинг фикрича, инсон шахсининг шаклланиши учун болани ёшлигидан бошлаб тарбиялаш керак.

Жаҳон педагогика фанининг тараққиёт босқичлари, педагогик қарашлар ва таълимотлар ҳақида тарихан ўрганар эканмиз, қадимги Юнонистон ва Рим педагогларининг юқорида келтирган ғояларини тилга олиш ўринлидир. Чунки, Ўрта Осиёда яшаган мутафаккирлар Ҳиндистон,

Хитой каби шарқ мамлакатлари маданияти, илм-фани, тарбияшунослиги билан бир қаторда қадимги Юнонистон, Рим маданияти, фалсафаси ва педагогикасига ҳам эътибор берганлар.

9.3. Қадимги Хитойда таълим-тарбия. Конфуцийлик.

Хитой қадимдан шарқдаги йирик давлатлардан бири бўлган. Қадимги Хитойда педагогик фикрлар, таълимотларнинг пайдо бўлиши эрамиздан аввалги 2 минг йиллик ўрталарига тўғри келади ва улар асосан конфуцийлик, даосизм, Ян Чжу таълимотларида ўз ифодасини топган. Бу даврда Хитойда илк тарбия мактаблари пайдо бўлиб, уларда болалар иероглиф (белгилар орқали) ўқитилган.

Хитойда кенг тарқалган Конфуцийлик таълимотининг аҳамияти катта бўлди. Конфуций таълимотига мувофиқ, одамлар ўз табиатларига кўра ҳаммаси бир, фақат тарбия туфайли улар бир-бирларидан фарқ қиладилар. Чунончи, Конфуцийнинг эътироф этишича, «Одамлар ўз табиатига кўра бир-бирларига яқиндирлар. Лекин ўзларининг хулқ-атворлари, одатларига кўра бир-бирларидан йироқдирлар». Конфуций – Хитойнинг таниқли мутафаккири. У эрамиздан аввалги 551 йилда камбағал оилада туғилди. Конфуций умри давомида, асосан, ўқитувчилик билан шуғулланади.

Хитойда Конфуций тузган мактаб кўп асрлар давом этди. Милоддан аввалги 136 йилда император У-Ди ҳукмронлик қилган даврда Конфуций қарашлари расмий равишда таълимот – тизим деб эълон қилинди. Шундан кейин Конфуций таълимоти икки минг йилдан ортиқ вақт мабойнида ҳукмрон ғоя сифатида давом этди.

Конфуцийнинг инсон тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларини, шогирдлари билан суҳбатларини акс эттирувчи «Суҳбатлар ва мулоҳазалар» асарида кўришимиз мумкин. Жамиятда содир бўлаётган турли ахлоқсизликлардан Конфуций қаттиқ ташвишга тушади, фуқароларни тарбиялашга ҳаракат қилиб, уларни инсоф-диёнатга, бир-бирларини ҳурмат қилишга, атроф-муҳит мусаффолигини таъминлашга чорлайди. Унинг тушунтиришича, инсонийликнинг турли фазилатларини ўзида мужассамлаштирган чинакам инсон фақат ўзи учун эмас, балки жамият учун, бошқалар учун ҳам яшамоғи даркор. Инсоннинг инсонийлиги, энг аввало, қуйидаги талабларга жавоб бермоғи даркор. Чунончи:

- а) ўзинг эришишни орзу қилган муваффақиятларга бошқалар эришиши учун ҳар томонлама кўмак бер;
- б) ўзинг бошингга тушшини истамаган кулфатларни бошқаларга ҳам раво кўрма.

Конфуцийнинг педагогик қарашларида жамиятда мавжуд бўлган тартиб-қоидаларни ҳурмат қилиш ҳам асосий ўринда турган. Жамиятда инсонпарварликка (Жень) асосланган барча тартиб – интизомлар осмондан тушган, унга ҳамма итоат этиши шарт дейилган. Конфуций қарашлари – «ли» деган тушунчада ўз ифодасини топган. Жамиятда «ли» бўлмаса тартиб-интизом ҳам бўлмайди, тартиб-интизом йўқ жойда эса ривожланиш бўлмайди, деган фикр-мулоҳазалар Конфуций таълимотида марказий ўринни эгаллайди.

Қадимги Хитой файласуфлари инсон кундалик амалий фаолиятини тарбиявий-ахлоқий нормалар ёрдамида бошқариш мумкинлиги, айниқса,

кишидаги инсоний фазилатларни шакллантиришда тарбия, тартиб-интизом муҳим аҳамиятга эга эканлиги, инсон камолотида табиий-ижтимоий муҳит ҳал қилувчи омиллигини тушунтириб беришга ҳаракат қилдилар. Конфуцийчиликда таъкидланишича, қонун инсон манфаатларига хизмат қилмоғи лозим. Хитойда асрлар мабойнида Конфуцийчиликнинг турли мактаблари юзага келган. Умуман, Конфуций ғоявий-ахлоқий, маърифий ва англаш, билиш ҳақидаги қарашлари илғор фикрлилар томонидан давом эттирилди, Хитой маданиятига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

9.4. Ғарбий Европада мактаб, маориф ва педагогик фикрлар тараққиёти.

Жаҳон педагогика фанининг, педагогик қарашлар ва фикрлар тараққиётига Европа халқлари, мутафаккирлари ҳам муносиб ҳисса қўшдилар.

XVI-XX асрларда Европа мамлакатларида яшаган педагоглар ўқитувчининг касбий фаолияти ва ахлоқий фазилатлари ҳақида ўз (асарлари) қарашларида баён этиб, мактаб-маориф ва педагогик фикрлар тараққиёти ривожига муҳим ҳисса қўшдилар.

XVI аср охири ва XVII асрнинг бошларида тарихан илк бор мактаб таълимида синф-дарс тизimini ишлаб чиққан буюк чех педагоги Ян Амос Коменскийдир. У 1592 йилда Чех диний жамоасида тегирмончи оиласида туғилди, жамоадаги мактабда ўқиди.

Я.А. Коменскийнинг педагогик меросида ёш авлодни мактабда ўқитиш ва тарбиялаш масаласи асосий ўрин тутган. Коменскийнинг фикрича, тарбия табиатга уйғун бўлиши, тарбияда боланинг шахсий хусусиятларини ҳисобга олиниши, шунингдек таълимда эса боланинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда олиб бориш зарурлигини таъкидлайди. Коменский мактаб болаларга ҳар томонлама билим бериши, уларнинг ақл-идроқи, ахлоқи, ҳис-туйғулари ва иродасини ривожлантириши лозимлигини таъкидлайди. Коменский инсон ривожланишини тўрт босқичга: гўдаклик, болалик, ўсмирлик, етуклик даврларга бўлади.

Коменский яшаган замонда таълим, тарбия, ўқитиш терминларини «дидактика» сўзи билан ифодалаш одати мавжуд эди. Шу боисдан 1657 йилда Амстердамда нашр этилган асарлар тўпламини ҳам «Дидактикага доир асарларнинг тўлиқ тўплами» деб атади.

Коменский ўзининг «Буюк Дидактика» асарида ёш авлодни ўқитиш тўғрисида фикр юритибгина қолмасдан, балки мактабгача ва макт ёшидаги болаларга ақлий, ахлоқий жисмоний ва эстетик тарбия бериш ҳақида гапиради. Дидактик таълимотлар давомийлигини рус педагоги К.Д. Ушинский, Н.Г. Чернишевский ва Н.А. Добролюбовларнинг мактаб таълими ҳақидаги таълимотларида кўриш мумкин.

XVIII асрда швейцариялик педагог И.Г. Песталоцци (1746-1827) камол топтирувчи таълимнинг принциплари тизimini асослади. Песталоццининг фикрича, тарбия уйғун тарзда, яъни тарбия боланинг табиати, руҳиятига уйғун ҳолда амалга оширилиши, ҳамда тарбиялашни энг оддийдан бошланиб, аста-секин ва изчиллик билан мураккабга ўтиш керак дейди. Песталоццининг таъкидлашича, таълим вазифаси болани муайян билимларга эга қилишдангина эмас, балки унда ақлий қобилиятни ҳам ривожлантиришдан иборатдир.

Песталоцци 1774 йилда Нейгоф шаҳрида, кейинчалик Бургдорф шаҳрида турли ёшдаги қиз ва ўғил болалар учун мактаб ташкил қилади. У очган мактабида тажрибалар ўтказиб, таълим назариясини, ўқув предметларини ўрганиш, болаларда математик тасаввур ҳосил қилиш ва ўстириш, нутқ малакасини ошириш усуллари ишлаб чиқди. Песталоцци ташаббуси ва ҳокимиятнинг ёрдами билан 1800 йилда шаҳарда институт ташкил топди. Умуман Песталоццининг педагогик таълимотлари, у билдирган дидактик фикрлар педагогика (тарихи) фани ривожига қўшилган салмоқли ҳиссадир.

XIX асрда немис педагоги ва файласуфи Иоган Генрих Гербарт (1776-1841) дидактикани педагогикага буйсунадиган тарбияловчи таълимнинг яхлит ва зиддиятсиз назарияси деб талқин қилди. Гербарт концепциясига мувофиқ ўқитувчи асосан ўқувчиларни янги ўқув материали билан таништиришга доир ҳаракатларни таҳлил қилиши лозим эди.

XIX асрда яна бир немис педагоги А. Дистервег ўзининг «Немис ўқитувчилари учун» қўлланмасида ўқув жараёнини фаоллаштирадиган талабларнинг бутун бир комплексини таклиф қилди. Дистервег таъкидлашича, таълимнинг муваффақиятли бўлиш даражаси дасрлик мазмунни ёки ўқитиш усулига эмас, балки ўқитувчининг ўзига ҳам боғлиқ деб таъкидлади. Яхши ўқитувчи ўз фанини пухта эгаллаб олаётган бўлиши, касбини ва болаларни севиши керак. Дистервегнинг кўрсатишича, яхши ўқитувчи ўзининг тарбия тамойилларини қатъият билан амалда жорий қилади ва бу тамойиллардан ҳеч қачон воз кечмайди.

Машҳур рус педагоги Константин Дмитриевич Ушинский (1824-1870) таълимотида педагогика назариясининг тарбиялаш тизими, яъни тарбиянинг халқчиллиги ҳақида ғояси энг асосий ғоя сифатида ўрганилган ва эътироф этилган. Ушинскийнинг фикрича, тарбия таълим билан боғланган тақдирдагина, ўзининг улуғ вазифасини бажара олади: ёш авлодни энг қисқа бир муддат давомида инсоният эришган даражасига ўстириб бора олади. У таълим-тарбия ишида ўқувчиларнинг фаоллигига ва ташаббускорлигига таяниш кераклигини ўқтирар экан, таълим болаларга мукамал билим бермоғи ва малакалар ҳосил қилиши учун аниқ-равшан, тартибли ва изчил бўлмоғи лозим деб таъкидлайди. Шунингдек, таълим жараёнида кўрғазмалилик усулини ижобий баҳолайди.

Ушинский педагогика масалаларига доир бир қанча, жумладан, «Детский мир», «Родное слова», «Инсон тарбия предмети сифатида» каби асарлар яратди ҳамда бошланғич таълим асосларини ва методикасини ишлаб чиқди. Бу унинг педагогикани ривожлантиришдаги улкан хизматларидан бири бўлди.

Ҳозирги даврда мамлакатимизда дидактик таълимотнинг ривожланишида жаҳон мутафаккир-олимларининг педагогик қарашлари ва таълимотлари ижобий аҳамиятга эгадир. Жаҳон алломаларининг илмий алоқалари, маърифатпарварлик, педагогик ахлоқий таълимотлари Ўрта Осиёда тарбияшунослик соҳасидаги фикрлар тараққиётининг асосий манбаи ҳисобланади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. Ахлоқ ва педагогик қарашлар қачон вужудга келган ва шаклана борган?
2. Биринчи тарбия мактаблари қаерда очилган?
3. Қоғоз илк бор қаерда кашф этилди ва ишлаб чиқилган?
4. Қадимги Юнонистон ва Рим давлатларида таълим-тарбия масалалари қайси файласуф-олимларнинг педагогик таълимотларида ўз аксини топган?
5. Конфуций таълимотини изоҳлаб беринг?
6. XVI аср охири ва XVII асрнинг бошларида мактаб таълимида қандай янгиликка асос солинди ва унинг асосчиси ким?
7. Европада дидактик таълимнинг ривожланишида қайси олимларнинг хизматлари алоҳида аҳамият касб этади?

10- Маъруза: Психология фанининг долзарб вазифалари ва предмети

РЕЖА:

1. Психология фанининг предмети
2. Психологиянинг фан сифатида ривожланиши
3. Психик ҳодисалар ва уларнинг шакллари
4. Психологик назарияларнинг йўналишлари
5. Ҳозирги замон психология фани ва унинг фанлар системасида тутган ўрни

Таянч иборалар: психология, психика, янгича тафаккур ва мафкура, психик жараёнлар, бихеволизм, фрейдизм, психик ҳолатлар ва хусусиятлар.

Адабиетлар: 2, 3, 4, 5, 6.

10.1. Психология фанининг предмети. Ҳар бир фан бошқа фанлардан ўз предмети билан фарқ қилади. Бошқа фанлардан фарқли равишда, психология фанининг предмети, у баҳс юритувчи ҳодисаларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш ва тушуниш қийинроқ. Бунинг сабаби психик ҳодисаларнинг ўзгарувчанлиги, одамни қуршаб турган ташқи оламдаги ҳодисалардан фарқ қилишида. Психологиянинг предмети психика деб аталмиш турли ҳодисалар (идрок, хотира, тафаккур, ирода ва ҳуқуқ) бўлиб, улар воқеликдаги ҳақиқий ҳодиса ва фанларга қарама-қарши қўйиб келинган. Психологиянинг предмети бўлган муносабат унинг номида акс эттирилган. «Психология» сўзи икки (грекча сўз «псюхе» «жон, руҳ», «логос» «таълимот») бирикмасидан иборат бўлиб, «руҳ, жон» ҳақидаги таълимот деган маънони англатади. Психик ҳодисаларнинг барчаси «психика», «одам психикаси», «кишининг ички дунёси», «руҳий ҳаёти» каби номлар билан аталади.

Психология ривожланиш тарихида психологик билимларнинг тўпланиши икки йўналишда амалга ошган:

1. Ҳаётий психологиянинг ривожланиши;
2. Илмий психологиянинг ривожланиши.

Психик жараёнлар, психик хусусиятлар, психик ҳолатлар ҳақидаги билимлар ҳали юзага келмаган жуда қадим замонлардаёқ ҳаётӣ тажриба асосида юзага келган. Бу билимлар турли амалӣ фаолият, ҳамкорлик, ўзаро муносабатлар жараёнида шаклланиб авлоддан-авлодга ўтиб, тилда, халқ ижодиётида, мақолларда, санъат асарларида ўз ифодасини топган. Масалан, одам хотира жараёнлари ҳақида илмӣ билимга эга бўлмаса ҳам бирор матнни такрор-такрор ўқиши уни яхши эсга олиб қолишга ёрдам беришини билган. Бундай билимлар кенг тарқалган бўлиб, улар атрофидаги одамларнинг хулқ-атворини тушунишда, киши ўз фаолиятини ташқи оламга, воқеликка тўғри, мос ташкил қилишга хизмат қилган.

Аммо психологиядаги ҳаётӣ билимларнинг ҳаммасини остида ҳақиқат, қонуният ётади деб бўлмайди. Иккинчидан кўпчилик ҳаётӣ билимлардан турли касбларга доир амалӣ фаолиятда (педагогика, тиббиёт, ишлаб чиқаришда) фойдаланиб бўлмайди. Бу соҳаларда объектив ва ишончли билимлар талаб қилинади. Бундай билимлар илмӣ билимлардир.

Илмӣ психология ҳаётдаги психик фактларни миқдор (реакция тезлиги, хотира ҳажми, диққатнинг кўлами ва ҳ.к.) ва сифат жиҳатдан (идрокнинг константлиги, тафаккурнинг мустақиллиги, хотиранинг анланганлиги ва ҳ.к.) ўрганади. Илмӣ психология психик фактларни ўрганиш ва уларни тасвирлаш билан чекланиб қола олмайди. Илмӣ билиш ҳодисаларни тасвирлашдан уларни тушунтириб беришга ўтишни талаб қилади. Бунинг учун ўрганилаётган психик ҳодиса қайси қонуниятга бўйсунини аниқлаш ва ўрганиш лозим. Чунки барча психик ҳодисалар доимо ва бир хил тарзда юзага чиқмайди. Бу ҳодисалар юзага чиқиши маълум қонуниятларга боғлиқ. Шу сабабли баъзи ҳатти-ҳаракат шакллари, одатлар кишининг ҳаётга мослашишига ёрдам берса, бошқалари шароит ўзгарганда ўзининг мақсадга мувофиқлигини йўқотади ва ҳатти-ҳаракатнинг янгидан шакллантиришни талаб қилади. Ҳатти-ҳаракатни самарали равишда қайта қуриш учун унинг механизмларини билиш лозим.

Ҳодисалар ўртасидаги қонунӣ боғлиқликни билишнинг ўзи ана шу қонуниятни келтириб чиқарадиган механизмларни очиб бера олмайди. Психик фаолият у ёки бу психик жараённи юзага келтирувчи аниқ анатомик ҳамда физиологик аппаратларнинг иши билан боғлиқ бўлганлиги туфайли психология бу механизмларнинг табиати ва таъсир масалаларини бошқа фанлар (физиология, биофизика, биохимия, кибернетика ва бошқалар) билан биргаликда аниқлайди.

Шундай қилиб, ҳозирги замон психология фани психик ҳодисаларни, уларнинг механизмларни, улар остида ётган қонуниятларни ўрганувчи фандир.

Психология ўқув предмети ва фан сифатида фарқланади. Психология фан сифатида кишининг психикасини ўрганиш, психик ҳодисалар асосида ётган янги қонуниятлар очиш, руҳий ҳаётга таъсир қилувчи омиллар таҳлил қилувчи омиллар таҳлил қилиш, турли психик ҳодисаларнинг механизмларини ўрганиш билан шугулланади.

Психология ўқув предмети сифатида эса талабаларни, ўқувчиларни, турли соҳа мутахассисларини психология фани томонидан очилган янгиликлар, амалӣ натижалар билан таништиради. Психология ўқув предмети сифатида психология фанининг барча жабҳаларини қамраб

олмайди, у фақат маълум йўналишдаги ишларни ёритади. Масалан, педагоглар тайёрловчи ўқув юртларида таълим ва тарбия жараёнини ташкил қилиш ва бошқариш билан боғлиқ муаммоларнинг психологик таҳлилини ва ечимларини акс эттиради.

10.2. Психологиянинг фан сифатида ривожланиши. Психология ташқи оламни фаол равишда сезгилар, идрок, тафаккур, ҳиссиёт ва бошқа шаклда акс эттирувчи психик жараёнлар ва психик ҳодисалар ҳақидаги фандир. Кўп асрлар давомида психология тавсифий билимлар соҳаси сифатида шаклланади.

Қадимги замонлардан бошлаб ижтимоий ҳаёт эҳтиёжлари ҳар бир кишидан бошқа кишиларнинг психологик хусусиятларини, уларнинг характерларини хулқ-атворини ўрганишни ва ҳисобга олишни тақозо қилган. Ҳаёт давомида бошқаларнинг хулқ-атворини кузатиш, улардан амалда фойдаланишга интилиш жараёнида киши руҳий оламида (психикасида) кўп тушунарсиз, баъзан сирли ҳодисаларга дуч келганлар. Бундай ҳодисалар жоннинг иши деб тушунилган. Уларнинг тасаввурича, жон ўз моҳиятига кўра ўлмас, боқий, кўринмас, ҳидсиз, илоҳий (худо томонидан берилган) хусусиятлардир. Тана жон учун вақтинчалик жой. Жон танадан чиқиб кетиши, қайтиб келиши мумкин, жон танани бошқаради деб ҳисоблаганлар. Кишилар ҳаётида учрайдиган (масалан, туш кўриш, алаҳсираш, жаҳл, ўлим ва ҳ.к.) ҳодисалар жоннинг фаолияти ва хусусияти билан тушунтирилган. Масалан, туш кўриш-жоннинг танадан чиқиб кетиши ва бошқа жонлар билан учрашиши, ўлим-жоннинг қайтиб келмаслиги билан тушунтирилган. Жоннинг ўзини турлича тасаввур қилганлар. Грециялик мутафаккирлардан Гераклит (эрамиздан олдинги VI аср) жонни «учқунча»дан, Демокрит (эрамиздан олдинги V аср) «олов атоми»дан иборат деб ҳисоблаганлар. Шу билан бирга табиатни ўрганиш, аниқ ва тиббий фанлардаги ривожланиш, киши танаси тузилиш ҳақидаги билимларнинг бойиши натижаси психика (жон) ҳақидаги билимлар ҳам илмийлашиб борган. Эрамиздан олдинги VI асрда яшаб ўтган грек врач Алкмеон анатомия ҳамда тиббиёт соҳасидаги тажрибаларга асосланиб, психиканинг органи МИЯ деган фикрни илгари сурди. Кейинчалик кўпчилик олимлар (шу жумладан Аристотель ҳам) психиканинг асосий органи юрак деган фикрни ҳимоя қилганлар. «Медицина фанининг отаси» Гиппократ (эрамиздан олдинги V аср) темперамент ҳақидаги (шарқда темперамент «мижоз» деб юритилган) таълимотни яратди. Уларнинг фикрича киши темпераменти киши танасидаги «шарбатлар» (суюқликлар) аралашмаси ва уларнинг нисбати билан тушунтирилган. Шундай қилиб психикани илмий тушунишга катта қадам қўйилган.

Кўпчилик адабиётларда психология фанининг асосчиларидан бири («отаси») македониялик мутафаккир Аристотель (эрамиздан олдинги IV аср) деб кўрсатилади. Аристотель жоннинг ривожланиши тирик табиатнинг ривожланиши билан мувофиқ боради деган ғояни илгари сурди ва ҳимоя қилди. Унга қадар жон ва тирик тана икки хил нарса деб қаралар эди. Аристотель жон ва тананинг бирлиги ҳақидаги ғояни майдонга ташлади. У психика ҳақидаги фикрларини «Жон ҳақидаги» рисоласида акс эттирди. Бу рисола психология фани соҳасида махсус ёзилган биринчи асар ҳисобланади. Аристотель томонидан ёритилган

чизгилар, уларнинг турлари, асоциациялар ҳақидаги фикрлар бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотгани йўқ.

Эрамиздан олдинги II асрда римлик врач Рален физиология ва медицина соҳасида эришилган ютуқларни умумлаштириб, психиканинг физиологик асослари ҳақидаги тасавурларни бирмунча бойитди.

XVII аср биологик ва психологик билимлар тараққиётида янги даврни очиб берди. Тана ва жонни тушуниш соҳасида тубдан ўзгаришлар юз берди. Инсон танаси машинага ўхшатилди. Тана ҳам машина сингари ишлайди деб қаралади. Буюк француз матафаккири Декарт ҳатти-ҳаракатларнинг рефлектор («рефлекс» сўзи француз тилидан кириб келган бўлиб «акс эттириш» деган маънони англатади) характери ҳақидаги ғояни илгари сурди.

XIX-XX асрга келиб барча фанлар соҳасида айниқса биологик ва аниқ фанлар эришилган ютуқлар таъсири остида психология фанида психикани тушуниш жуда ката ўзгаришлар рўй берди.

XIX-XX асрда психология мустақил экспериментал фан сифатида ривожланди. Бунга табиий фанлар соҳасида айниқса биология, сезги органлари физиологияси, психофизика ва психофизиология, олий нерв фаолияти физиологиясининг ривожланиши психологияга педагогика, медицина, ишлаб чиқаришнинг талабининг кучайиши сабаб бўлди.

Психологиянинг фан сифатида ривожланиши тарихини тўрт босқичга бўлиш мумкин:

I. Психология жон, руҳ ҳақидаги фан сифатида, Психологияга бундан 2500 йил аввал шундай таъриф берилган. У даврда инсон ҳаётидаги кўплаб тушунарсиз воқеаларни жон, руҳ ва унинг хусусиятларига боғлаб тушунтиришга ўринганлар.

II. Психология онг ҳақидаги фан. Табиий фанларнинг ривожланиши таъсири остида XVII асрда пайдо бўлди. Кишининг фикрлаш, ҳис қилиш, истакларининг намоён бўлишини онг деб атадилар. Психология фанининг энг асосий тадқиқот методи ўз-ўзини кузатиш ва таҳлил қилиш ҳисобланган.

III. Психология хулқ-атвор ҳақидаги фан сифатида. XX асрда шаклланган бўлиб, психологиянинг асосий вазифаси бевосита кузатиш имконияти бўлган психик ҳодисалар, яъни кишининг хулқ-атвори, ҳаракатлари, реакцияси кабиларни ўрганиш ҳисобланган. Кишининг ҳатти-ҳаракатлари остида ётган мотивлар ҳисобга олинмаган.

IV. Психология психик фактларни, психик ҳодисаларнинг механизмлари ва қонуниятларини ўрганувчи фан сифатида. Ҳозирги замон психология фани психологиянинг фан сифатида ривожланиши фалсафа, табиий ва тиббий фанлар, аниқ фанлар соҳасидаги кўплаб бой тажрибаларга асосланиб шаклланган.

10.3. Психик ҳодисалар ва уларнинг шакллари. Психология фанининг тараққиёти жараёнида унинг ўрганиш объекти ҳам аниқлашиб борди. Ҳозирги замон психология фани «жон, «руҳни эмас, балки инсоннинг ички дунёсини, яъни унинг психик хусусиятларининг юзага чиқишини ўрганади. Инсон психикасининг барча шакллари умумий қилиб психик ҳодисалар деб аталади. одатда психик ҳодисаларнинг учта катта

гуруҳи фарқланади: психик жараёнлар, психик хусусиятлар (сифалар) ва психик ҳолатлар.

Психик жараёнлар-объектив воқеликнинг субъектив акс эттирилиши шакллариدير. Психик жараёнлар ёрдамида ташқи олам ўрганилади, турли билим, кўникма, малакалар шакллантирилади. Психик жараёнларнинг қуйидаги асосий турлари фарқланади: сезги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл, тасаввур, эмоциялар, ирода. Улар қуйидаги уч гуруҳга бирлаштирилади: билиш жараёнлари, эмоционал (ҳиссий) ва иродавий хусусиятлар.

Психик хусусиятлар (сифатлар) – шахснинг индивидуал психологик хусусиятлари бўлиб, улар бир кишини бошқалардан ажратиб турувчи, улар фаолиятининг типологияси, ўзига хос хусусиятларини белгилаб беради. Психик хусусиятлар (сифатлар) кишининг нисбатан турган хусусиятлариدير. Улар индивидуал ҳаёт давомида аста-секинлик билан ва кам даражада ўзгаради. Фақат жуда катта таъсирга эга бўлган, ғавқулддаги таъсирлар остидагина психик хусусиятлар кескин ўзгариши мумкин. Психик хусусиятларга темперамент, характер, қобилиятлар киради.

Психик ҳолатлар–киши психикасининг динамикасини, вақт давомидаги ўзгаришини акс эттиради. Психик ҳолатлар турли ташқи ва ички омиллар таъсири остида юзага келади ва фаолиятнинг (ўқиш, меҳнат, ўйин) самарадорлигига таъсир қилади. Шу билан бирга психик ҳолатлар маълум фаолиятнинг натижасига муносабат оқибати шаклида ҳам юзага келади. Психик ҳолатларга толиқиш, безовталиқ, ғазаб, стресс, монотонлик, депрессия, аффе́кт, кайфият ва бошқалар киради.

Юқорида кўрсатилган барча психик ҳодисалар ўзаро чамбарчас боғлиқ ва бир бутун психик фаолиятнинг томонлари сифатида биргаликда юзага чиқади.

Ҳозирги даврда психология фани бўйича ўқув қўлланмаларда кўрсатилмаган яна бир гуруҳ психик ҳодисалар мавжуд. Бу гуруҳ ҳодисаларни юқорида таҳлил қилинган уч гуруҳнинг бирортасига ҳам бевосита тааллуқли бўлмайди. Бундан ташқари бу ҳодисаларнинг кўпчилигининг моҳияти, механизмлари тўлиқ ўрганилмаганлиги учун улар ғайритабиий, илоҳий, сирли ҳодисалар сифатида қараб келинмоқда. Уларнинг барчасини парапсихологик ҳодисалар деб тўртинчи гуруҳга бирлаштириш мумкин. Парапсихологик ҳодисаларга туш кўриш, гипноз, телепатия, телекинез, левитация ва бошқа турли-туман эктросенсор ҳодисалар киради. Бу ҳодисаларнинг баъзиларининг табиати, механизмлари қисман ўрганилган бўлса, бошқалар эса турли фан соҳалари мутахассисларини қизиқтириб келаётган муаммолар қаторида турибди.

10.4.Психологик назарияларнинг йўналишлари. Психология фанининг кўп йиллик тараққиёти бир қанча йўналишлар майдонга келди.

Психология оқимларидан бири БИХЕВОРИЗМ (инглизча behaviour сўзидан олинган бўлиб, хулқ-атвор маъносини билдиради) даставвал АҚШда ҳайвонларни кузатиш сифатида юзага келди. Унинг намоёндалари – Д.Уотсон (асосчиси), Э.Торндайк. Бихево리즘нинг асосида психологик тадқиқотнинг предмети сифатида психикани онгни инкор қилиш ётади.

Уларнинг фикрича психологиянинг ўрганиш предмети **хулқ-атвор**дир. Бихевористларнинг фикрича, психологиянинг вазифаси стимулга (туртки, қўзғатувчи) (S) га қараб бунга қандай жавоб, реакция (R) бўлиниши ва аксинча реакцияга қараб унинг стимулини аниқлаш айтиб беришдан иборатдир. Классик бихеворизмнинг формуласи $S - R$ демакдир. Классик бихеворизм механистик йўналиш бўлиб, бу йўналиш тарафдорлари ишининг хулқ-атворини оддий механик, бир тарафлама тушунтиришга ҳаракат қилганлар. Лекин ҳаётда бир стимул кўплаб, турли-туман реакциялар, ҳаракатлар тугдириши ва аксинча бир хил реакциянинг асосида бир-бирига ўхшамаган турли стимуллар етиши мумкин. Стимул ва реакция орасидаги боғланишлар атроф-муҳитнинг таъсирига, кишининг ички дунёсига, онгига, қизиқишига ва бошқаларга боғлиқ ҳолда юзага чиқади.

Шулардан келиб чиққан ҳолда необихевористлар (янги бихевористлар) ўз схемаларига кўп варианлилиқни киритганлар $S-R$ ёки R_2 ёки R_3 ва ҳ.к.

ФРЕЙДИЗМ. Асосчиси веналик психиатр ва психолог З.Фрейд. кўпчилиқ психологик оқимлар орасида энг таъсирга эга бўлган оқимлардан бири. Уларнинг фикрича одамнинг хулқ-атвори, ҳатти-ҳаракатлари иккита принципга «роҳатланиш принципи» (ҳайвонлар инстинктига ўхшаш жинсий мойиллиқ кўзга тутилган) ва «реаллиқ принципи» (жамият талабига мос келмайдиган, уят ва ман қилинган ўзининг жинсий ҳирсларига эрк бермаслиги) га бўйсунди. Роҳатланиш ва реаллиқ принципларининг тўқнашиши натижасида қондирилмаган майллар онгсизлиқ (онг ости) соҳасига сиқиб чиқарилади. Аммо улар бутунлай йўқотилмайди, балки онгсизлиқ соҳасидан туриб киши хулқ-атвори ва ҳатти-ҳаракатларига таъсир қилиб баъзан бошқариб турадилар.

10.5. Ҳозирги замон психология фани ва унинг фанлар тизимида тутган ўрни. Ҳозирги вақтда психология ўзининг предметига, махсус вазифаларига ва махсус текшириш методларига эга. Бугунги кунда психология соҳасига тааллуқли бир қанча психологик ташкилотлар, илмий муассасалари, ўқув юртлари ва нашриётлари мавжуд. Шунингдек, психологларнинг илмий ассоциациялари ва психологлар жамияти иш кўрмоқда. Психология муаммолар бўйича Республикамизда халқаро конференциялар, конгресслар ў. Психология фанини, унинг илмий ва амалий аҳамиятини ҳозирги кунда ҳамма тан олмоқда. Маълумки психология фани XX асрда фалсафа фани таркибидан мустақил фан сифатида ажралиб чиқди. Ўз-ўзидан равшанки бу билан психология фалсафадан четда қолиб, ундан бутунлай узоқлашгани йук. Ҳозирги замон психология фанининг асосини фалсафадаги илмий-фалсафий тасаввурлар, турли фалсафий қарашлар ташкил қилади. Шу билан бирга психология соҳасида эришилаётган илмий ва амалий ютуқлар ўз навбатида фалсафа фанини, фалсафий амлиёт ва назарияни бойитади.

Психология фани фақатгина фалсафа билан эмас, табиий фанлар билан ҳам узвий боғлиқ. Бу борада психология фанининг ривожланишига физиология соҳасидаги ютуқларнинг (мия фаолияти, нерв системаси, олий нерв фаолияти, психиканинг рефлексор табиати, психик жараёнларнинг

нейрофизиологик механизмлари ҳақидаги билимлар) таъсирининг ролини ошириб баҳолаш жуда қийин.

Табиий фанлар соҳасида олинган билимлар психология фанининг табиий-илмий асосини ташқил қилади.

Ҳозирги замон техник тараққиёти киши психикасига катта талаблар қўяди. Барча соҳаларда психик омилларнинг роли ошиб бормоқда. Кишининг хотирасига, тафаккурига, идрокига, темпераменти хусусиятларига реакция тезлигини ҳисобга олишга эътибор кучаймоқда. Чунки одамнинг ишда жиддий хатоларга йўл қўймаслиги, ишни бузмаслиги унинг психик ва шахсий фазилатларига кўп жиҳатдан боғлиқ. Шу сабабли «одам-машина» тизимини тўғри ташқил қилишда психология фанининг аҳамияти ортиб бормоқда. Бу эса техник фанлар ва психология ўртасидаги алоқаларнинг мустақамланишига, бир-бирига киришиб кетишига олиб келмоқда.

Психология ва педагогика ўртасидаги алоқаларни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Гарчи психология ва педагогика ўзаро боғлиқ фанлар бўлмасада, улар орасидаги алоқа бир неча йиллар мобайнида кўп жиҳатдан психологиянинг педагогикага «мослашувига» педагогика эса психология соҳасида эришилган «тайёр маҳсулотларни» юзаки ҳисобга олиш тарзида бўлди.

Хар томонлама баркамол шахсни тарбиялаш вазифаси психология соҳасида қўлга киритилган ютуқлар таълим ва тарбия жараёнини такомиллаштиришда психологиянинг имкониятлари кенг фойдаланиш имконини беради.

Психология олдида турган вазифалардан бири, педагогик амалиётда қўлланилаётган қоидаларни (таълим ва тарбия мазмуни, методлари, усуллари ва ҳ.к.) психологик педагогик амалиётдан олдинда бориши, педагогика учун янги йўллар кўрсатиши лозим. Психологиянинг ёрдамсиз педагогика ўз олдида қўйган кўплаб вазифаларни муваффақиятли ҳал қила олмайди. Чунки техник тараққиёт, ўзлаштирилши лозим бўлган информациялар ҳажми ва ўзлаштириш суратини кескин ошиши, мустақил ва ижодий фикрлашга талабнинг ошиши амалда психологик билимлардан кенг фойдаланишни тақозо этади.

Ўз –ўзини текшириш учун саволлар:

1. Психология сўзининг луғавий маъносини айтиб беринг.
2. Психология фанининг предмети нима ?
3. Психологиянинг фан сифатида ривожланишида Демокрит таълимотини тушунтиринг.
4. Психологиянинг фан сифатида ривожланишида асосий тўрт босқични тушунтиринг.
5. Психик жараёнлар деганда нимани тушунасан ?
6. Психик ҳолатлар нима ?
7. Психологик назарияларини асосий йўналишларини тушунтиринг.
8. Бихевоизм йўналишини таърифланг.
9. Фрейдизм назариясининг асосини нима ташқил этади ?
10. Психик ҳодисаларнинг шакллари айтиб беринг.

11-Маъруза: Биологик эволюцияда психиканинг пайдо бўлиши ва ривожланиши РЕЖА:

- 11.1. Психика материя эволюциясининг натижаси сифатида
- 11.2. Сесканувчанлик ва тропизмлар
- 11.3. Инстинктлар, кўникма ва малакалар
- 11.4. Ҳайвонларнинг интеллектуал ҳаракатлари
- 11.5. Инсон ва ҳайвонлар психикаси ўртасидаги фарқлар
- 11.6. Онг ҳақида тушунча

Таянч иборалар: сесканувчанлик, тропизм, таксислар, сезувчанлик, инстинктлар, куникма, малакалар, онг.

Адабиётлар: 2, 4, 6, 7.

11.1. Психика материя эволюциясининг натижаси сифатида. Психиканинг пайдо бўлиши материянинг узоқ тараққиёти билан тушунтирилади. Жамики материя, жонсиз анорганик материядан тортиб, то материянинг юксак ҳамда мураккаб шакли-инсон миясигача моддий оламнинг умумий хусусияти бўлмиш акс эттириш хусусиятига, яъни таъсирларга жавоб қайтариш қобилиятига эга. Акс эттириш шакллари материянинг яшаш шаклларига боғлиқдир.

Жонсиз табиатда ҳаракат жисм ёки моддаларнинг ўзаро механик физик ёки химиявий муносабатлари тарзида намоён бўлиши мумкин. Масалан, сувнинг дарё қирғоқларини, қояларни ювиши ва емириши, қуёш нурунинг ойнадан акс этиши (синиб қайтиши).

Тирик материяга ўтишда ҳаракатнинг шакллари сифат жиҳатдан ўзгаради. Тирик материяга акс эттиришнинг биологик шакллари хосдир. Тирик материяда акс эттиришнинг янги шакли – психик акс эттириш пайдо бўлади.

Материянинг эволюцияда жонсиз материядан жонли материяга ўтишни турли назариялар турлича тушунтирадилар.

Шулар орасидан академик А.И.Опарин томонидан илгари сурилган назарияни кўрсатиб ўтиш мумкин. Опарин гипотезасига мувофиқ, бундан тахминан 2 миллиард йиллар муқаддам атмосферада кислород ажралиб чиққан. Бу органик моддаларда фотохимик реакция ва фотосинтез жараёнларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Оқибатда **коацерватлар** деб аталган фаол оксил молекулалари пайдо бўлган. Коацерватларда ҳаётнинг асосий белгилари – ассимиляция ва диссимиляция жараёнлари пайдо бўлган. Коацерватлар ташқи муҳитдаги «озуқа» моддаларни танлаб ўзлаштирганлар. Улар **яшаш учун зарур бўлган (биотик) моддаларга** маълум даражада **сесканиш** билан жавоб берганлар ва ҳаёт фаолияти учун бевосита керак бўлмаган (**абиотик**) моддаларга нисбатан **индефферент (бефарқ)** муносабатда бўлганлар.

11.2.Сесканувчанлик ва тропизмлар. Биз юқорида кўриб ўтган сесканувчанлик ўсимликлардан тортиб ҳайвонларгача мавжуд.

Сесканувчанлик тирик организмларнинг биологик аҳамиятга эга бўлган (биотик) таъсирларга жавоб қайтариш қобилиятидир. Содда, бир ҳужайрали тирик организмлардаёқ элементар сесканувчанлик хусусияти бўлиб, улар ташқи муҳит таъсирига ҳаракат билан қайтарадилар.

Биотик факторларга махсус ҳаракатлар билан жавоб қилиш усулларига **тропизм** ёки **таксис**лар деб аталади. тропизмлар ҳар хил бўлади: фототропизм – тирик организмнинг ёруғлик таъсири остида ҳаракатга келиши; термотропизм – тирик организмнинг иссиқлик таъсири остида ҳаракат қилишга мойиллиги; хемотропизм – тирик организмнинг маълум физик-химиявий муҳитни танлаб олишга бўлган мойиллиги; топотропизм – тирик организмнинг механик кўзғатувчи таъсири остида ҳаракатга келиши ва ҳ.к. ўсимликлар оламида акс эттиришнинг биологик шакли фақатгина тропизмлардан иборат.

Ҳайвонларда таъсирланишнинг янги тури – **сезувчанлик** юзага келади. Сесканувчанликдан сезувчанликка ўтиш бошқача ҳаёт тарихи билан боғлиқдир.

А.Н.Леонтевнинг гипотезасига кўра, сезувчанлик «генетик жиҳатдан караганда, муҳитнинг организмни бошқа таъсуротлар билан боғловчи, организмни муҳитда мўлжал олишга ёрдам берувчи, сигналлик вазифасини ўтовчи таъсирларга жавоб таъсиридан бўлак нарсаси эмас».

Юксак ташкил топган ҳайвонларда сезувчанлик тараққий этади, сезги органлари (аъзолари таркиб топади). Нарсаларнинг аслида бефарқ, яъни органик эҳтиёжларни қондирмайдиган белгилари (хидлари, шакллари, ранглари) сигналлик аҳамиятга эга бўлган. Шу сабабдан ҳатто энг содда ҳайвон ҳам маълум шароитда фақат биотик кўзғатувчининг пайдо бўлганидан сигнал пайдо бўлганидан сигнал берувчи абиотик, индифферент кўзғатувчиларга ҳам жавоб бера бошлаши мумкин.

Яшаш усулининг ўзгариши билан кўп ҳужайрали организмларда таналарининг тузилиши ҳам мураккаблашиб боради, маълум турдаги кўзғатувчиларни акс эттирувчи махсус органлар – **сезги органлари** ривожланади, **акс эттириш шакллари** ҳам мураккаблашади.

Нерв сиситемаси тараққиёти сезги нерв сиситемаси тараққиёти, сезги органларининг тараққиёти шу билан бирга ҳайвонларнинг ҳаёт кечириш тарзига мослашувчанлик, ижро қилувчанлик билан бирга, ахборот олиш жараёнида бевосита иштирок этадиган ҳаракат органлари билан мустаҳкам боғлангандир.

Ҳайвонлар оламида акс эттиришнинг турли хилдаги барча шакллари орасидаги умумийлик ва уларнинг ҳатти-ҳаракатларининг механизмларини ҳисобга олган ҳолда ҳайвонларнинг **инстинктив** ҳаракатлари, **кўникмалар** ваа **ақлий** (интеллектуал) ҳатти-ҳаракатлари фарқланади.

11.3. Инстинктлар, кўникма ва малакалар. Инстинктлар ҳайвонлар ҳатти-ҳаракатларининг мураккаб, туғма шаклидир. Масалан: қушларнинг ин ясашда чўп, лой танлаши, ўргимчакларнинг тўқиш санъати. Асалари ўз катакларига гуё пухта ҳисоб қилиб тургандай, аниқ режа билан куради. Бундан ташқари асалариларда бир-бирига хабар бериш қобилияти мавжуд. Инстинктлар бир қатор мослашув ҳаракатлари тизмасидан иборат. Бир ҳаракатнинг тугалланиши бошқа ҳаракатни вужудга келтиради. Инстинктив ҳаракатлар юзаки кузатганда ўзининг «мақсадга мувофиқлиги» билан

кишини ҳайратда қолдиради. Бироқ бу мақсадга мувофиқ ҳатти-ҳаракатларда мақсадни англашни учратмаймиз. Инстинктлар маълум ташқи кузатувчи(лар)нинг таъсир кўрсатишига жавоб тариқасида юзага келади. Инстинктив ҳатти-ҳаракат деярли ўзгармайди, лекин бу ҳаракатнинг биронта муҳим қисми ўзгариб қолса, у ҳар гал асалариларнинг асал сақлаш учун ясалган уяларини орқа томонидан қирқиб қўйилса (яъни таги тешиб қўйилса), бундай ҳолда асалари маълум миқдордаги асални таги тешиқ уяга солиб, гарчи асал уянинг тагидан аллақачон оқиб кетган бўлса ҳам, уянинг оғзини устки томондан мум билан беркитиб қўя беради. Ҳаракатларнинг инстинктив шакллари фақат доимий шароитлардагина мақсадга мувофиқдир. Шунини қайд қилиб ўтиш керакки, гарчи маълум инстинктлар бир турдаги барча организмларга хос бўлса ҳам, лекин амалга ошириш алоҳида организмларда бироз бошқачароқ бўлади. Инстинктив хати-ҳаракатларнинг ана шундай нисбатан ҳар хил тарзда амалга оширилиши яшаш кескин ўзгарган ҳолда организмлар турининг сақланиб қолишига имкон беради.

Кўникмалар. Юксак тараққий этган ҳайвонларда, хусусан сут эмизувчиларда ҳатти-ҳаракатнинг янада айнанроқ акс эттиришга ёрдам берувчи янги, илдамроқ шакллари кўпроқ рол ўйнайди. Булар-кўникмалар (ҳаракатларнинг индивидуал тарзда орттирилган шакллари). Кўникма деганда ҳайвонларда шартли боғланишлар асосида юз берувчи ва автоматик равишда содир бўлувчи ҳаракатлар тушунилади. Инстинктлар сингари кўникмалар ҳам тараққиётнинг турли босқичларида учрайди. Лекин яққол ифодаланган кўникмаларни фақат бош миyanинг пўстига эга бўлган ҳайвонлардагина кўриш мумкин.

Ҳайвонлар кўникмаларнинг таркибига кирувчи ҳаракат элементлари ҳайвон махсус бўлган турнинг тажрибасини қайта тикловчи туғма ҳаракатлардан ҳам такрорлаш жараёнида мустаҳкамланган тасодикий ҳаракат намуналаридан иборат бўлмоғи мумкин. Ҳайвонларда ҳосил қилинган (бўлган) кўникмалар шароит мураккаблашиши ёки ўзгариши билан ўзи ҳам ўзгариши, янги, ўзгартирилган шароитга кўчиши мумкин. Кўникмалар бир-бирларидан муҳим жиҳатдан фарқ қилишлари мумкин бир ҳолатда кўникмалар ўзларининг автоматизмларига кўра инстинктларга яқинлашсада, бошқа бир ҳолатда интеллектуал ҳаракатларга яқинлашадилар.

11.4. Ҳайвонларнинг интеллектуал ҳаракатлари. Айрим нарсалар ўртасидаги мураккаб муносабатларнинг акс эттирилиши интеллектуал ҳаракатларнинг асосини ташкил қилади. Юксак даражада тараққий этган ҳайвонлар нарсалар ўртасидаги муносабатларни пайқай оладилар ва мазкур вазиятга қараб, унинг натижасини олдиндан кўра олишадилар. Бундай ҳаракатни ақлий ҳаракат типи дейиш мумкин.

Одамлар юксак даражада тараққий этган ҳайвонлар орасида приматларни (одамсимон маймунларни) алоҳида ўринга қўядилар. Уларнинг фаолиятининг активлиги, бунинг устига уларда кўзнинг юксак даражада тараққий қилганлиги уларнинг идрок доираларини беқиёс равишда кенгайтиради, тажриба бойликларини ниҳоятда ошириб юборади, кўникмаларнинг таркиб топиши ҳамда ҳаракат шакллариининг вужудга

келиши учун бошқа ҳайвонлардагига қараганда бақувват асосни юзага келтиради.

Маймунлар интеллект (ақли) уларнинг мураккаб масалаларни еча олишлари билан ажралиб қолмай, балки улар фаолиятининг йўналиши билан ҳам характерланади. Маймунлар қўлларига тушиб қолган нарсаларни соатлар давомида майда бўлақларга ажратилар, одамларни ҳар хил усуллар билан ўз қафаслари олдида жалб қиладилар, ерда судралиб кетаётган ҳашоратни кузатиб тура оладилар. Маймунлар хулк-атворидаги бундай хусусиятларнинг келиб чиқишига уларнинг яшаш усули сабаб бўлган. Бошқа ҳайвонларга нисбатан маймунларда ҳаракатларнинг тараққиёт даражаси қўл типидagi олдинги оёқларнинг мавжудлиги билан ҳам боғлиқдир. «қўл»нинг мавжудлиги туфайли маймунлар теvarак-атрофдаги нарсалар билан жуда мураккаб муносабатларга киришиш имкониятига эгалар.

Маълум шароитларда маймунларда инстинктив шакллари ҳам намоён бўлади. Бирок тараққий этган катта маймунларнинг инстинктив ҳаракатлари тараққиётнинг пастки босқичидаги ҳайвонларнинг инстинктив ҳаракатларидан жиддий фарқ қилади. Масалан, уй куриш жараёнида маймунлар материални анализ қилиб кўрар экан. Инстинктларда ташқи шароит ҳисобга олинар экан.

Маймунларда кўникма ҳосил қилишнинг ҳам ўзига ҳослиги бор. Агар паст даражада ривожланган ҳайвонларда кўникма тез шакллантирилса, маймунларда бу жараён бироз мураккаб кечади. Маймунларнинг «қизиқувчанлиги» натижасида уларнинг диққатини кўпинча бирор ҳаракат ва объектга қаратиш, тўплаш қийин.

11.5. Инсон ва ҳайвонлар психикаси ўртасидаги фарқлар. Инсон психикаси билан энг юксак даражада тараққий этган ҳайвон психикаси ўртасида жуда катта фарқ борлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

- ҳайвонлар «тили» билан инсон тилини ҳеч бир жиҳатдан таққослаб бўлмайди. Ҳайвон ўз тилидагиси бошқа ҳайвонларга айнаи чоғдаги вазият ва ҳодисалар ҳақида сигнал бера олади холос. Инсон тил ёрдамида бошқа одамларга ўтган, ҳозирги ва келгуси замондаги нарсалар ҳақида маълумот бера олади, ижтимоий тажрибани узата олади.

- Ҳайвонлар ва одам тафаккури ўртасидаги фарқ ҳам улар тили ўртасидаги фарққа боғлиқдир. Юксак тараққий этган ҳайвонларга фақат амалий («қул») тафаккури хос, уларда абстракт тафаккур йўқ. Шу сабабли ҳайвон бевосита идрок қилинаётган вазиятнинг қули. Одамнинг ҳатти-ҳаракатлари бирон-бир конкрет вазиятдан абстарктлашиши ва шу вазиятнинг натижаларини олдиндан кўра олиш қобилиятига эга. Одамнинг абстракт тафаккур қила олиш қобилияти уни муайян бирон вазиятга бевосита қарамликдан қутқаради.

- Қурол яшаш ва уни асраш қобилиятига эгалик одамни ҳайвондан ажратувчи фарқлардан биридир. Конкрет вазиятдан ташқари ҳайвон ҳеч вақт қуролни бошқа нарсалардан фарқлаб, қурол сифатида ажратмайди ва уни кейинчалик қурол сифатида фойдаланиш учун сақлаб қўймайди. Ҳайвондан одамнинг фарқи шундаки, у илгари ўйлаб қўйган режа асосида қурол ясайди, қуролни тегишли мақсадларда фойдаланади ва уни сақлаб қўяди. Одам нисбий доимий буюмлар оламда яшайди.

- Одам психик фаолиятининг яна бир фарқи шундаки, инсон ўзидан кейинги авлодларга ижтимоий тажриба қолдиради.

- Одам ва ҳайвонлар ўртасидаги ғоят муҳим фарқлардан бири, улар ҳиссиёти ўртасидаги фарқдир. Албатта юксак даражада тарққий этган ҳайвонлар ҳам атрофида бўлаётган воқеаларга бепарқ муносабатда бўлмайди. Лекин одамдагина бошқа одамнинг қайғу ва шодлигига қўшилиш, ҳамдард бўлиш ҳисси ривожланган. Фақат одамгина табиат манзараларидан лаззатлана олади, фақат одамдагина интеллектуал ҳиссиёт мавжуд.

- Яна бир фарқ одам ва ҳайвонларнинг ривожланиш шароитларидаги фарқдир. Ҳайвонларнинг ривожланиши биологик қонуниятлар асосида боради. Одамнинг ривожланиши, унинг онгининг тараққиётида ижтимоий-тарихий тараққиёт қонунлари устунлик қилади.

11.6. Онг ҳақида тушунча

Объектив борлиқ инсон миёсида турли хил даражада акс этади. Онг психиканинг энг юксак даражаси бўлиб, у фақат инсонгагина хосдир. Онг ижтимоий тарихий шароитда, меҳнат фаолиятида бошқа одамлар билан тил ёрдамида муносабатда бўлиши натижасида шаклланган. Онг генетик тараққиёт жараёнида ҳам онг ижтимоий муҳит таъсири остида фаолият ва мулоқат жараёнида шаклланади.

Онгнинг моҳияти тўғри тушуниш учун унинг тузилишини кўриб чиқиш лозим. Онг қуйидаги тўрт муҳим психологик характеристика билан аниқланади:

1. Онгнинг биринчи характеристикаси унинг номида акс эттирилган: онг, англаш. Инсон онги теварак-атроф, ташқи ва инсоннинг ўзининг ички дунёсига оид билимлар тўплами, йиғиндисидан иборатдир. Агар инсон ташқи олам ва ўзи ички дунёси ҳақида билимларни ўзлаштириш ва англашдек муҳим хусусиятдан маҳрум бўлганда, унда ҳеч қандай билим ва онг шаклланмаган бўлар эди. Бизнинг билимларимиз онгнинг бирламчи, асосини ташкил қилади. Билимлар турли психик жараёнлар (билимлар сезги, идрок, диққат ва ҳ.к. ёрдамида ўзлаштирилади, хотирада сақланади, тафаккур жараёнида таҳлил қилинади) ёрдамида ўзлаштирилади ва бойитиб борилади. Билиш жараёнларидан бирининг бузилиши, касалланиши (батомом ишдан чиқиши ҳақида гапирмасак ҳам бўлади) онгнинг бузилишига олиб келади.

2. Онгнинг иккинчи характеристикаси унда субъект ва объект ўртасидаги фарқ ўз ифодасини топади. Бошқача қилиб айтганда инсон ўзини бошқалардан ва ташқи оламдан фарқлайди, унда «мен» ва «мен эмас» тушунчаси мавжуд. Одам органик олам тарихида биринчи марта ундан ажралиб чиқди ва ўзини ташқи олам, теварак-муҳитга қарши қўйди. Бундай хусусиятнинг пайдо бўлишининг натижаси инсоннинг ўз-ўзини билиши ва ўзлигини англашида, ўз-ўзини баҳолашида акс этади. Инсонгина ўзининг ташқи оламдан, предметлардан, бошқа кишилардан фарқини, устунлигини ва камчиликларини англай олади. Шундай англаш ва таққослаш кишининг шахс сифатида ривожланишининг асосини ташкил қилади. Нафақат алоҳида шахснинг, балки миллатнинг халқнинг ривожланиши ҳам унинг ўзлигини англаш билан боғлиқ.

3. Онгнинг учунчи характеристикаси – мақсад қўйиш ва мақсадга йўналганлик билан белгиланади. Ҳар қандай фаолият мақсадни аниқлаш онгнинг функцияси. Ҳар қандай фаолиятни амалга оширишда мақсад қўйилади. Фаолият мотивлари юзага келади, иродавий қарорлар қабул қилинади, ҳаракатларни бажариш йўллари ишлаб чиқилади ва шароитни ҳисобга олган ҳолда зарурий тузатишлар киритиб борилади. Маълум сабаблар таъсирида мақсад кўзлаш ёки бошқариш, координация қилишдаги бузилишлар онгнинг бузилишига олиб келади.

4. Онгнинг тўртинчи характеристикаси – унда одамнинг маълум муносабатлари акс этишида. Инсон ўз атрофида бўлаётган воқеаларга, объектив борлиққа ўз фаолияти ва унинг натижаларига адекват муносабатда бўлади. Бу муносабат унинг ҳис-туйғуларда намоён бўлади. Ҳис-туйғулар ва муносабатларнинг ўзгариши, ноадекватлиги онгнинг бузилишидан дарак беради.

Тил, ўзаро муносабатлар, фаолият онгнинг юқорида кўрсатилган барча сифатларининг таркиб топишининг зарурий шароити ҳисобланади.

Психология фанида «онг» тушунчаси билан бир қаторда «онгсизлик», «онг ости» тушунчалари ҳам ўрганилади ва таҳлил қилинади. Онгсизлик психиканинг қуйи даражаси бўлиб, бунда қилинаётган ишларга ҳисобот берилмайди, ҳулқ-атвор ва ҳатти-ҳаракатлар онгли равишда бошқарилмайди. Онгсизлик соҳасида қуйидаги психик ҳодисаларни киритиш мумкин: уйқу ҳолатидаги ҳодисалар (туш кўриш), илгари онгли бажарилган аммо кўп такрорланиши натижасида автоматлашиб кетган ҳатти-ҳаракатлар; фаолиятга ундовчи, аммо англамайдиган майллар ва ҳ.к. Касал одам психикасида юзага келадиган баъзи патологик ҳолатлар ҳам онгсизлик ҳодисалари жумласига киради: алаҳлаш, галлюцинация ва шу кабилар.

Ўз – ўзини текшириш учун саволлар :

1. Биологик эволюцияда психиканинг пайдо бўлиш ғояларини асосланг.
2. Биотик фактор нима ?
3. Сезувчанлик гнетикаси нимага асосланади ?
4. Сизги органи тушунчасини таърифланг.
5. Инстинкт нима ?
6. Кўникма тушунчасини изоҳланг.
7. Ҳайвон интеллектуал тушунчасини айтиб беринг.
8. Инсон ва ҳайвон психикаси ўртасидаги асосий фарқлар нималарда намоён бўлади ?
9. Онг ҳақидаги тушунчани таърифланг.
10. Психикада тилнинг ролини тушунтиринг.

12-Маъруза: Психологиянинг замонавий методлари ва уларни амалиётга тадбиқ этиш

РЕЖА:

- 12.1. Ҳозирги замон психология фанининг тузилиши ва тармоклари.
- 12.2. Психология фанининг асосий принциплари
- 12.3. Ҳозирги замон психология фанининг методлари

12.4. Психологик тадқиқот утказишнинг асосий босқичлари

Таянч иборалар: психологик тармоқлар (педагогик, медицина, юридик, ҳарбий, спорт, савдо, социал), методлар (кузатиш, эксперимент, тест).

Адабиётлар: 2, 3, 4, 7.

12.1. Ҳозирги замон психология фанининг тузилиши ва тармоқлари. Ҳозирги замон психология фани амалиётнинг турли соҳалари билан боғланган, ғоят тармоқланиб кетган фанлар системасидан иборат. Психология фанининг барча соҳаларини қуйидаги асослар бўйича классификация қилиш мумкин:

- 1) конкрет фаолиятнинг психологик томони;
- 2) тараққиётнинг психологик томони;
- 3) инсоннинг (тараққиёт ва фаолият субъекти сифатида) жамиятга бўлган муносабатнинг психологик томони. Конкрет фаолиятнинг психологик томони бўйича психология фанининг бир қатор соҳаларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Меҳнат психологияси. Меҳнат психологияси инсон меҳнат фаолиятининг психологик хусусиятларини, меҳнатни илмий асосда ташқил қилишининг психологик асосларини ўрганади. Одамнинг касб учун муҳим аҳамиятга эга хусусиятларини, меҳнат малакаларининг шаклланиши ва тараққиёти қонуниятларини ўрганиш, ишлаб чиқариш воситаларининг турли хусусиятлари (ранги, мослиги, жойлашиши) иш жойи кабиларнинг кишига (меҳнаткашга) таъсирини ўрганиш меҳнат психологиясининг вазифасига киради.

Меҳнат психологиясининг тараққиёти жараёнида унинг таркибидан бир қанча мустақил соҳалар ажралиб чиқди. Шулардан бири **инженерлик психологияси**. Инженерлик психологияси инсон ва машина ўртасидаги вазифаларни тақсимлаш, уларнинг вазифаларини мувофиқлаштириш каби муаммоларни ўрганади. Психологиянинг бу соҳаси асосан автоматлаштирилган системаларни бошқарувчи операторларнинг фаолиятини ўрганади. Кейинги йилларда меҳнат ва инженерлик психологияси таркибидан аввал авиация, кейинчалик космик психология ажралиб чиқди.

Педагогик психологиянинг предмети таълим ва тарбия жараёнларининг қонуниятларини ўрганишдан иборат. Бу соҳа ўқувчиларда тафаккурнинг таркиб топиши, интеллектуал фаолият малакалари ва усулларини ўзлаштиришни бошқариш муаммоалри, таълим самарадорлигига таъсир қилувчи психологик омилларни, педагоглар ва ўқувчилар орасидаги муносабатларни, ўқувчилардаги индивидуал тафовутлар ва уларни ҳисобга олишни, психик тараққиётдан орқада қолган болаларга таълим ва тарбия бериш каби муаммоларни ўрганади.

Педагогик психологиянинг таълим психологияси, тарбия психологияси, педагогик фаолият психологияси, аномал ривожланган болаларга таълим ва тарбия бериш психологияси каби кўплаб тармоқлари мавжуд.

Медицина психологияси. Психологиянинг бу соҳаси тиббиёт ходимларининг фаолиятини, беморларнинг хулқ-атворини ўрганади. Медицина психологияси қуйидаги қисмларга бўлиниб кетган: нейро психология–психик ходимларнинг миллати физиологик тузилмалари, асосларини, механизмларни ўрганади; психофармокология- даволашда қўланиладиган турли хил дориларнинг киши психикасига таъсирини ўрганади; психотерапия-беморларни даволашда турли психик таъсирлардан фойдаланиш; психопрофилактика ва психогигиена-турли психик касалликларнинг келиб чиқиши, уларни профилактика қилиш масаларини ўрганади.

Юридик психология-хуқуқ тизимида амалга ошириш мобайнида юзага келадиган масалаларни кўриб чиқади. Унинг тармоқлари: суд иши психологияси, криминал психология, пенитенциар ёки ахлоқ тузатиш меҳнати психологияси.

Ҳарбий психология-жангавор ҳаракатлар шароитидаги одамнинг хулқ-атвори, бошлиқлар ва уларнинг қўл остидагилар ўзаро муносабатларининг психологик томонлари «психологик уруш» олиб бориш ва унга қарши кураш каби масалаларни ўрганади.

Спорт психологияси- спортчи ва унинг шахсий хусусиятлари, уларни психологик жиҳатдан тайёрлаш шарт-шароитлари ва воситалари, спорт мусобақаларини ташқил қилиш ва ўтказиш каби масалаларни ўрганади.

Савдо психологияси–харидорлар психологиясини, талабларини, уларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш, хизмат кўрсатишнинг психологик омиллари, рекламаларни тайёрлаш, уларнинг харидорга таъсири каби масалаларни ўрганди.

Ёш даврлари психологияси- психик хусусиятларнинг ёш давомидаги динамикасини, психик тараққиёт қонуниятларини ўрганади. Ёш даврлари психологияси қуйидаги тармоқларга эга: болалар психологияси, ўсмирлар психологияси, ўспирин ёшлар психологияси, катта ёшли кишилар психологияси, геранто психология (қариялар психологияси).

Социал психология-(ижтимоий психология ҳам деб юритилади)- кишилар орасидаги муносабатларда юзага келадиган психик ҳодисаларни ўрганди. Унинг предмети турли хилдаги уюшган ва уюлмаган, расмий ва норасмий бирлашмалардаги шахслараро муносабатларни ўрганиш. Социал психология ижтимоий кайфиятни, тақлид қилиш ҳодисасини, «психологик» юқишни, гуруҳлардаги табақаланиш ва лидерлик ҳодисаларини ўрганади.

Шу тартибда психология фанининг бошқа соҳаларини ҳам кўриб чиқиш лозим. Буз улардан баъзиларини санаб ўтиш билан чекланамиз холос. Буларга дифференциал психология, сиёсий психология, иктисодиёт психология, бошқарув психологияси, аномал тараққиёт психологияси ва унинг тармоқлари, қиёсий психология (зоо психология ҳам деб юритилади) ва бошқалар.

12.2. Психология фанининг асосий принциплари. Ҳозирги замон психология фанининг қуйидаги принципларини кўрсатиб ўтиш мумкин: детерминизм принципи, онг ва фаолият бирлиги принципи, психиканинг фаолиятда ривожланиш принципи.

Детерминизм принципига кўра, психика яшаш шароити билан белгиланади ва яшиш шароити ўзгариши билан ўзгаради. Агар, ҳайвон психикаси ҳақида гапирадиган бўлсак, унинг тараққиёти биологик қонуниятлар асосида рўй беради. Инсон психикасининг тараққиётига эса ишлаб чиқариш усуллари, ижтимоий тарихий омиллар таъсир қилади. Онг ва фаолият бирлиги - онг ва фаолият бир-бирига қарама-қарши эмас, улар бир бутунликни ташкил қиладилар. Онг фаолиятнинг ички режасини унинг программасини ташкил этади. Психиканинг фаолиятда ривожланиши принципига кўра психика тараққиёт маҳсули, фаолият натижаси деб қаралади. Фаолият жараёнида (ўқиш, ўйин, меҳнат) одам ижтимоий тажрибани ўзлаштиради, бу эса психик тараққиётнинг фақат инсонгагина хос шаклини таркиб топтиради.

12.3. Ҳозирги замон психология фанининг методлари. Барча фанлар каби психология фани ўзининг тараққиёт объектига ва 3 та тадқиқот методаларига эга. Психологиянинг методлари жуда турли-туман бўлишига қарамай уларнинг барчаси умумий талабларга ва қоидаларга бўйсунди. Булар тадқиқотнинг диалектик метод билан объектив равишда олиб бориш ва генетик принципига амал қилишдир.

Шундай талаблардан бири **диалектик метод** талабидир. Бу талга кура барча психик ҳодисаларни ўзгаришда ва ша психик ҳодиса билан боғлиқ бўлган бошқа нарса ва ҳодисаларга боғлаб ўрганиши шарт.

Илмий психологик методларнинг объективлиги психикани ўрганишда психик ҳодисалар пайдо бўлишининг объектив шарт-шароитлари ва объектив номоён бўлишлари текширилади. Бу талаб бажарилмаса махсус тайёргарликка эга психологик ҳам илмий жиҳатдан асосли маълумотлар тўплай олмайди.

Генетик принципга амал қилишнинг моҳияти шундан иборатки, ўрганилаётган ҳар қандай психик ҳодисага процесс тарзида қаралади. Ўрганилаётган психик фактнинг тарихини тараққиёт моментларини, бу моментларнинг ўрин алмашишларини ўрганишдан иборат.

Ҳозирги замон психология фани қанча аниқ, текширилиб, синовдан ўтказилган, самарали методларга эга. Уларнинг асосийларига қисқа тўхталиб ўтамиз.

Кузатиш методи- психология фанида қадимдан кенг қўлланилиб келаётган методлардан биридир. Ҳаётий психологияда айтарли барча фактлар кузатиш ёрдамида тўпланади. Улар асосида хулосалар, мақоллар, маталлар тўпланган. Кузатиш методининг икки тури фарқланади: ўз-ўзини кузатиш ва ташқи кузатиш.

Ўз-ўзини кузатиш ўз вақтида психологиянинг энг асосий методи деб ҳисобланган. Чунки бу нуқтаи-назар тарафдорлари фикрича, кишининг ҳақиқий руҳий ҳолатларни кишининг ўзи билади ва тушунади холос. Бошқа киши бу ҳодисаларни охиригача ҳеч қачон тушуна олмайди. Ҳақиқатда эса ўз-ўзини кузатиш субъективликка эгадир. Ўз-ўзини

кузатиш шу сабабли психологиянинг ягона ишончли методи бўла олмайди.

Ташқи кузатиш- бир кишининг бошқа киши томонидан кузатилиши. Кузатишнинг бу тури турли воситалар (фотоаппарат, кинокамера, хронометраж ва бошқа мураккаб кузатиш ва маълумотларни акс эттириш воситалари) қўллаб олиб борилади.

Кузатиш психик ҳодисаларнинг ташқи аломатларини тасвирлаш билан чекланиб қолмай, балки бу ҳодисаларнинг психологик табиатини тушунтириб берсагина, у ҳақиқий психологик тадқиқот методи бўла олади. Кузатишнинг моҳияти фактларни қайд этиш эмас, балки ана шу психологик фактларнинг сабабларини илмий тушунтириб беришдан иборат. Ҳаётий кузатишда ҳам одамлар кузатадидлар ва маълум хулосаларга келадилар.

Илмий психологик кузатиш турмушдаги кузатишдан фарқ қилади ва олинган илмий натижаларни таҳлил қилишга йўналтирилган.

Илмий кузатиш қуйидаги талабларга жавоб бериши шарт (талаблар):

- гипотеза (фараз)нинг мавжудлиги уни текшириш;
- кузатишнинг аниқ режа асосида олиб борилиши;
- кузатилаётган кишининг кузатиш ва унинг мақсадини билмаслиги (яширинлиги);
- кузатишнинг системали равишда олиб борилиши;
- кузатишнинг объективлиги (кузатувчининг шахсий муносабатлари, ҳиссиётлари натижасида акс этмаслиги лозим).

Эксперимент – янги психологик фактларни олишнинг ва объектив илмий билишнинг асосий қуролларидан бири.

Эксперимент методи кейинги йилларда психология фанининг энг етакчи методларидан бирига айланди.

Эксперимент-кишини махсус жихозланган лаборатория шароитларида ўрганиш. Психологик эксперимент психологик фактни аниқ намоён қилишга ёрдам берадиган шароитни юзага келтириш мақсадида тадқиқотчининг текширилувчи фаолиятига аралашишини тақозо қилади. Экспериментнинг устунлик томонларидан бири, экспериментатор тажриба давомида экспериментнинг боришини назорат қилади ва бошқариши, бир неча марта такрорлаши мумкин.

Эксперимент методининг иккита асосий тури фарқланади: лаборатория эксперименти ва табиий эксперимент.

Лаборатория эксперименти лаборатория шароитида махсус психологик аппаратлар ёрдамида ўтказилади. Текширилувчи кишининг нима қилишлари лозимлиги уларга олдиндан огоҳлантириб қўйилади.

Табиий эксперимент (1910 йилда А.Ф. Лазурский томонидан тавсия қилинган) моҳиятига кўра эксперимент шароитида текширилувчига ўзи устида тажриба олиб борилаётганлигини билдирмасликка қаратилган бўлиб, тадқиқотни одатдаги табиий шароитга кўчирилади. Экспериментнинг юқоридаги иккита туридан ташқари психолого-педагогик эксперимент ва шакллантирувчи эксперимент деб аталувчи иккита тур мавжуд бўлиб, улар педагогикада кенг қўлланилади.

Фаолият махсулотини психологик таҳлил қилиш—психологик методларнинг бир кўринишидир. Фаолият натижаларини таҳлил қилиш

жараёнида махсулотнинг ўзи эмас, балки шу махсулотни ҳосил қилиш билан боғлиқ фаолият психологик жиҳатдан баҳоланади. Бу метод айниқса, болалар психологиясида кенг қўлланилади. Болаларнинг чизган расмларини ўрганиш орқали уларнинг психикаси ва тараққиёти ҳақида маълумот олинади.

Юқорида кўрсатилган методлар асосан тадқиқот мақсадида қўлланилади. Бундан ташқари баъзи психологик методлар синаш мақсадида ҳам қўлланилади. Бундан мақсад психология фанига, илмий билимларга бирор янгилик киритиш, қонуният очиш эмас. Бу методларнинг ўрганилаётган шахсда бирор хусусиятнинг мавжудлиги унинг тараққиёт даражаси, турли методларга мос келиши даражасини аниқлашдир. Шундай методларнинг барчаси умумий ном билан **тест** деб юритилади.

Тест - қисқа муддат ичида бажариладиган стандарт вазифалардан иборат. Уларнинг натижаларини сифат ва миқдор жиҳатдан таҳлил қилиш орқали ўрганилаётган психик функция ва хусусиятларнинг нечоғлиқ такомиллашганлиги ва ривожланганлик даражаси баҳоланади. Тестлар ёрдамида кишининг бирор касбга лаёқатлилиги, ақлий ривожланиш даражаси, билим даражаси ўрганилади. Тестларнинг самарадорлиги уларни тузиш учун асосланган методология, тестнинг ўзининг тузилишининг кўплаб талабларга жавоб бериши, ўтказиш шароити ва талабларнинг адекватлиги билан аниқланади.

Булардан ташқари психология фанида **анкета, суҳбат, биография** методлари кенг қўлланилади.

12.4. Психологик тадқиқот ўтказишнинг асосий босқичлари. Ҳар қандай тадқиқот ва ўрганишлар ўз мақсадига, йўналишига, қўлланилаётган воситаларнинг хусусиятига, амалий ёки назарий аҳамиятига кўра турлича ўтказилади. Шу билан бирга уларнинг умумий томонлари ҳам мавжуд. Масалан, ҳар қандай тадқиқот тўрт босқичда ўтказилади.

Биринчи босқич – тайёгарлик босқичи. Бу босқичда материал турли воситалар билан ўрганилади, ўрганилаётган ҳодисалар ҳақида дастлабки материаллар тўпланади. Тўпланган материаллар таҳлил қилинади. Бу босқичда маълум гипотеза (фараз) пайдо бўла бошлайди. Бу фараз тадқиқот жараёнида ёки тасдиқланади. Ёки инкор қилинади. Ҳар қандай тадқиқотнинг самарадорлиги тўғри тадқиқот йўлини танлаш кўп жиҳатдан тайёргарлик босқичига боғлиқ.

Иккинчи босқич-бевосита **тадқиқот** ўтказиш босқичи. Бунда тадқиқотнинг конкрет методлари ишга солинади. Бу босқичда тадқиқотчи ўз тадқиқотлар мақсадидан келиб чиққан ҳолда бир ёки бир неча конкрет методикалардан (экспериментлардан) фойдаланади. Текшириш (эксперимент) ўтказилиб зарурий тадқиқот (экспериментал) маълумотлар йиғилади.

Учинчи босқич тадқиқот давомида тўпланган маълумотларни **миқдор жиҳатдан ишлаб чиқиш**. Психология фани бу босқичда кўплаб самарали математик статистика усулларида фойдаланилади.

Тадқиқотнинг тўртинчи босқичи **олинган натижаларни тушунтириб бериш**дан иборат. Бу босқичда тўпланган ва математик методлар ёрдамида ишлаб чиқилган маълумотлар психологик назария

асосида изоҳланади ва тадқиқот гипотезасининг тўғри ёки нотўғрилиги ўзил-кесил ҳал қилинади.

Ўз –ўзини текшириш учун саволлар:

1. Психология фанининг классификацияси нимага асосланади ?
2. Психология фанининг тармоқларини таърифланг.
3. Фаннинг асосий принципларини тушунтиринг.
4. Фаннинг изланиш методларини айтиб беринг.
5. Кузатиш методларини изоҳланг.
6. Психологик эксперимент нима ?
7. Фаолият маҳсулотини психологик таҳлилини тушунтиринг.
8. Психологик тест мазмунини ёритинг.
9. Психологик тадқиқотнинг асосий босқичларини айтиб беринг.

13-Маъруза: Психологияда шахс ва жамият муаммоси. Шахснинг фаоллиги. Фаолият турлари, мотивацияси ва уларни бошқариш

РЕЖА:

- 13.1. Шахснинг психологик характеристикаси
- 13.2. Психологияда шахс тушунчаси
- 13.3. Шахс тузилишида биологик ва ижтимоий омиллар
- 13.4. Шахс ва унинг фаоллиги
- 13.5. Фаолият турлари, жисмоний ва аклий ҳаракатлар
- 13.6. Ижтимоий ҳуқуқ мотивлари ва шахс мотивацияси.

Таянч сўзлар: шахс, камолат, эҳтиёж, мотив, экстериоризация, малака тузилиши машқ, ўйин, меҳнат, таълим, шахс ва жамият, индивид, инсон, шахс фаолияти, индивидуаллик, биологик, ижтимоий омиллар, онг, мотив, шахс мотивацияси;

Адабиётлар: 3, 4, 5, 6.

13.1. Шахснинг психологик характеристикаси, психологияда шахс тушунчаси. Инсон, одам кўплаб фанларнинг ўрганиш объекти бўлиб ҳисобланади. Улар одамларнинг турли томонларини ва ҳаёт тарзини, ривожланиши ва бошқаларни ўрганади. Ўз объектини белгилаш ва таърифлаш учун турли тушунчалар қўлланилади. Психология фани одамни жамиятда, бошқалар билан муносабатда бўлувчи онгли фаолият субъекти сифатида ўрганади. Психология фани одамни таърифлашда кўплаб тушунчалар қўлланилади. Шу жумладан «шахс», «индивид», «индивидуаллик» тушунчалари ҳам қўлланилади.

Одамнинг инсонлик жинсига мансублиги *индивид* тушунчаси билан ифодаланади. Катта ёшдаги кишилар, чақалоқлар, тилни ва оддий малакаларни ўзлаштира олмайдиган руҳий касаллар (телбалар) ҳам индивиддир. Индивид тушунчасида кишининг биологик турга мансублиги акс эттирилган. Барча кишилар одамлар индивиддир.

«Индивид» тушунчалар кишининг насл-насаби ҳам мужассамлашгандир. Янги туғилган чақалоқнинг ҳам, катта ёшнинг ҳам, тафаккурни ҳам, акли заиф овсарни ҳам, ёввойилик босқичидаги қабиланинг вақилини ҳам, маданиятли мамлакатда яшаётган юксак билимли кишини ҳам индивид деб ҳисоблаш мумкин.

Индивид сифатида киши алоҳида социал фазилат кашф этади, шахс бўлиб етишади. Индивид сифатида дунёга келган одам кейинчалик, жамиятдагина **шахс** га айланади. Ижтимоий муносабатларга киришувчи, ижтимоий тараққиётда иштирок этувчи одамгина шахс дейилади. Шахснинг энг асосий белгиси-унинг онгли фаолият эгаси эканлигидир. Маълумки киши онги фақат жамиятда, бошқалар билан ўзаро муносабатда тил ёрдамида ижтимоий тажрибани ўзлаштиришда шаклланади. Бинобарин шахс ҳам фақат жамиятдагина шахсга айланиши мумкин.

Шахс тушунчасида одамнинг ижтимоий характери акс эттирилган. Лекин шахснинг ижтимоий муҳитнинг пасив маҳсулоти деб қараб бўлмайди. Шахс ижтимоий тажрибани фаол равишда таҳлил қилади, ўзлаштиради, ўзи учун ўзгартиради-бу жараён давомида ўзи ҳам шахс сифатида шаклланади. Шахснинг фаоллиги ўзи ҳаёт учун йўл танлашида, бу йўлни эгаллашида. Ҳаётда ўз мавқеи ва ўрнини англашида ифодаланади. Шахс шаклланиб борган сайин ташқи таъсирлар, шу жумладан ижтимоий таъсирлар ҳам унинг ички дунёси, психологиясига қараб турли одамларга турлича таъсир қиладилар. Масалан, бир хил баҳо турли ўқувчиларга турлича таъсир қилади.

13.2. Психологияда шахс тушунчаси

Шахснинг фақат психология эмас, балки социология, тарих, санъатшунослик, эстетика, этика, педагогика, медицина, юридик ва бошқа фанлар ҳам ўрганади.

Одамнинг шахс сифатидаги асосий белгиси: социоллиги, онги ва тилидир.

Инсон шахснинг характерли томонларидан бири унинг **индивидуаллигидир**.

Индивидуаллик-шахс психологик, ижтимоий, физиология хусусиятларининг бирикмаларининг қайтарилмаслигидир. Шахс индивидуаллиги унинг характери, темпераменти, психик жараёнларнинг динамикаси, ҳиссиётлари, фаолиятининг мотивлари, қобилиятлари ва шунга ўхшашларнинг йигиндисига боғлиқ. Буларнинг ҳаммасини бирга қўшиб, мужассамлаштирсак икита бир хил одам бўлмаган ва бўлмайди.

Ҳар бир одам ўзига мансуб бўлган синф миллатига хос. Кўпгина умумий сифатларга эга бўлиш билан бир қаторда ўзининг шахсий фазилатларига эгаки, бу сифатлар уни такрорланмас индивидуалликга айлантиради. Оламда бир хил киши йўқ. Индивидуаллик кишининг ўзига хослигини унинг бошқа одамлардан фарқини акс эттирувчи психологик фазилатлар бирикмасидир. Индивидуаллик темперамент ва характер хусусиятларидан одатларда, устун даражадаги қизиқишларда, билиш жараёнларга оид фазилатлар (идрок, хотира, тафаккур, тасаввур)да Қобилиятларда фаолиятнинг шахсга хос услубида ва ҳоказоларда намоён бўлади. Зикр этилган психологик хусусиятларнинг бир хилдаги

бирикмасини ўзида мужассамлаштириган одам йўқ – инсон шахси ўз индивидуаллиги жиҳатидан бетакрордир.

Шундай қилиб, индивидуаллик инсон шахсига хос фазилатларнинг фақат битта жиҳати бўлиб ҳисобаланади, холос.

Маълумки одам жамиятда турли гуруҳларда (оилада, ўқишда, ишда, даврада) бўлади. Ҳар бир гуруҳда ўзига хос баъзан бутунлай бир-бирига ўхшамайдиган ролларни ўйнайди. Лекин шунга қарамай, кўпинча одам турли вазиятларда ўхшаш сифатларни намоён қилади. Бир қарашда қарама-қарши кўринган хусусиятларнинг намоён бўлишида умумийлик бор. Ана шу шахс сифатларнинг бир-бирига мослиги шахснинг *яхлитлигини* кўрсатади.

Шахснинг психологик кўриниши, психологик хусусиятларининг бирикмалари ҳар бир одамда *нисбатан доимийликка* эга. Одамнинг психик ҳолатлари, ўзини тутиши ўзгариб турса ҳам шахснинг психологик қиёфаси маълум даражада барқарор бўлиб қолаверади. Шахс хусусиятларининг бундай нисбатан барқарорлиги унга шахс сифатида характеристика бериш, унинг маълум вазиятларда ўзини қандай тутишини олдиндан белгилашнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

13.3. Шахс тузилишида биологик ва ижтимоий омиллар.

Шахс хислатларининг бир бутунлиги ва ўзаро боғлиқлиги унинг психологик тузилишини, динамик структурасини ҳосил қилади. Шахсни, унинг тузилишини ўрганишдан мақсад нима? Шахсни, унинг тузилишини ўрганишдан мақсад уни бошқа одамлардан ажратиб турувчи индивидуал хусусиятларни аниқлашдир. Бу борадаги психологик тадқиқотлар ва назарий ишлар асосида турли «шахс тиллари»нинг ажратишга, уларни ўрганишга олиб келади. Шахсларнинг типологиясини яратиш турли одамлардаги индивидуал психологик хусусиятларни топиш ва улардаги умумий белгилар, хусусиятлар асосида уларни маълум тоифаларга бирлаштиришга тўғри келади.

Назариялар орасида шахсда иккита қисм, иккита омилни ажратувчи йўналишлар кўринарли ўрин эгаллаган. Улар шахс тузилида иккита омил, *биологик ва ижтимоий* омилларни ажратиб кўрсатадилар.

Маълумки, шахс ижтимоий мавжудод бўлиши билан бирга, ўзида табиий, биологик тузилиш белгиларини сақлаб қолади. Аммо икки факторни бир-бирига қарама-қарши қўйиб бўлмайди, улар бирликни ташқил қилади, биргаликда юзага чиқади.

Шахс ташқи турмуш шароитлари таъсирида шаклланади, аммо лекин бир шароитда тарбияланган икки бола иккита хил бўлади. Чунки уларнинг табиий қобилиятлари турлича бўлади. Демак шахснинг шаклланишига социал омиллардан ташқари биологик факторлар ҳам таъсир қилади. Бу икки нарса бир-бири билан чамбарчас боғлиқ.

Психология тарихида шахс ривожланиши ва такомиллашувини ҳаракатлантирадиган кучлар ва манбаи масаласини ҳал этишнинг иккита йўналиши мавжуд бўлган. Бу йўналишлар ривожланишнинг биогенетик ва социогенетик концепцияларини номини олгандир. Биогенетик концепция инсон шахснинг ривожланиши биологик, асосан расмий омиллар билан белгиланишга асосланади. Шунинг учун ҳам шахснинг ривожланиши ички сабаб натижасида (ўз-ўзидан) содир бўлиш хусусиятига эгадир. Шу

нуқтаи назарга биноан киши табиатан ҳиссий таасуротларнинг рўй беришдаги баъзи бир хусусиятларга ҳаракат суръатининг хусусиятларигагина эмас, балки сабабиятларининг муайян комплексига ҳам мойил (бировлардан жиноят қилишга бошқаларга маъмуриятлик фаолиятида ютуқлар қозонишга мойиллик ва ҳокази) бўлади. Кишида гуё унинг психик ҳолати шаклларигагина эмас, балки унинг мазмуни ҳам табиат томонидан программалаштирилган психик ривожаланиш босқичлари ва уларнинг рўй бериш тартиби олдиндан белгилаб қўйилган эмиш.

Социогенетик концепция шахсни теварак- атрофдаги ижтимоий моҳиятнинг бевосита таъсир натижаси деб, муҳитдан олинган нусха деб ҳисобланади. Бунда ҳам худди биогенетик концепция каби ривожланиб бораётган кишининг хусусий фаоллигини ҳисобга олинмайди, унинг теварак атрофдаги вазиятга мослашаётган мавжудодга хос сушт роль уйнашигина мумкин деб ҳисобланади. Агар социогенетик концепцияга амал қилинадиган бўлса, нима учун баъзи вақтларга бир хилдаги ижтимоий муҳитларда ҳар хил одамлар етишиб чиқишини тушунтириб бўлмайди. Шахснинг ривожланишининг ҳаракатланувчи кучлари кишининг фаолиятига ўзгариб турувчи эҳтиёжлари билан уларни қондиришнинг реал имкониятлари ўртасидаги зиддиятларга аниқланади.

Эҳтиёжларни ривожлантириш, танлаш ва тарбиялаш уларни ҳозирги жамият кишисига хос бўлган маънавий юксаклик даражасига олиб чиқиш киши шахсини шакллантиришнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Шахснинг шаклланиши жамиятда рўй беради. Индивиднинг шахс бўлиши янги жамиятни қуришнинг фаол иштирокчиси бўлиш каби эҳтиёжи айнан жамода тўлақонли қондирилади.

Шахснинг шаклланишида унга мақсадга йўналтирилган тарзда таъсир ўтказиш тарбия етакчи рол ўйнайди. Тарбия шахсни ривожлантиришнинг жамият томонидан қўйилан мақсадларда мувофиқ тарзда йўналтириб боради ва уюштиради.

Шахс ҳақидаги психологик назариялар. Шахс ҳақидаги психологик назариялар узоқ вақт давомида ривожланиб келди. Бунинг натижасида кўплаб назариялар, ёндошишлар юзага келди. Улар орасидан ғарб мамлакатларида ривожланган ва тан олинган асосий назарияларга тўхталиб ўтиш лозим. Шахс ҳақидаги барча назарияларни ривожланиш босқичига кўра уч гуруҳга бирлаштириш мумкин:

1. Шахс анъанавий назариялар (В.Дильтей, К.Левин, В.Штерн, З.Фрейд, К.Юнг ва бошқалар).
2. Шахс ҳақидаги янги назариялар (Г.Айзенк, Д.Кеттел, А.Маслоу, Г.Олпорп, К.Роджерс, К.Хорин ва бошқалар).
3. Энг янги назариялар (Э.Берн, К.Леонгард, Д.Мид, Г.Салливан, Сирс, Э.Фромм ва бошқалар).

Кўрсатиб ўтилган назариялар қуйидаги психологик йўналишларнинг таркибида ривожланган ёки уларнинг асоси бўлган:

Фрейдизмнинг концепцияси неофрейдизм (янги фрейдизм), постфрейдизм, бихевоизм ва нео фрейдизм, гуманистик психология, интеракционизм, экзистенционализм, социологик назариялар, эликтик назариялар ва ҳ.к.

Анъанавий назариялар. Шахс ҳақидаги анъанавий назариялар орасида фрейдизм алоҳида ўринга эга. Э Фрейд турли хил касалликларни (асосан невроз билан боғлиқ бўлган) таҳлил қилиш натижасида бу касалликларнинг сабаблари касалнинг ҳаётида олдин руй бўлган ва унинг психика (руҳияти)да ёки ривожланишига салбий таъсир кўрсатган воқеалар деган хулосага келди, бу таъсирлар кўпинча одамлар томонидан унитилади ва англамайди, аммо улар кишиларнинг хулқ-атворида таъсир қилишда давом этадилар, баъзида хулқ-атвор бузилишига олиб келадилар. Э.Фрейд турли психотерапевтик усуллар ёрдамида уларни топиш ва уларни англашга ёрдам бериш самарали даволаш усули эканлигини аниқлади. Изланишлар натижасида Э.Фрейд одамнинг психик ҳаётида уч даражани ажратди: онгсизлик, онг ости (онг олди) ва онг.

Онгсизлик-инстинктив ҳаракатларнинг асоси. Улар орасида айниқса, жамият томонидан таъқиқланганлиги сабабли англамайдиган бўлиб қолган жинсий майллар (либидо) алоҳида ўрин тутди.

Онг олди-унинг мазмунини киши қийналмай англайди.

Онг-ижтимоий меъёрлар, ман қилинишлар (табу). Онг доимо онгсизлик билан келишмовчиликда. Турли хилдаги жинсий ва бошқа майлларни юзага чиқармасликка ҳаракат қилади.

К.Юнг ва унинг психологик қарашлари. Карл Густав Юнг (1875-1961) Швейцариялик психиатр, психолог. Э.Фрейднинг яқин сафдошларидан бири. У.Э.Фрейднинг изидан бориб, инсон психикасида «онг» ва «онгсизлик» даражаларини ажратган. Унинг фикрича ҳатти-ҳаракатни бошқаришда онгсизлик ҳал қилувчи роль ўйнайди. Онгсизлик икки хил шаклда мавжуд: а) индивидуал, б) коллектив (жамоа) – унинг асосини олдинги авлодлар ташқил қилади. Булар асосан инстинктлар, майллар, архетиплардан иборатдирлар.

Инстинктлар ва майллар К.Юнг томонидан туғма эҳтиёжлар сифатида қаралади. Архетиплар (кишилиқнинг бирламчи образлари) талант, туш кўриш, афсоналар, диний қарашлар асосида ётади. К.Юнг кишиларнинг психик йўналаганлиги асосида уларни икки гуруҳга бўлади: интровертлар ва эстровертлар.

Интровертлар–хулқ–атвор сабабларини ўзидан ахтаради. Улар ижтимоий пассив, тортинчоқ, ўз ҳаракатларини чуқур таҳлил қилишга мойил бошқаларга кўп қўшилишга интилмайдилар. Экстровертлар ташқи оламга йўналган. Улар импульсив ташаббускор, дилкаш гуруҳга ва жаоага тез мослашувчан.

К.Юнг психик функцияларнинг устунлигига кўра шахсларнинг қуйидаги типологиясини кўрсатган:

- а) тафаккур қилувчи (фикрловчи).
- б) ҳиссий
- в) таъсирга берилувчан (emotive)
- г) интуитив

К.Левиннинг «**Майдон назария**»си. К.Левин (1890-1947) Германияда туғилган ва АҚШда кўп йиллар самарали ишлаган. У барча ташқи олам омилларини «физик майдон» ва одамнинг ички оламини «психик майдон» деб ажратади. Унинг фикрича бу иккала майдон орасида ўзаро тортишиш ва итариш хусусиятлари мавжуд. Бу хусусиятлар

шахснинг эҳтиёжлари ва мотивларига боғлиқ равишда юзага чиқади. Унинг фикрича ташқи муҳит ва шахснинг ички дунёси орасидаги мувозанат бузилса, шахс ҳаракатларида, ҳулқ-атворида зўриқиш пайдо бўлади. К.Левин томнидан шахснинг гуруҳдаги ўрни, мавқеи, лидерлик ҳодисалари, низолар ўрганилган.

Шахс ҳақидаги энг янги назариялар. Психологияда янги назарияларнинг салмоғи жуда катта. Эрик Берн (1902-1970) шахсни ривожлантиришнинг амалий ва назарий асоси сифатида хизмат қилишга йўналтирилган «трансакт таҳлил» назариясини таклиф қилди. Эрик Фромм (1900-1980) гуманистик психоанализга асос солди. Джордж Герберт Мид (1863-1931) символик коммуникациянинг интеракционистик назариясини ишлаб чиқди. Карл Леонгард «Шахс акцентуациялари» назариясига асос солди.

Кейинги йилларда Александр Келлининг (1905-1966) «Шахс конструктлари» назарияси жуда кенг тарқалди ва қўлланилмоқда. Бу назарияга асосан шахснинг билиш жараёнларининг кечиши унинг келажақдаги ҳодисаларни қандай «кўра олиши» (олдиндан моделлаштириши, тасаввур қилиши) билан аниқланади. А.Келлининг фикрича ҳар бир одам тадқиқотчи. У доимо ўзидаги «шахс конструктлари», ўзининг махсус баҳолаш шкаллари асосида реалликнинг образини тузади (ҳосил қилади). агар тузилган образ ҳақиқатдан фарқ қилса, тўғри келмаса мавжуд конструктлар қайта қурилади. Барча билиш жараёнларининг самарадорлиги, муваффақиятли конструктлар кўриш кишининг психологик билим даражасига боғлиқ.

13.4. Шахс ва унинг фаоллиги

Жамият билан доимий муносабатни ушлаб турувчи, уз-узини англаб, ҳар бир ҳаракатини мувофиқлаштирувчи шахсга хос булган энг муҳим ва умумий хусусият – бу унинг фаоллигидир. **Фаоллик** (лотинча «actus» - ҳаракат, «activus» - фаол сўзларидан келиб чиққан тушунча) шахснинг ҳаётдаги барча хатти ҳаракатларини намоён этишини тушунтирувчи категориялардир. Бу- уша оддий кулимизга калам олиб, бирор чизикча тортиш билан боғлиқ элементар ҳаракатимиздан тортиб, токи ижодий уйғониш пайтларимизда амалга оширадиган мавҳум фикрлашимизгача булган мураккаб ҳаракатларга алоқадор ишларимизни тушунтириб беради. Шунинг учун ҳам психологияда шахс, унинг онги ва уз-узини англаши муаммолари унинг фаоллиги, у ёки бу фаолият турларида иштироки ва уни уудалашига алоқадор сифатлари орқали баён этилади.

Фанда инсон фаоллигининг асосан икки тури фаркланади:

А. Ташки фаоллик- бу ташқаридан уз ички истак-хоҳишларимиз таъсирида бевосита куриш, кайд қилиш мумкин булган ҳаракатларимиз, мушакларимизнинг ҳаракатлари орқали намоён буладиган фаоллик.

Б. Ички фаоллик – бу бир томондан у ёки бу фаолиятни бажариш мобайнидаги физиологик жараёнлар (моддалар алмашинуви, кон айланиш, нафас олиш, босим узғаришлари) ҳамда, иккинчи томондан, бевосита психик жараёнлар, яъни аслида куришмайдиган, лекин фаолият кечишига таъсир курсатувчи омилларни уз ичига олади.

Мисол тарикасида ҳаётдан шундай манзарани тасаввур қилайлик: узок айрилиқдан сунг она уз фарзанди висолига етди. Ташки фаолликни биз

онанинг боласига интилиши, уни кучоклаши, юзларини сийлаши, кузларидан оккан севинч ёшларида курсак, ички фаоллик- уша куз ёшларини келтириб чиқарган физиологик жараёнлар, ички согинчнинг асл сабаблари (айрилик муддати, ночорлик туфайли айрилик каби яширин мотивлар таъсири), куриб идрок қилгандаги узаро бир-бирларига интилишни таъминловчи ички, бир қарашда куз билан илғаб бўлмайдиган эмоционал ҳолатларда намоён бўлади. Лекин шу манзарани бевосита гувоҳи бўлсак ҳам, тахминан қандай жараёнлар кечаётганлигини тасаввур қилишимиз мумкин. Демак, иккала турли фаоллик ҳам шахсий тажриба ва ривожланишнинг асосини ташкил этади. Бир қарашда ҳар бир аниқ шахсга унинг эҳтиёжларига боғлиқ бўлиб туюлган бундай фаоллик турлари аслида ижтимоий характерга эга бўлиб, шахснинг жамият билан бўладиган мураккаб ва уз аро муносабатларининг оқибати ҳисобланади

Инсон фаоллиги «ҳаракат», «фаолият», «хулқ» тушунчалари билан ҳамбарчас боғлиқ бўлиб, шахс ва унинг онги масаласига бориб такалади. Шахс айнан турли фаолликлар жараёнида шаклланади, узлигини намоён қилади ҳам. Демак, фаоллик ёки инсон фаолияти пассив жараён бўлмай, онгли равишда бошқариладиган фаол жараёндир. Инсон фаоллигини мужассамлаштирувчи ҳаракатлар жараёни фаолият деб юритилади. Яъни, фаолият- инсон онги ва тафаккури билан бошқариладиган, ундаги турли-туман эҳтиёжлардан келиб чиқадиган, ҳамда ташки олами ва уз-узини узгартириш ва такомиллаштиришга қаратилган узига хос фаоллик шаклидир. Бу-ёш боланинг реал предметлар моҳиятини уз тасаввурлари доирасида билишга қаратилган уйин фаолияти, бу-моддий неъматлар яратишга қаратилагн меҳнат фаолияти, бу-янги кашфиётлар очишга қаратилган илмий-тадқиқотчилик фаолияти, бу-рекордларни қупайтиришга қаратилган спортчининг маҳорати ва шунга ухшаша. Шуниси характерлики, инсон ҳар дақиқада қандайдир фаолият тури билан машғул бўлиб туради.

13.5. Фаолият турлари, жисмоний ва аклий ҳаракатлар

Ҳар қандай фаолият реал шарт-шароитларда, турли усулларда ва турлича қуринишларда намоён бўлади. Қилинаётган ҳар бир ҳаракат маълум нарсага – предметга қаратилгани учун ҳам, фаолият предметли ҳаракатлар мажмуи сифатида тасаввур қилинади. Предметли ҳаракатлар ташки оламдаги предметлар хусусиятлари ва сифатини узгартиришга қаратилган бўлади. Масалан, маърузани конспект қилаётган талабанинг предметли ҳаракати ёзувга қаратилган бўлиб, у аввало уша дафтардаги ёзувлар сони ва сифатида узгаришлар қилиш орқали, билимлар захирасини бойитаётган бўлади. Фаолиятнинг ва уни ташкил этувчи предметли ҳаракатларнинг айнан *нималарга* йуналтирилганига қараб, аввало ташки ва ички фаолият фаркланади. *Ташки фаолият* шахсни ураб турган ташки муҳит ва ундаги нарса ва ҳодисаларни узгартиришга қаратилган фаолият бўлса, ички фаолият – биринчи навбатда аклий фаолият бўлиб, у соф психологик жараёнларнинг кечишидан келиб чиқади. Келиб чиқиши нуқтаи назаридан ички-аклий, психик фаолият ташки предметли фаолиятдан келиб чиқади. Дастлаб предметли ташки фаолият руй беради, тажриба орттириб борилган сари секин-аста бу ҳаракатлар ички аклий жараёнга айланиб боради. Буни нутқ фаолияти мисолида оладиган бўлсак,

бола дастлабки сўзларни каттик товуш билан ташки нуткида ифода этади, кейинчалик ишида узича гапиришга урганиб, уйлайдиган, мулохаза юритадиган, уз олдига мақсад ва режалар қуядиган бўлиб боради.

Хар қандай шароитда ҳам барча ҳаракатлар ҳам ички-психологик, ҳам ташки мувофиқлик нуктаи назаридан онги томонидан бошқарилиб боради. Хар қандай фаолият таркибида ҳам аклий, ҳам жисмоний – мотор ҳаракатлар мужассам бўлади. Масалан, фикрлаётган донишмандни қузатганмисиз?. Агар уйланаётган одамни зийраклик билан қузатсангиз, ундаги етакчи фаолият аклий бўлгани билан унинг пешоналари, қушлари, хаттоки, тана ва қул ҳаракатлари жуда муҳим ва жиддий фикр хусусида бир тухтамга келолмаётганидан, еки янги фикрни топиб, ундан мамнуният ҳис қилаётганлигидан дарак беради. Бир қарашда ташки элементар ишни амалга ошираётган – мисол учун, узум қучатини ортиқча барглардан ҳалос этаётган боғбон ҳаракатлари ҳам аклий компонентлардан ҳоли эмас, у қайси баргнинг ва нима учун ортиқча эканлигидан англаб билиб туриб олиб ташлайди.

Аклий ҳаракатлар-шахснинг онгли тарзда, ички психологик механизмлар воситасида амалга оширадиган турли – туман ҳаракатларидир. Экспериментал тарзда шу нарса исбот қилинганки, бундай ҳаракатлар доимо мотор ҳаракатларни ҳам уз ичига олади. Бундай ҳаракатлар қуйидаги қуринишларда бўлиши мумкин:

перцептив-яъни булар шундай ҳаракатларки, уларнинг оқибатида атрофдаги предметлар ва ҳодисалар тугрисида яхлит образ шаклланади;

мнемик фаолият – нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти ва мазмунига алоқадор материалнинг эслаб қилиниши, эсга туширилиши ҳамда эсда сақлаб турилиши билан боғлиқ мураккаб фаолият тури;

фикрлаш фаолияти - ақл, фаҳм – фаросат воситасида турли хил муаммолар, масалалар ва жумбоқларни ечишга қаратилган фаолият;

имажитив – («image»-образ сузидан олинган) фаолияти шундайки, у ижодий жараёнларда ҳаёл ва фантазия воситасида ҳозир бевосита онда берилмаган нарсаларнинг хусусиятларини англаш ва ҳаёлда тиклашни тақозо этади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, хар қандай фаолият ҳам ташки ҳаракатлар асосида шаклланади ва мотор компонентлардан иборат бўлиши мумкин. Агар ташки фаолият асосида психик жараёнларга утиш руй берган бўлса, бундай жараённи психологияда интериоризация деб аталади, аксинча, ақлда шаклланган гоёларни бевосита ташки ҳаракатларда ёки ташки фаолиятга қучирилиши экстериоризация деб юритилади.

Фаолият турлари яна онгнинг бевосита иштироки даражасига қура ҳам фаркланади. Масалан, шундай бўлиши мумкинки, айрим ҳаракатлар бошида хар бир элементни жиддий равишда, алоҳида-алоҳида бажаришни ва бунга бутун диққат ва онгнинг йуналишини талаб қилади. Лекин вақт утгач, бара-бора унда онгнинг иштироки камайиб, қупгина қисмлар автоматлашиб боради. Бу оддий тилга уғирилганда, малака ҳосил бўлади дейилади. Масалан, хар биримиз шу тарзда хат ёзишга урганганмиз. Агар малакаларимиз қатъий тарзда биздаги билимларга таянса, фаолиятнинг мақсади ва талабларига қура ҳаракатларни муваффақиятли бажаришни таъминласа, биз буни қуникмалар деб атаймиз. Қуникмалар – доимо

биздаги аник билимларга таянади. Масалан, куникма ва малакалар узаро боглик булади, шунинг учун ҳам укув фаолияти жараёнида шаклланидиган барча куникмалар ва малакалар шахснинг муваффакиятли укишини таъминлайди. Иккаласи ҳам машқлар ва кайтаришлар воситасида мустахкамланади. Агар, факат малакани оладиган булсак, унинг шаклланиш йуллари куйидагича булиши мумкин:

оддий намойиш этиш йули билан;

тушунтириш йули билан;

курсатиш билан тушунтиришни уйгунлаштириш йули билан. Хаётда куникма ва малакаларнинг ахамияти катта. Улар бизнинг жисмоний ва аклий уринишларимизни энгиллаштирадига укишда, меҳнатда, спорт соҳасида ва ижодиётда муваффакиятларга эришишимизни таъминлайди.

Фаолиятни классификация килиш ва турларга булишнинг яна бир кенг таркалган усули – бу барча инсонларга хос булган асосий фаоллик турлари буйича табакаладир. Бу – мулокот, уйин, укиш ва меҳнат фаолиятларидир.

Мулокот- шахс индивидуал ривожланиши жараёнида намоён буладиган бирламчи фаолият турларидан бири. Бу фаолият инсондаги кучли эҳтиёжлардан бири- инсон булиш, одамларга ухшаб гапириш, уларни тушуниш, севиш, узаро муносабатларни мувофиқлаштиришга каратилган эҳтиёжларидан келиб чиқади. Шахс уз тараккиётини айнан шу фаолият турини эгаллашдан бошлайди ва нутки оркали (вербал) ва нуктсиз воситалар (новербал) ёрдамида бошқа фаолият турларини мукамал эгаллашга замин яратади.

Ўйин – шундай фаолият турики, у бевосита бирор моддий ёки маънавий неъматлар яратишни назарда тутмайди, лекин унинг жараёнида жамиятдаги мураккаб ва хилма-хил фаолият нормалари, ҳаракатларнинг символик андозалари бола томонидан узлаштирилади. Болатоки уйнамагунча, катталар хатти-ҳаракатларининг маъно ва моҳиятини англаб етлмайди.

Ўқиш фаолияти ҳам шахс камолотида катта рол уйнайди ва маъно касб этади. Бу шундай фаолликки, унинг жараёнида билимлар, малака ва турларни куникмалар узлаштирилади.

Меҳнат килиш ҳам энг табиий эҳтиёжларга асосланган фаолият булиб, унинг максади, албатта бирор моддий ёки маънавий неъматларни яратиш, жамият тараккиётига хисса кушишдир.

Хар қандай касбни эгаллаш, нафақат эгаллаш, балки уни маҳорат билан амалга оширишда фаолиятнинг барча қонуниятлари ва механизмлари амал қилади. Оддийгина бирор касб малакасини эгаллаш учун ҳам унга алоқадор булган маълумотларни эслаб қолиш ва керак булганда яна эсга тушуриш оркали уни бажариш булмай, балки ҳам ички (психик), ҳам ташқи (предметгайуналтиришган) ҳаракатларни онгли тарзда бажариш билан боглик мураккаб жараёнлар ётишини унутмаслик керак. Лекин хар бир шахсни у ёки бу фаолият тури билан шугулланишига мажбур қилган психологик омиллар- сабаблар муҳим булиб, бу *фаолият мотивларидир*

13.6.Ижтимоий хулқ мотивлари ва шахс мотивацияси

Юқорида биз танишиб чиққан фаолият турлари ўз-ўзидан рўй бермайди. Шахснинг жамиятдаги ижтимоий хулқи ва ўзини қандай тутиши,

эғалаган мавқеи ҳам сабабсиз, ўз-ўзидан рўй бемайди. Фаолиятнинг амалга ошиши ва шахс хулқ-атворини тушунтириш учун психологияда «*мотив*» ва «*мотивация*» тушунчалари ишлатилади.

«*Мотивация*» тушунчаси «мотив» тушунчасидан кенгроқ маъно ва мазмунга эга. **Мотивация** – инсон хулқ-атвори, унинг боғланиши, йўналиши ва фаоллигини тушунтириб берувчи психологик сабаблар мажмуини билдиради. Бу тушунча у ёки бу шахс хулқини тушунтириб бериш керак бўлганда ишлатилади, яъни: «нега?», «нима учун?», «нима мақсадда?» деган саволларга жавоб қидириш- мотивацияни қидириш демакдир. Демак, у хулқнинг мотивацион таснифини ёритишга олиб келади.

Шахснинг жамиятда одамлар орасидаги хулқи ва ўзини туутиши сабабларини ўрганиш тарбиявий аҳамиятга эга бўлган нарсга бўлиб, масалани ёритишнинг икки жиҳати фарқланади: а) ички сабаблар, яъни хатти-ҳаракат эгасининг субъектив психологик хусусиятлари назарда тутилади (мотивлар, эҳтиёжлар, мақсадлар, мўлжаллар, истаклар, қизиқишлар ва ҳақозолар); б) ташқи сабаблар – фаолиятнинг ташқи шарт-шароитлари ва ҳолатлари. Яъни, булар айна конкрет ҳолатларни келиб чиқишига сабаб бўладиган ташқи стимуллардир.

Шахс хулқ-атворини ичкаридан, ички психологик сабаблар туфайли бошқариш одатда **шахсий диспозициялар** ҳам деб атаалади. Улар шахс томонидан англаниши ёки анланмаслиги ҳам мумкин. Яъни, баъзан шундай бўладики, шахс ўзи амалга оширган иши ёки ўзидаги ўзгаришларга нисбатан шаклланган муносабатнинг ҳақиқий сабабини ўзи тушуниб етмайди, «Нега?» деган саволга «Ўзим ҳам билмай қолдим, билмайман», деб жавоб беради. Бу анланмаган диспозициялар ёки установкалар деб аталади. Агар шахс бирор касбга онгли тарзда қизиқиб, унинг барча сир-асрорларини эгаллаш учун астойдил ҳаракат қилса, бунда вазият бошқачароқ бўлади, яъни, диспозиция анланган, онгли ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан *мотив* – конкретроқ тушунча бўлиб, у шахсдаги у ёки бу хулқ –атворга нисбатан турган мойиллик, ҳозирликни тушунтириб берувчи сабабни назарда тутди. Машҳур немис олими Курт Левин мотивлар муаммоси, айнқса, шахсдаги ижтимоий хулқ мотивлари борасида катта кенг қамровли тадқиқотлар олиб бориб, шу нарсани аниқлаганки, ҳар бир одам ўзига хос тарзда у ёки бу вазиятни идрок қилиш ва баҳолашга мойил бўлади. Шуниси ажабланарлики, ўша бир конкрет вазият хусусидаги турли шахсларнинг баҳолари ҳам турлича бўлади. Бундан ташқари, бир шахснинг ўзига ҳам ўзидаги ҳолат, кайфиятга боғлиқ ҳолда бир хил вазиятни алоҳида ҳолларда турлича идрок қилишга мойил бўларкан. Шунинг учун ҳам одамнинг айна пайтдаги реал ҳааракатларини ўша маълум шароитдаги ички ва ташқи стимулларга унинг берган баҳоси ёки реакциялари сифатида қарамай, балки унда шунга ўхшаш ҳолатларни идрок қилишга ички бир ҳозирлик – диспозициянинг мавжудлиги билан тушунтириш тўғрироқ бўлади. Шу маънода шахс хулқининг мотивация турли шароитлардан орттирилган тажрибага таянган, онгли таҳлиллар ҳаттоки, ижтимоий тажриба нормаларининг таъсири шаклланадиган сабаблар комплексини ўз ичига олади. Масалан, техника олийгоҳларида: «Материалларнинг қаршилиги» номли курс бор дейлик. Шу курсни ўзлаштириш ва ундай синовдан ўтиш кўпчиликка осонликча рўй бермайди.

Ҳали курс бошланмасданоқ ёш талабаларга шу курс ва унинг талабларига нисбатан шундай установка шаклланадики, албатта, бу курс қийин, уни олиб боровчи ўқитувчи ўта талабчан, қаттиққўл ва ҳоказо деган. Бундай мотивация мана неча авлод талабалари бошдан кечираётган ҳолат. Энди конкрет шахснинг дарс жараёни бошланган кейинги ҳаракатлари конкрет мотивлар билан изоҳланади ва тиришқоқ талаба учун бу фан ҳам бошқа фанлар қатори тинимсиз изланиш, ўз вақтида дарсларни тайёрлашни талаб қилса, бошқаси учун (дангасароқ талаба учун) бу дарсдан кейин дарс йўқ ва у қачон шу семетр тугашини кутиб ҳаракат қилади.

Ҳар қандай мотивларнинг орқасида шахснинг эҳтиёжлари ётади. Яъни, мақсадли ҳаётда шахсда аввал у ёки бу эҳтиёжлар пайдо бўлади ва айнан уларнинг табиати ва заруратига боғлиқ тарзда ҳулқ мотивлари намоён бўлади. Мисол учун талабанинг ўқув фаолиятини олиш мумкин. Билим олиш мақсади билим, илм олиш, қизиқувчанлик эҳтиёжини пайдо қилади. Бу эҳтиёж тараққиётнинг маълум бир даврида, масалан, боғча ёшидан бошлаб қониқтирила бошлайди. Болага сотиб олиб берилган китоблар, дафтар ва бошқа ўқув қуроллари, маълум таълим масканида ташкил этилган шарт-шароитлар ва у ердаги бевосита билим олишга қаратилган фаолиятнинг ўзи, бола учун мотив ўрнини босади. Яна бир оддий мисол кўлингизда китоб бор. Сиз ҳоли уни ўқишни бошламадингиз. Лекин ўқиш истаги бор, бу истакнинг ортида эса ўша мазмунни билиш ва унинг тагига етиш эҳтиёжи туради. Рус олими Р.Немов. шахсдаги мотивацион соҳаси кўйидвагича тасаввур қилади.

Умуман, ҳар қандай шахс –даги мавжуд эҳтиёжларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Биологик эҳтиёжлар- бу –физиологик (ташналик, очлик, ийқу), жинсий мослашув, эҳтиёжлари.

2. Ижтимоий эҳтиёжлар- бу – меҳнат қилиш, билиш, эстетик ва ахлоқий –маънавий эҳтиёжлар.

Эҳтиёжларни биологик ҳамда ижтимоий турларга бўлганимиз билан шу нарсани унунмаслигимиз лозимки, шахсдаги ҳар қандай эҳтиёжлар ҳам ижтимоийлашган бўлади, яъни, улар ўша жамият ва моҳиятдаги қадриятлар, маданий нормалар ва инсонлараро муносабатлар ҳарактерига боғлиқ бўлади. Масалан, энг табиий ва тушунарли ҳисобланган бизнинг емишга, овқатга бўлган эҳтиёжимизни олсак, у ҳам конкрет муҳитга қараб турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. яна мисол учун, тўй маросимлари ёки жуда тукин дастурхон атрофида ўтирган одам нима учун шунчалик кўп овқат истеъмол қилиб юборганини билмай қолади. Агар бу табиат кўйини ёки пахта даласидаги хашар бўлса-чи, бир турда иссиқ нон ҳам бутун танага роҳат бахш этувчи малҳам бўлиб, очлинни билинтирмайди. Камтарона дастурхондан овқат еб ўрганган киши оз-оз ейишга ўрганса, ёшлигидан нормадан ортиқ еб ўрганган одам врач олдида бориб, ўзи учун оздирувчи дори-дармон сўраса, сўрайдики, лекин уйда ўзи емишини назорат қилиши кераклигини билмайди. Демак, бу ҳам маданиятга, этикага, оила муҳитига бевосита боғлиқ нарса экан-да.

Умуман шахс ижтимоий ҳулқи мотиви ҳақида гап кетганда, унинг икки томони ёки элементи ажратилади: **ҳаракат дастури ва мақсад**. Ҳаракат дастури мақсадга эришишнинг воситаларига аниқлик киритади. Шунинг учун

ҳам дастурда назарда тутилган воситалар мақсадга эришишни оқлоши керак, акс ҳолда дастур ҳеч нарса бемайди. Масалан, баъзи ота-оналар фарзандларини яхши тарбиялаш ва ундан идеалларидаги шахс етишиб чиқишини орзу қилиб, унинг олдига жуда оғир тарбиявий шартларни қўядилар, бола эркинлиги бўғилади, у қатъий назорат муҳитида ушланади. Оқибатда бола кейинчалик бошқариб бўлмайдиган, қайсар, унча-мунча ташқи таъсирга берилмайдиган бўлиб, қолиб, ҳар қандай бошқа ижтимоий шароитда қийналадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам мотив ҳар доим анланган, эҳтиёжлар мувофиқлаштирилган ва мақсадлар ва унга етиш воситалари аниқ бўлиши керак. Шундагина ижтимоий ҳуққ жамиятга мос бўлади.

Мотивларнинг турлари. Турли касб эгалари фаолияти мотивларини ўрганишда мотивлар характерини билиш ва уларни ўзгартириш муаммоси аҳамиятга эга. Шундай мотивлардан бири турли хил фаолият соҳаларида **муваффақиятга эришиш мотиви** бўлиб, бундай назариянинг асосчилари америкалик олимлар Д.Маклелланд, Д.Аткинсон ва немис олими Х.Хекхаузенлар ҳисобланади. Уларнинг фикрича, одамда турли ишларни баажаришини таъминловчи асосан икки турдаги мотив бор: **муваффақиятга эришиш мотиви** ҳамда **муваффақиятлардан қочиш мотиви**. Одамлар ҳам у ёки бу турли фаолиятларни киришишда қайси мотивга мўлжал қилишларига қараб фарқ қиладилар. Масалан, фақат муваффақият мотиви билан ишлайдиганлар олдиндан ишонч билан шундай иш бошлайдиларки, нима қилиб бўлса ҳам ютуққа эришиш улар учун олий мақсад бўлади. Улар ҳали ишни бошламай туриб, ютуқни кутадилар ва шундай ишни амалга оширишса, одамлар уларнинг барча ҳаракатларини маъқуллашларини биладилар. Бу йўлда улар нафақат ўз куч ва имкониятларини, балки барча ташқи имкониятлар –таниш-билишлар, маблағ каби омиллардан ҳам фойдаланадилар.

Шундай қилиб, мотивлар тизими бевосита шахснинг иеҳнатга, одамларга ва ўз-ўзига мцуносабатларидан келиб чиқади ва ундаги характер хусусиятларини ҳам белгилайди. Уларнинг ҳар биримизда реал шарт-шароитларда намоён бўлишини бирор масъулдиятли иш олдидан ўзимизни тутишимиз ва муваффақиятларга эришимиз билан баҳоласак бўлади. Масалан, маъсулиятли имтиҳон топшириш жараёнини олайлик. Баъзи талабалар имтиҳон олдидан жуда қайғурадилар. ҳам. Улар учун имтиҳон топшириш жуда ката ташвишдай. Бошқалар эса бу жараёни босиқлик билан бошдан кечириб, ичидан ҳаяжонланаётган бўлсалар ҳам, бунини бошқаларга билдирмайдилар. Яна учинчи тоифа кишилари умуман беғам бўлиб, сира қойимайдилар. Табиий, шунга мувофиқ тарзда, ҳар бир тоифа вакиллари ишининг муваффақияти ва фаолиятининг самараси турлича бўлади. Бунга ҳар бир шахсдаги даъвогарлик даражаси ҳам таъсир қиладди. Даъвогарлик даражаси юқорироқ бўлганлар билган-билмаганини исбот қилишга уринсалар, ана шундай даражаси пастлар бор билганини ҳам яхши айтиб беролмай, яна ўқитувчи билан тотиймайдилар ҳам.

Шунинг учун ҳам ҳар биримиз ижтимоий фаолият мотивларидан ташқари, шахсий ҳислатларимизни ҳам билишимиз ва онгли тарзда ҳуққимизни бошқара олишимиз керак. **Мотивларнинг анланганлик даражаси: ижтимоий установка ва уни ўзгартириш муаммоси.** Юқорида

таъкидлаганимиздек, мотивлар, яъни ҳатти-ҳаракатларимизнинг сабаблари биз томонимиздан англаниши ёки англанмаслиги ҳам мумкин. Юқорида келтирилган барча мисолларда ва ҳолатларда мотив аниқ, яъни шахс нима учун у ёки бу турли фаолиятни амалга ошираётганлигини, нима сабабдан муваффақиятга эришаётганлиги ёки мағлубиятга учраганини билади. Лекин ҳар доим ҳам ижтимоий хулқимизнинг сабаблари бизга аён бўлавермайди. Англанмаган ижтимоий хулқ мотивлари аввалги маърузада таъкидланганидек, ижтимоий установка (инглизча «attitud») ҳодисаси орқали тушунтирилади.

Демак, ижтимоий установка шахснинг ижтимоий объектлар, ҳодисалар, гуруҳлар ва шахсларни идрок қилиш, баҳолаш ва қабул қилишга нисбатан шундай тайёргарлик ҳолати, у бу баҳо ёки муносабатнинг аслида қачон шаклланганлигини аниқ англамайди. Масалан, Ватанимизнинг ҳаммамиз севамиз, байроғимиз муқаддас, немис инвесторларга ишонамиз, негрларга раҳмимиз келади, тижорат ишлари билан шугулланадиганларнинг албатта пулдор, бадавлат, деб ҳисоблаймиз ва ҳоказо. Бу тасаввурлар, баҳо ва ҳиссиётлар қачон ва қандай қилиб онгимизда ўрнашиб қолганлигига эътибор бермасдан юқорида санаб ўтган ҳиссиётларни бошдан кечираверамиз. Мана шуларнинг барча ижтимоий установкалар бўлиб, уларнинг мазмун моҳияти аслида ҳар бир инсон ижтимоий тажрибаси давомида шаклланади, ва узоқ муддатли хотирада сақланиб, конкрет вазиятлар рўёбга чиқади. Демак, мотив- ҳар қандай ҳаракатларимиз ва фаолиятимизнинг сабаби (ундов), шарти бўлса, установка – ана шу ҳаракат ёки фаолиятни амалга оширишга қаратилган инсондаги ички психологик ҳолатдир.

Америкалик олим Г. Олпорт ижтимоий установканинг компонентли тизимини ишлаб чиққан:

А. Когнитив компонент – установка объектига алоқадор билимлар, ғоялар, тушунча ва тасаввурлар мажмуи;

Б. Аффектив компонент – установка объектига нисбатан субъект ҳис қиладиган реал ҳиссиётлар (симпатия, антипатия, лоқайдлик каби эмоционал муносабатлар);

В. Ҳаракат компоненти – субъектнинг объектга нисбатан реал шароитларда амалга оширилиши мумкин бўлган ҳаракатлар мажмуи (хулқда намоён бўлиш).

Бу учала компонентлар ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ бўлиб, вазиятга қараб у ёки бу компонентнинг роли устиворроқ бўлиши мумкин. Шуни айтиш лозимки, компонентлараро монандлик бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, айрим талабалар талабалик бурчи ва тартиб-интизом билан жуда яхши таниш бўлсаларда, ҳар доим ҳам унга риоя қилавермайдилар. «Тасодифан дарс қолдириш», «жамоатчилик жойларида тартибни бузиш» каби ҳолатлар когнитив ва ҳаракат-компонентларида уйғунлик йўқлигини кўрсатади. Бу бир қарашда сўз ва иш бирлиги принципining турли шахсларда турлича намоён бўлишини эслатади. Агар одам бир неча марта қайтарилса, у бу ҳолатга ўрганиб қолади ва установкага айланиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам биз ижтимоий нормалар ва санкциялар воситасида бундай қарама-қаршилик ва тафовут

бўлмаслигига ёшларни ўргатиб боришимиз керак. Бу шахснинг истиқболи ва фаолиятининг самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Ўз – ўзини текшириш саволлари:

1. Шахс тушунчасини изоҳланг.
2. Индивидуаллик нима ?
3. Экстроверт ва интроверт ибораларини тушунтиринг.
4. К.Юнг психологиясининг мазмуни нимадан иборат ?
5. Гуманистик психология тушунчасига таъриф беринг.
6. Фаоллик ва фаолият тушунчаларини изоҳланг.
7. Психологияда шахслараро муносабатнинг ўрни нимада ? .
8. Шахснинг психологик тузилишини тушунтиринг.
9. Эҳтиёж турларини айтиб беринг.
10. Мотив ва унинг турлари айтиб беринг.
11. Ҳаракатни автоматлаштириш нима ?
12. Малакани тузилишини айтиб беринг.
13. Кўникмани таркибини изоҳланг.
14. Психологияда таълим тушунчасини ёритинг.

14- Маъруза: Шахснинг ижтимоий борлиқни билиши. Билиш мезонлари ва уларнинг адекватлиги

- 14.1. Шахснинг ижтимоий борлиқни билиши
- 14.2. Сезги ва унинг турлари.
- 14.3. Идрок ҳақида тушунча, унинг қонуниятлари
- 14.4. Дикқат. Дикқатнинг физиологик асослари ва турлари
- 14.5. Дикқатнинг хусусиятлари, бўлиниши (тақсимланиши) ва кўчиши

Таянч иборалар: психик жараёнлар, сезги, идрок, идрокнинг хусусиятлари, дикқат, дикқатнинг йўналганлиги, тўпланиши, индукция, доминатлик, ихтиёрий, ихтиёрсиз дикқат, паришонхотирлик.

Адабиётлар: 2, 3, 4, 5, 7

14.1. Шахснинг ижтимоий борлиқни билиши

Шахс ва унинг билиш жараёнлари деганда, унинг психикасига оид бўлган психик жараёнлар, ижтимоий борлиқни билиш омиллари киради. Шахснинг билиш жараёнларига сезги, дикқат, идрок, хотира, тафаккур ва хаёл жараёнлари киради. Ташқи оламни билиш, ундан келаётган маълумотларни қабул қилиш ва қайта ишлаш сезги жараёнидан бошланади.

Сезги – онгимизга айтилиб вақтда, бевосита таъсир қилиб турган нарса ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятларини акс эттиришдан иборат психик жараёндир. Материя бизнинг сезги органларимизга таъсир қилиб сезги ҳосил қилади. Сезги аъзолари ахборотни қабул қилиб олади ва саралайди. Сезги аъзолари ташқи оламнинг киши онгига кириб келадиган ягона йўлидир. Киши теварак атрофдаги олам ҳақида доимо ахборот олиб

туриши керак. Ахборотларнинг кўплиги (ортиқчилиги) ёки танқислиги (сенсор изоляция) организмда жиддий функционал бузилишларга олиб келиши мумкин. Буни текшириб кўриш учун махсус сурдокамераларда кўплаб тажрибалар ўтказилган. Тажрибалар шуни кўрсатадики, синалувчи тўла изоляция ҳолатида бир неча соатдан кейин ваҳимага тушадилар, тажрибанинг тўхталишини талаб қила бошлайдилар. Уларда оғриқ, ҳароратни сезиш каби сезгилар ҳам бузилиши кузатилади. Агар одам кўпроқ вақт изоляцияда сақланса, унда унинг онги бузилиши, турли галюцинациялар кузатилдаи. Реал пайтда бундай шароит онгнинг бутунлай бузилишига олиб келиши мумкин.

14.2. Сезги ва унинг турлари.

Сезгилар ва уларнинг моҳияти ҳақида кўплаб назариялар мавжуд. Авало шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, материалистик психология сезгиларни материя таъсирининг натижаси деб қарайдилар. Сезгиларнинг ҳақиқий мезони эса амалиёт ҳисобланади.

Субъектив идеалистлар (Беркли, Юм, МАх) оламни сезгиларнинг йиғиндиси сифатида талқин қиладилар. Бошқа бир назария тарафдорлари (И.Мюллер, Гельмгольц) сезги органларининг ўзига хос қуввати ҳақида фикр юритадилар. Уларнинг фикрича сезгилар фақат ташқи таъсирларнинг тимсоли, шартли белгилари. Шу сабабли улар қайси сезгилар органига таъсир қилса, шу анализаторга хос сезги ҳосил бўлади. Бу назариянинг тўғрилигини исбот қилувчи кўплаб мисоллар бор – электр токи, босимнинг таъсирида турли анализаторларда турли сезгилар ҳосил бўлади.

Аммо ҳид, товушлар бошқа сезги органларига таъсир қилиб, уларга хос сезгилар ҳосил қилмайдилар. Сезги органлари махсус сигналларни қабул қилишга ихтисослашган. Сезги аъзоларининг ихтисослашиши – узоқ давом этган эволюцион тараққиёт маҳсулидир. Бундан шундай хулосага келиш мумкин. Сезги аъзоларининг ўзига хослиги сезгиларнинг ўзига хослигини келтириб чиқармайди. Сезги органларининг ўзига хос ташқи оламнинг ўзига хос хусусиятлари натижасида шаклланган.

Мана шундай махсуслашган сезги органларининг мажмуи анализаторларни ташқил қилади. Ҳар қандай анализатор уч қисмдан иборат: 1) ташқи таъсир кучини ички нерв қувватига (жараёнига ўтказадиган махсус трансформатор-анализаторнинг периферик қисм; 2) анализаторнинг периферик қисмини марказий қисм билан боғлайдиган ўтказиш йўллари. Улар афферент (марказга интилувчи, эфферент (марказдан қочувчи) ва 3) марказий, перифериядан келувчи сигналларни қабул қилиб, қайта ишловчи қисм (мия қисми).

Анализаторларнинг периферек бўлимида мотор ва ҳиссий қисмлар уйғунлашганлиги сабабли улар таъсир қилаётган қўзғатувчиларнинг объектив хусусиятларни айнан акс эттиради.

Сезгиларнинг турлари. Сезгилар таъсир қилаётган қўзғатувчининг характериға, қўзғалишни қабул қилиш масофаси, рецепторларининг жойлашган ўринларига кўра классификация қилинади. Рецепторларнинг жойлашган ўрниға кўра сезгиларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1) ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттиришға мослашган ва тананинг ташқи юзасида рецепторлари бўлган сезгилар- **экстроцептив сезгилар**;

2) тананинг ички аъзолари ва тўқималарида жойлашган ва тананинг ички ҳолатини акс эттирувчи сезгилар- **интероцептив сезгилар**;

3) рецепторлари пайларда ва мушакларда жойлашган **проприоцептив сезгилар**. Улар гавдамизинг ҳолати ва ҳаракатлари ҳақида маълумотлар бериб турадилар.

Экстроцептив сезгиларнинг ўзлари икки гуруҳға – **контрак** (бевосита алоқа боғловчи) ва **дистант** сезгиларға ажратиладилар. Контракт сезгиларға (контакт рецепторлар орқали сезги ҳосил бўлади) қуйидагилар киради: кўриш, эшитиш, ҳид билиш, тери сезгиси, таъм билиш сезгилари. Сезгиларнинг бу классификацияси модаллик бўйича классификация дейилади ва улар сезгиларнинг классик классификацияси деб ҳам юритилади. Чунки улар Аристотель томонидан кўрсатиб ўтилган сезгилар. Улар орасидан тери сезгисининг ўзи бир қанча турларға бўлинади (тўқиш, ҳарорат, оғриқ каби).

Сезгиларнинг умумий қонуниятлари. Бошқа табиат ва психик ҳодисалар каби сезгилар ҳам маълум умумий хусусиятлар ва қонуниятларға эға. Шу жумладан уларнинг сифати, интенсивлиги (кучи), давомийлиги сезгиларнинг умумий хусусиятларига киради.

Сифат–мазкур сезгининг асосий хусусияти бўлиб, уни бошқа сезгилардан фарқлайди ва шу сезги доирасида ўзгариб туради. Масалан, эшитиш сезгисида товушнинг баландлиги, майинлиги, зўрлиги; кўриш сезгисининг бойлиги, ранглари ва ҳ.к. Сезгиларнинг сифатларининг бойлиги ва ранг-баранглиги материянинг ранг-баранглигини акс эттиради. Сезгиларнинг интенсивлиги-таъсир қилаётган қўзғатувчиларнинг кучи ва анализаторларнинг функционал ҳолати билан белгиланади.

Давомийлиги- сезгининг вақт билан боғлиқ хусусияти. У ҳам қўзғатувчининг хусусияти ва анализаторнинг функционал ҳолати билан боғлиқ. Қўзғатувчи сезги органиға таъсир қилгандаёқ сезги ҳосил бўлмайди, балки бироз вақт ўтади. Бу вақт сезгининг латент (яшириш) даври дейилади. Турли сезги органларининг жавоб бериш тезлиги, яъни латент вақти турлича: тактил сезгилар учун у 130 миллисекунд, оғриқ учун 370 миллисекунд, таъм билиш учун 50 миллисекундни ташқил қилади.

Шунингдек, сезги қўзғатувчи ўз таъсир кучини тўхтатган заҳоти йуқолмайди. Қўзғатишнинг асорати, таъсири яна бир қанча вақт давом этади ва улар кейин келувчи образларни ҳосил қиладилар. Кейин келувчи образлар ижобий ёки акси (негатив) бўлиши мумкин.

1. Адаптация. Анализаторларнинг сезгирлиги бир қатор физиологик, психологик ва муҳитнинг таъсири остида ўзгаради. Бу ўзгаришлар орасида адаптация ҳодисаси алоҳида ўринға эға. Адаптация

ёки мослашув деганда кузатувчининг таъсири остида сезги органлари сезгирлигининг ўзгариши тушунилади.

Адаптациянинг биологик аҳамияти шундаки, у кучсиз кўзғатувчилар салбий таъсиридан сезги органларини ҳимоя қилади.

Сезги органларининг сезгирлиги фақат кўзғатувчиларнинг таъсири остида ўзгармайди. Сезги органларининг ўзаро таъсири натижасида ҳам уларнинг сезгирлиги ошади. Масалан, кучсиз товуш таъсири остида туриш анализаторнинг сезгирлиги ошади, кучли товуш таъсири остида эса унинг сезгирлиги заифлашади.

Сенсибилизация. Анализаторларнинг ўзаро муносабати ва машқ қилиш натижасида сезгирликнинг кучайиши ҳодисасига сенсибилизация дейилади. Сезгиларнинг ўзаро таъсири остида уларнинг сезгирлигининг ошиши кўзғалишининг концентрацияси ва иррадиация жараёнлари билан тушунтирилади.

Синестизация. Кўзғатувчининг бирон бир анализаторга таъсири натижасида бошқа бир анализаторга хос сезгининг пайдо бўлиши сенестизация дейилади. Бунга «рангни эшитиш» ҳодисасини мисол қилиб олиш мумкин.

14.3. Идрок ҳақида тушунча, унинг қонуниятлари

Идрок - инсон онгида сезги органларимизга бевосита таъсир этаётган нарса ва ҳодисаларни тартибга солиниб, яхлит, бир бутун ҳолда акс эттирилиши. Идрок нарса ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятларини акс эттирувчи сезгилардан фарқ қилади. Лекин идрок нарса айрим сезгиларнинг оддий йиғиндисидан иборат эмас. Идрок ҳиссий билишнинг янги, юқори босқичидир. Идрок жараёнининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Булар: идрокнинг предметлиги, яхлитлиги, маълум тартибда тузилиши, константлиги, англашганлиги.

Идрокнинг предметлилиги. Идрокнинг предметлилиги объективлаш ҳам дейилади ва ташқи оламдан олинган маълумотларни шу оламнинг ўзига қаратишида ифодаланади. Ташқи оламдан келаётган маълумот, образ (масалан, ўқиладиган китобнинг тасвири) бизнинг сезги органларимизда эмас (кўз ичида эмас), балки бизнинг танамиздан ташқарида, ташқи оламда деб идрок қилинади. Бу хусусиятсиз одамнинг амалий фаолиятини тасаввур қилиб бўлмайди. Идрокнинг предметлилиги туғма ҳисобланмайди. Субъектда оламнинг предметлигини очиб берувчи маълум ҳаракатлар тизими мавжуддир. Бу ерда тўйиш ва ҳаракат сезгилари муҳим рол ўйнайди. Ҳаракатлар иштирок этмаганда идрокларимиз предметлик сифатига эга бўлмаган, яъни ташқи олам объектларига қаратилмаган бўлар эди. Сезги ва идрокнинг фарқини тушуниш учун қуйидаги мисолга мурожаат қиламиз. Б.Г.Ананьев томонидан бемор кишида қуриш анализаторининг сезгирлиги (сезги) сақланиб қолган ҳолда идрокнинг бузилиши тасвирланган. Даволанишнинг аввал бошида у бутун фазони қандайдир узлуксиз ёруғлик оқими сифатида сезган. Кейинчалик (даволаниш натижасида) шаклсиз маъносиз доғларни ажрата олган. У бирорта объектнинг предмет сифатида хусусиятини сўз билан ҳам, чизиш билан ҳам тасвирлай олмаган. Уч ой давомидаги даволанишлардан кейингина бемор кўзининг идрок қилиш

хусусияти қайта тикланган. **Идрокнинг яхлитлиги.** Юкорида кўрсатганимиздек, идрок сезги аъзоларига таъсир килувчи нарса ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятларини акс эттирувчи сезгилардан фарқли равишда, нарсаларнинг яхлит образидир. Ўз-ўзидан равшанки, бу яхлит образ турли модалликдаги сезгилар оркали олинган нарсаларнинг айрим хусусият ва сифатлари ҳақидаги билимларни умумлаштириш асосида вужудга келади.

Идрокнинг маълум тарзда тузилганлиги. Идрок кўп даражада бизнинг бир лаҳзалик сезгиларимизга тўғри келмайди ва бундай сезгиларнинг оддий йиғиндисидан иборат эмас. Биз шу сезгилардан абстрактлашган, маълум вақт давомида таркиб топадиган элементларнинг муносабатининг умумлашган тузилишини идрок қиламиз. Музыка эшитаётган кишининг унинг тузилишини, унинг элементларининг ўзаро муносабатини идрок қилади. Чунки музыка алоҳида ноталардан иборат эмас. Ноталарнинг ўзаро муносабатигина музикани ташқил қилади. Турли ноталарни турли кетма-кетликда, тартибда тузиб, турлича музыка ҳосил қилинади.

Идрокнинг константлиги. Идрок қилинаётган ташқи олам, муҳит доимо ўзгаришда, турли ҳолатларда, турли шароитларда намоён бўлади. Турлича ёруғликда, фазода турли ҳолатларда, турли масофда бўлади. Бундай омиллар таъсири остида кўз сезги органларимизга келаётган маълумотлар турлича бўлади, уларни идрок қилиш ҳам турлича бўлиши керак. Аммо бизнинг перцептив (идрок қилиш) тизимимиз бўлаётган ўзгаришларни тўғрилаш, тиклаш қобилиятига эга. Шу туфайли биз атрофимиздаги нарсаларнинг шаклини, рангини катта-кичиклигини нисбатан ўзгармас (констант) ҳолда идрок қиламиз. Идрокнинг бу хусусияти кўриш идроки мисолида тушунтирилади. Нарсанинг узоқ-яқинлигига қараб унинг кўз тўр пардасидаги тасвири ҳам катта ёки кичик бўлади. Биз узоқдаги нарсани кичик, яқиндагисини катта деб идрок қиламиз. Агар бир қўлимизни узоққа чўзиб, иккинчисини кўзга яқин ушлаб турсак ҳам биз иккала қўлимизни, бармоқларимизни каттарган ёки кичрайган ҳолда эмас, балки узоқ ёки яқин сифатида идрок қиламиз. Театрда орқа жойларда ва олдинда ўтирган томошабин сахнадаги актёрларни бир хил идрок қилади (катта ёки кичик эмас).

Идрок жараёнининг константлилигининг *перцептив тизимининг фаол ҳаракатидир*. Масалан, ойнага қараб туриб ёзишга ҳаракат қилинса тез орада киши аввал қийналади, кейинроқ эса қўлини тўғри бошқаришга ўрганади. Шунингдек тасвирларни турли бурчак остида ўзгартириб берувчи кўзойнаклар узоқ муддат тақиб юрилса киши атроф муҳитни тўғри идрок қилишга ўрганади. Агар идрокнинг константлиги бўлмаса одам бениҳоя ўзгарувчан оламни англай олмас эди. Идрокнинг константлиги теварак атрофдаги оламнинг нисбатан барқарорлигини таъминлайди.

Идрокнинг анланганлиги. Маълумки идрок кўзғатувчининг рецепторларга бевосита таъсири натижасида юзага келса ҳам, бироқ перцептив образлар ҳамма вақт маълум *маънога* эга бўлади. Одамнинг идроки тафаккур билан, нарсанинг моҳиятини тушуниш билан мустаҳкам боғлиқдир. Нарсани онгли идрок қилиш – уни фикран аташ деган

маънони англатади. Биз идрок килаётган нарсаларимиз ҳақидаги маълумотларни ўзимизга таниш бўлган нарсаларга ўхшашлигини аниқлашга, бирор синфга киритишга, баъзи категорияларга қўшишга интиламиз.

Идрокнинг турлари. Идрок классификациясининг асоси, сезгилардаги каби, идрок жараёнида иштирок қилувчи анализаторларинг ҳар хиллигидир. Идрок жараёнида қанча анализаторнинг етакчилик қилишига кўра *кўриш*, эшитиш, туюш, кинестизик, ҳид билиш ва таъм билиш идроклари фарқланади.

Идрокнинг соф ҳолатдаги турлари ҳам учрайди. Одатда улар бирлашиб кетган.

Бундаг ташқари материянинг яшаш шаклларига кўра ҳам идрок турлари, *фазони*, *вақтни*, *ҳаракатни* идрок қилиш аниқланади.

14.4. Диққат. Диққатнинг физиологик асослари ва турлари

Диққат – психик фаолиятнинг йўналтирилиши ва шахс учун маълум аҳамиятга эга бўлган объект устида тўпланишидан (беқарор ёки ситуацияли тўпланишидан) иборатдир. Йўналтирилиши деганда психик фаолиятнинг танловчанлик ҳаракатери, объектнинг ихтиёрий ёки беихтиёрий танлаш тушунилади. Масалан мактаб ўқувчисининг бирор бошқа нарсага чалғимасдан ўқув материалининг мазмунига зеҳн қуйиб ўтиришида унинг психик фаолиятининг йўналиши ифодаланади.

Психик фаолиятнинг йўналиши деганда, фақат ана шу фаолиятни танлашгина тушунилиб қолмай, балки ана шу танлаганини сақлаб қолиш ва қўллаб-қувватлаш ҳам тушунилади.

Диққат психик фаолиятнинг йўналтирилиши билан бирга, унинг *тупланиши*ни ҳам тақозо қилади. Психик фаолиятнинг бир жойга тўпланиши- -мазкур фаолиятга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ҳамма бошқа нарсалардан, бошқа ҳамма фаолиятдан диққатни чалғитиш демакдир. Диққатни бир жойга тўплаш деганда, мазкур фаолиятга бутунлай берилиш, унга озми-кўпми чуқур эътибор бериш тушунилади. Масалан, мураккаб ва зарур ўқув материални ўқиш ва тушуниш диққатни тўплашсиз амалга ошмайди.

Диққатнинг физиологик механизмлари маълум нерв марказларининг кўзқалиши ва миёдаги бошқа нерв марказларининг тормозланиши билан боғлиқ. Бу механизм субъект (организм) учун аҳамиятли бўлган кўзғатувчиларни ажратишни психик фаолиятнинг йўналганлигини таъминалайди. Бундай йўналтиришга *ориентация* (тушуниб олиш) рефлексини мисол келтириш мумкин. Ҳар қандай янги кўзғатувчи (агар у етарли даражада кучли бўлса) бу рефлексни, И.П.Павлов айтганидек, «нима у» деган рефлексни келтириб чиқаради. Бу содда турдаги диққатнинг физиологик асосидир.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, ориентация рефлекси пайдо бўлган пайтда худди уйқудан уйғониб бедорликка ўтишдагидек ўзгариш ҳосил бўлади. И.П.Павлов томонидан кашф қилинган нерв жараёнларининг *индукцияси* қонуни диққатнинг физиологик асосларининг тушуниб олиш учун муҳим аҳамиятга эга. Нерв жараёнларининг индукцияси қонунига кўра бош мия пўстининг бир жойида майдонга келган кўзғалиш

жараёнлари бош мия пўстининг бошқа жойларида тормозалниш жараёнини юзага келтиради. Ва аксинча бош мия пўстининг бир жойида майдонга келган кўзғалиш жараёнлари бош мия пўстининг бошқа жойларида тормозалниш жараёнини юзага келтиради.

А.А.Ухтомский томонидан илгари сурилган **доминантлик** принципи ҳам диққатнинг физиологик асосларини тушунишда муҳим рол ўйнайди. Бу принципга асосан, мияда кўзғалишининг ҳар доим устун турадиган ҳукмрон ўчоғи мавжуд, бу ҳукмрон кўзғалиш ўчоғи айни пайтда мияга таъсир қилиб, унда юзага келаётган ҳамма кўзғалишларни қандайдир равишда ўзига тортиб олади ва бунинг натижасида бошқа кўзғалишларга нисбатан унинг ҳукмронлиги янада ошиб боради. Бундай кўзғалиш ўчоғининг пайдо бўлиш асоси мазкур кўзғатувчининг кучигагина боғлиқ бўлмай, балки нерв системасининг ички ҳолатига ҳам боғлиқ бўлади. Бу ҳол психологик жиҳатдан бирор кўзғатувчиларга диққатнинг қаратилиши ва айни чоғда таъсир қилиб турган бошқа кўзғатувчилардан чалғишда ифодаланади.

Диққатнинг юзага чиқиш механизмлари жуда мураккаб ва уларнинг кўриниши, турлари ҳам турличадир. Диққатнинг турли кўринишлари ва механизмларнинг умумийлиги асосида уларнинг турли турлари фарқланади.

Шахснинг ўз олдига диққатни бирор объектга қаратиши мақсад қилиб қўйиши ва ироданинг иштирокига кўра уч хил диққат фарқланади.

Ихтиёрсиз диққат. Биз диққатимизни қаратишни мақсад қилиб қўймаган пайтимизда психик фаолиятнинг бирор объектга йўналтирилиши ва тўпланишига *ихтиёрсиз диққат* дейилади. Кўпинча фаолиятнинг мароқлилиги ва қизиқарлилиги ва кутилмаганда фавқулотдалиги диққатни ўзига тартади, одамни ўзига жалб қилади.

Ихтиёрий диққат. Кўзланган мақсад ва қабул қилинган қарор туфайли маълум бир ишни бажариш лозимлигини билар эканмиз, бундай ҳолда диққатнинг йўналиши ва тўпланиши ихтиёрий ҳаракатерга эга бўлиши мумкин. Бундай пайтда диққатимизни бажараётган ишимизга қаратишни мақсад қилиб қўямиз. Диққатимиз онгли суратда бошқарилади. Ихтиёрий диққатни биз диққатимизни қаратиш учун ўз олдимизга онгли суратда мақсад қўямиз, қийинчиликларни енгиб, диққатни тўплаш учун курашиб, ҳар қандай бошқа нарсаларга берилмаслик учун ирода кучини сарфлаб диққатнинг характерли хусусияти худди мана шу мақсад кўзлашда, иродавий зўр беришда намоён бўлади.

Мувофиқлаштирилган ихтиёрий диққат. Ихтиёрий диққатдан ташқари, диққатнинг яна бир турини қайд этиб ўтиш лозим. Бу диққатнинг ихтиёрий диққат каби мақсадга қаратилган тури бўлиб, лекин доимий иродавий зўр беришни талаб қилмайди. Диққат аввал бошда ихтиёрий бўлади. Киши бирор фаолиятни бажаришга ўзини мажбур қилади, кейинчалик ишга киришиб, қизиқиб кетади ва унинг диққати ихтиёрий диққатга айланади. Диққат аввал бошда ихтиёрий эди, кейин эса ихтиёрсизга айланди. Шу сабабли диққатнинг бу тури ихтиёрийдан кейинги ихтиёрсиз диққат ҳам деб юритилади.

14.5. Диққатнинг хусусиятлари, бўлиниши (таксимланиши) ва кўчиши

Диққат кўп томонли жараёндир. Унинг асосий хусусиятларидан бири диққатнинг **барқарорлиги ва тебранишига** тўхталиб ўтамиз.

Диққатнинг давомийлиги ва унинг тебраниши нималарга боғлиқ. Айрим тадқиқотчилар диққатнинг давомийлигини соф биологик ритм (тебраниш)лар билан боғлашга интиланлар. Диққатнинг тебраниши одатда билинар-билинамас кўзғатувчилар орқали ўрганилади. Масалан, соатнинг чиқиллашига кулоқ солсак, овоз кучаяди, баъзан кучсиз эшитилдаи. Бу тебранишлар бир кадар барқарор ҳаракатерга эга. Уларнинг давомийлиги 1,5 секунддан 2,5 секундгача етади. Бу тебранишнинг механизми диққатнинг тебраниши билан эмас, балки сезги аъзоалрининг вақти-вақти билан толиқиши ва уларнинг ўзидаги биологик тебраниш билан боғлиқдир.

Бошқа томондан эса диққатнинг тебраниши, етарли даражада барқарор бўлмаслиги диққатнинг объекти билан ҳам боғлиқ. Масалан, диққатни бирор ҳаракатсиз нарса устида узок вақт тўхтатиб туриб бўлмайди.

Диққатнинг ўзгарувчанлиги ва тебраниш иккиланма (масалан, кесик пирамида тасвири) тасвирларда яхши кўринади агар диққатимиз бирор ўзгарувчан фаолиятга йўналтирилган бўлса, масалан копток ўйинини томоша қилаётган бўлсак, диққатни барқарор эмас дея оламизми? Йўқ бу ҳолда диққатимиз динамик ҳаракатга эга бўлган бир объектга нисбатан барқарор йўналтирилган. Гарчи диққат бирор объект устида узок вақт давомида тўхтаб тура олмаса ҳам, лекин диққат узок вақт битта фаолиятнинг ўзида тўпланиб туриши мумкин.

Диққатнинг барқарорлиги учун бажарилаётган фаолиятнинг активлиги нихоятда катта аҳамиятга эга.

Диққатнинг барқарорлиги – унинг бирор объект устида узок вақт давомида тўпланиб туришини кўрсатувчи хусусиятдир.

Диққатнинг бўлиниши (тақсимланиши). Диққатнинг бўлиниши – психик фаолиятнинг шундай ташқил қилинишики, бунда айнаи бир вақтнинг ўзида иккита ва ундан ҳам кўп иш-ҳаракат бажарилади. Диққатнинг бўлинишига мисол: бир вақтнинг ўзида арифметик ҳисобларни бажариш ва бирор қўл меҳнати турини бажариш. Ўтказилган кўплаб тадқиқотлар шуни кўрсатадики, диққатнинг тақсимланишининг самарадорлиги бир қанча омилларга боғлиқ экан. Шулар орасидан энг катта рол ўйнайдиганлари: кишининг диққатининг индивидуал хусусиятлари (диққатнинг ривожланганлиги) бажарилаётган ишлардан бирортасининг автоматлашганлик даражаси. Бажарилаётган ишлардан бирортаси жуда яхши ўзлаштирилган бўлса, у диққатни тақсимлашда кўп мураккаблик туғдирмайди.

Диққатнинг кўчиши. Диққатнинг муҳим хусусиятларидан бири, унинг кўчишидир, яъни бир фаолият туридан бошқа бир фаолиятга тез ўтиш қобилиятидир. Диққатнинг кўчирилишига баъзан айнан бир вақтнинг ўзида идрок қилинадиган, иккита ўзаро фарқланадиган кўзғатувчини акс эттиришда мурожаат қилишга тўғри келади. Мисол тариқасида *компликация* деб аталган тажрибани кўрсатиш мумкин. Тажрибада 100 қисмга бўлинган цифрблат бўйлаб стрелка тез айланиб туради, айнаи шу тез айланиш давомида цифрблатнинг қаеридадир қўнғироқ чалинади.

Текширилувчи кўнғироқ чалинганда стрелка цифрблатнинг қайси бўлагида турганини аниқлаши керак. Бу ишни аниқ бажариш жуда қийин. Турли текширилувчилар турлича аниқлайди, бири 35-бўлагида деса, бошқаси 25-бўлагида дейиши мумкин. Ҳаётда эса диққатнинг кўчиши иккита нарсани (объектни) тўғри идрок қилишга ёрдам беради. Масалан, нотикқа қараш ва уни эшитиш анча енгил бўлади; бу ерда эшитиш ва кўриш қўзғатувчиларн бир-бирини кучайтиради.

Диққатнинг чалғиши-диққатнинг онгли равишда кўчишига бутунлай ўхшамайди. Шу сабабли уларни адаштириб юбориб бўлмайди. Диққатнинг осонлик билан чалғиши, унинг етарли даражада барқарор эмаслигидан дарак беради. Албатта кучли, кутилмаган, умуман ихтиёрсиз диққатни келтириб чиқарадиган сабаблар диққатнинг чалғишига олиб келади. Аммо диққатнинг ўта тез бўлиниши (чалғиши), унинг барқарор эмаслиги фаолиятга ўқишга халақит беради.

Паришонхотирлик. Паришонхотирлик диққатнинг салбий томонларидан биридир. Паришонхотирлик икки тури фарқланади. Биринчиси, бирор ишга (фикрга, уйга) ниҳоятда берилиб кетиш натижасида кишининг атрофдаги нарсаларга, воқеаларга ва кишиларга эътибор бермаслиги.

Паришонхотирликнинг томонан бошқа ҳолати- кишининг бирор нарса устида диққатни доим ўтиб кетаверишидир. Катта кишиларда бундай паришонхотирлик толиққан пайтларда учрайди. Болаларда эса диққатнинг тўғри ривожланмаганлиги оқибатида бу хусусият шаклланиши мумкин. Бундан ташқари паришонхотирликнинг бундай тури руҳий касаллик ҳолатларида ҳам учраши мумкин.

Ўз – ўзини текшириш учун саволлар:

1. Шахснинг билиш жараёнларига нималар киради?
2. Диққат деганда нимани тушунасиз ?
3. Диққатнинг йўналганлиги ва тўпланиши нима ?
4. Ихтиёрий ва ихтиёрсиз диққат турларини тушунтиринг.
5. Сизги қандай жараён ?
6. Сизгиларнинг турларини айтиб беринг.
7. Диққатнинг хусусиятларини тушунтиринг.
8. Экстроцептив сезги нима ?
9. Диққатнинг кўчишини тушунтиринг.
10. Диққатнинг чалғиши деганда нимани тушунасиз ?
11. Паришонхотирлик нима ?
12. Адаптация нима ва унинг турларини тушунтиринг

15- маъруза: Тафаккур ва мустақил фикрлаш шарт-шароитлари

РЕЖА:

15.1. Тафаккур ҳақида тушунча

- 15.2. Тафаккурнинг мантикий шакллари
- 15.3. Тафаккур жараёнлари ва турлари
- 15.4. Кўғазмали ва образли - ҳаракат тафаккурлари
- 15.5. Тафаккурнинг индивидуал хусусиятлари

Таянч иборалар: тафаккур, тушунча, ҳукм, тафаккур турлари, жараёнлари, анализ, синтез, таққослаш, хулоса, тафаккурнинг мустақиллиги ва ихчамлиги, мустақил фикрлаш, фикрнинг тезлиги.

Адабиётлар: 2, 4, 5, 7

15.1. Тафаккур ҳақида тушунча. Тафаккур – ижтимоий сабабий, нутқ билан чамбарчас боғлиқ, муҳим бир янгилик қидириш ва очишдан иборат психик жараёндир. Тафаккур воқеликни анализ ва синтез қилиш уни бевосита ва умумлаштириб акс эттиришдан иборат жараёндир. Тафаккур амалий фаолият асосида ҳиссий билишдан пайдо бўлади ва ҳиссий билиш чегарасидан анча ташқарига чиқиб кетади.

Билиш фаолияти сезиш ва идрок қилишдан боғланади ва кейин тафаккурга ўтиб кетиши мумкин. Бироқ тафаккур, ҳатто энг ривожланган тафаккур ҳам ҳамиша ҳиссий билиш билан, яъни сезгилар, идрок ва тасаввурлар билан боғланган бўлади. Тафаккур фаолияти ўзининг бутун «материалани» фақат битта манбадан, яъни ҳиссий билишдан олади. Тафаккур фақат сезгилар ва идрок орқалигина ташқи муҳит билан боғланади ва шу тариқа ташқи оламни акс эттиради. Аммо сезгилар ва идрок каби ҳиссий билиш жараёнлари оламнинг турли хилдаги алоқаларини, улар орасидаги боғланишларни, пайдо бўладиган турли муаммоларни ҳал қилиш имконини бермайди.

Тафаккур қилиш давомида ташқи оламни билиш чуқурроқ амалга оширилади. Бунинг натижасида нарсалар, ҳодисалар ва бошқа шунинг кабилар ўртасидаги мураккаб ўзаро боғланишларни ажратиш, ечиш мумкин бўлади. Зарур ҳолларда турли воситалар қўлланилади. Қуйидаги уч хил ҳодисаларни ўрганиш давомида воситалар қўлланилади:

1. Ҳозирги пайтда бевосита идрок қилишнинг имкони бўлмаган ҳодисаларни ўрганиш учун. Бунга тарихий воқеалар, келажак режалар, гипотезалар, умуман ёки ўтмишда бўлиб берган ёки келажакда бўлиши мумкин бўлган ҳодисаларни ўрганиш давомида;

2. Сезги органларимизнинг мослашмаганлиги сабабли бевосита идрок қилишнинг имкони бўлмаган ҳодисаларни ўрганишади. Бунга мисол тариқасида жуда кичик заррачалар, элементлар, инсон сезги органлари «сезмайдиган» турли тўлқин узунликлари ёки жуда узоқ масофада жойлашган объектлар (планеталар, юлдузлар ва ҳ.к.);

3. Бевосита идрок қилишнинг имкони мавжуд, аммо восита қўллаш самарали бўлган ҳоллар. Масалан, ўсиб турган дарахтнинг баландлигини тригонометрик функциялар ёрдамида ўлчаш, ҳаво ҳароратини термометр ёрдамида ўлчаш кабилар.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ҳиссий билиш самарали бўлмай қолган ҳолларда тафаккур бош тафаккур бошланади. Тафаккур ҳиссий билиш идрок қилиш имконини бермайдиган воқеа, ҳодисаларни

ҳам ўрганиш имконини беради. Масалан, ёруғлик тезлигини ўлчаш, ўрганиш, унинг хоссаларидан фойдаланиш фақат тафаккур орқалигина амалга оширилиши мумкин.

Қачон тафаккур фаолияти бошланади? Биз доимо фикрлаймиз. Агар вазият бизга тушунарли бўлса, етарли ҳамма маълумот ва воситаларга эга бўлсак, биз «ўйламаймиз». Тафаккур жараёни муаммо пайдо бўлса, муаммоли вазиятда пайдо бўлади. Муаммоли вазият – бирор масалани ечиш учун зарур билимлар, восита ёки маълумот, малакаларнинг етишмаслиги билан боғлиқ бўлади. Муаммоли вазиятда бизнинг аввалги восита ва усулларимиз етишмай қолади. Шу сабабли оддий, тушунарли, ўзида янгиликни акс эттирмайдиган маълумотни эшитаётган талаба ва ўқувчи фикрламайди. Уларни фикрлашга ундаш учун муаммоли вазият яратиш керак.

Келиб чиқиш ва ривожланиш бўйича тафаккур ижтимоий табиатга эга. Чунки билишнинг барча воситалари, усуллари ва манбалари инсон томонидан яратилган моддий ва маънавий бойликлар билан боғлиқдир. Одамнинг ақлий тараққиёти инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида тўпланган билимларни ўзлаштириш жараёнида амалга ошади. Бу ерда шахснинг фаоллигини инкор қилмаймиз. Мавжуд, тайёр билимларни ўзлаштириш боладан фикрий зўр бериш, ижодий ишлаш, янгилик очишни тақозо қилади. Акс ҳолда ўзлаштирилган билим юзаки, механистик бўлиб қолади.

15.2. Тафаккурнинг мантиқий шакллари. Психология фани мантиқ фани билан биргаликда тафаккурнинг мантиқий шакллари ўрганди. Тафаккурнинг мантиқий шакллари–тушунча, ҳукм ва хулоса чиқаришлардир.

Тушунча шундай фикрки, бу фикрда воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим, фарқ қиладиган белгилари акс эттирилади. Масалан, одам тушунчаси унинг меҳнат фаолияти, меҳнат қуролларини ишлаб чиқариш, нутқ, инсон онги ва шулар кабилар нихоятда муҳим белгиларни ўзида мужассамлаштирган. Мана шу белгилар билан одам ҳайвонлардан фарқ қилади.

Тушунчаларнинг мазмуни **ҳукм**ларда акс эттирилади. Ҳукм нарса ва ҳодисалар ўртасидаги мавжуд боғланишларнинг ёки шу нарса-ҳодисаларга хос бўлган хусусият ва белгилари ўртасидаги боғланишларни ўзида акс эттирувчи тафаккур шакли.

Ҳукмлар объектив воқеликни қандай акс эттиришларига қараб **чин ва ёлғон** бўлиши мумкин. Чин-«Тошкент Ўзбекистоннинг пойтахти». Ёлғон – «Ҳеч қандай учбурчак ўткир бурчакка эга бўла олмайди».

Ҳукмлар **умумий, жузъий ва якка** бўладилар. Умумий ҳукмда акс эттирилган хусусият ва боғланишлар бирор синфдаги барча нарсаларга таалукли бўлади. «барча металллар электр токини ўтказадилар». Жузъий ҳукмларда тасдиқлаш ёки инкор қилиш фақат айрим нарсаларгагина таалукли бўлади. «Баъзи ўқувчилар аълочидирлар». Якка ҳукмларда тасдиқлаш ёки инкор қилиш фақат битта нарсага тегишли бўлади. «Салимов А. аълочи ўқувчи».

Ҳукмлар иккита йўл билан ҳосил қилинади:

1) бевосита усул билан, бунда идрок қилаётган нарсалар ифодаланади;

2) бавосита усул билан, яъни хулоса чиқариш, мулоҳаза юритиш йўли билан.

Бир ёки бир неча ҳукмлар асосида янги ҳукм келтириб чиқариш – хулоса чиқаришдир. Маслан, «Барча металллар электр токини ўтказадилар, «Мис металл». Ана шу иккита асосдан янги ҳукм – хулоса чиқарилади. «Мис электр токини ўтказди».

Хулоса чиқариш икки усул билан амалга оширилади:

1) индуктив хулоса чиқариш ва 2) дедуктив хулоса чиқариш.

Индукция - жузъий ҳодисалардан умумий ҳодисаларга қарата хулоса чиқариш. Дедукция – умумий қоидалардан жузъий ҳодисага, фактга, мисолга қарата хулоса чиқариш.

15.3. Тафаккур жараёнлари. Тафаккур жараёнлари (фикрлаш) ўзига хос хусусиятларга, қоидаларга бўйсунди. Тафаккур жараёнининг моҳиятини тушуниш учун унинг қандай кечишини ўрганиш лозим. Тафаккур аввало анализ, синтез ва умумлаштиришдир.

Анализ – объектнинг муайян бир томонларини, элементларини, хоссаларини муносабатларини ва бошқа шунинг кабиларни ажратиб олиб, ўрганилаётган объектни фикран бўлақларга, қисмларга, элементларга бўлиш демакдир. Бирон нарсани анализ қилиш давомида бу нарсанинг ғоят муҳим, керакли ва қизиқарли ва шу каби муайян хусусиятлари ажратиб олинади.

Синтез. Бир бутун нарсани анализ қилиш натижасида ажратилган компонентларни бирлаштириш синтездир. Анализ ва синтез жараёнлари ҳамма вақт ўзаро боғлиқдир.

Таққослаш-наrsa ва ҳодисаларни бир-бири билан солиштириб кўриш ва улар орасидаги ўхшашликлар, тафовутларни топиш. Таққослаш албатта анализ ва синтезни тақоза қилади. Нарса ва ҳодисаларни олдин анализ кейин эса синтаз қилмасдан туриб улар орасидаги ўхшашлик ва тафовутларни топиб бўлмайди.

Таққослаш давосида нарсаларни **умумлаштириш** амалга оширилади. Умумлаштириш ўхшаш тарзидаги умумийлик ва муҳим белги тарзидаги умумийлик сифатида амалга оширилади. Биринчи умумийлик буйича кит балиқ ҳисобланади (юзаки белги) иккинчи умумийлик асосида эса кит сутэмизувчилар синфига киради (муҳим белги асосида).

15.4. Тафаккур турлари. Психологияда тафаккур турларининг куйидаги содда ва бирмунча шартли классификацияси тарқалгандир:

1) кўргазмали ҳаракат; 2) кўргазмали образли; 3) мавҳум (назарий) тафаккур.

Кўргазмали - ҳаракат тафаккури. Тарихий тараққиёт давомида одамлар ўз олдиларида турган масалаларни дастлаб амалий фаолият нуктаи назаридан ечганлар; кейинчалик ундан назарий фаолият ажралиб чиққан. Дастлаб ерни қадамлаб ўлчаганлар, кейинчалик унинг асосида геометрия фани шаклланган. Бу шуни англатадики, соф назарий фаолият бирламчи эмас, балки амалий фаолиятнинг ўзи бирламчидир. Боғчагача ёш даврида болада асосан кўргазмали ҳаракат тафаккури устун бўлади. Ҳамма иш, «ўйлаш», билиш жараёни ҳаракатлар воситасида амалга оширилади.

Кўргазмали – образли тафаккур. Кўргазмали-образли тафаккур содда шаклда асосан боғча ёшидаги болаларда намоён бўлади. Уларда тафаккурнинг ҳаракатли шакллари сақланиб қолса ҳам, улар тўғридан-тўғри юзага чиқмайди. Энди бола нарса ва ҳодисаларнинг бевосита идрок қилинмаётганлигидаги образига суяниб фикр юритади. Агар шу ёшдаги болага иккита бир хил ҳажмдаги ҳамирдан қилинган соққа кўрсатилса, у уларнинг тенглигини айтади. Кейин уларнинг кўз ўнгида соққалардан бирон шаклига келтирилади. Болалар яссилаштириб, нон шаклига келтирилган соққани кўп, катта деб кўрсатадилар (Ж.Пиаже тажрибаларидан).

Мавҳум (назарий) тафаккур. Болаларнинг амалий ва кўргазмали-образли тафаккури асосида уларда мавҳум тафаккур шаклланади. Бу мавҳум тушунчаларга асосланган тафаккур. Болаларнинг жуда кўплаб фанлардан ўқув предметларидан оладиган билимлари мавҳум тушунчалар ёрдамида ифодаланган. Предмет ва ҳодисалар ўрнига уларнинг номлари (сўз-белги) қўлланилади. Мавҳум тафаккур энди болага энди ўзи йўқ предметлар билан ҳам сўзлар ёрдамида (номлари) ишлаш, улар устида фикр юритиш, тафаккур операцияларини амалга ошириш имконини беради. Шу сабабли мавҳум тафаккур ўқувчининг ўқув ва фаолиятида энг муҳим ўринга эга. Мактабнинг, педагогларнинг асосий вазифаларидан бири ўқувчиларнинг мавҳум тафаккурини ривожлантириш, уларда тўғри шалланган тушунчалар тизимини ҳосил қилишдан иборатдир.

Тафаккурнинг индивидуал хусусиятлари. Турли кишиларда тафаккур хусусиятлар турлича таркиб топган ва турлича намоён бўлади. Бири кишининг ўзида ҳам тафаккурнинг турли хусусиятлари турлича намоён бўлади. Буларнинг ҳаммаси тафаккурнинг индивидуал хусусиятларининг асосини ташқил қилади. Тафаккурнинг индивидуал хусусиятларига билиш фаолиятининг мустақиллик даражаси, эпчиллик, фикрлашнинг тезлиги кабилар киради.

Тафаккурнинг *мустақиллиги* даставвал янги масала, янги муаммони кўра билиш ва қўя билишда, ундан сўнг эса уни ўз кучи билан еча билишда намоён бўлади. Тафаккурнинг мустақиллигида унинг ижодий характери ўз ифодасини топган.

Тафаккурнинг ихчамлиги шундан иборатки, маслани ечишнинг бошда белгиланган йўли (режаси) аста-секин юзага чиқадиган, аввалдан ҳисобга олиб бўлмайдиган муаммо шартларини қаноатлантирмаса, ана шу йўлни ўзгартира олишдан иборатдир.

Фикрнинг *тезлиги* бирор қарорни қисқа муддат ичида қабул қилинган ҳолларда талаб қилинади.

Тафаккурнинг юқорида кўрсатилган барча ва бошқа жуда кўп сифатлари унинг асосий сифати ёки белгиси билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳар қандай тафаккурнинг энг муҳим белгиси, унинг айрим индивидуал хусусиятларидан катъий назар, муҳим томонларини ажратиб, мустақил равишда тобора умумлаштиришга кела билишдан иборат.

Ўз – ўзини текшириш учун саволлар:

1. Тафаккур деганда қандай психик жараёни тушунасиз ?

2. Қачон тафаккур фаолияти бошланади ?
3. Тафаккурнинг мантикий шакллари тушунтиринг.
4. Тушунча, ҳукм ва хулоса чиқариш деганда нимани тушунасиз ?
5. Ҳукмлар объектив борлиқни акс эттиришига қараб неча хил бўлади ?
6. Тафаккурда индуктив ва дедуктив хулоса чиқаришни тушунтиринг.
7. Тафаккур жараёнини тушунтириб беринг.
8. Тафаккур турларини айтиб беринг.
9. Тафаккурнинг индивидуал хусусиятларини изоҳлаб беринг.
10. Мавҳум тафаккур қандай шаклланади ?

16-маъруза: Шахснинг индивидуал психологик хусусиятлари ва уларни

диагностика қилиш

РЕЖА:

- 16.1. Психологияда характер тушунчаси
- 16.2. Характернинг физиологик хусусиятлари
- 16.3. Характер ва темпераментнинг тузилиши
- 16.4. Қобилият тушунчаси, унинг сифат ва миқдор характеристикаси
- 16.5. Қобилият турлари ва қобилиятларнинг табиий шартлари

Таянч иборалар: индивидуаллик, типологик хусусиятлар таснифи: характер, темперамент, қобилият, назорат лотуси, иродавий сифатлар, махсус, умумий қобилият.

Адабиётлар: 1, 3, 4, 6.

16.1. Психологияда характер тушунчаси

Психологияда ҳаракатер деганда мазкур шахс учун типик ҳисобланган фаолият усулларида намоён бўладиган, типик шароитларда юзага чиқадиган ва шахснинг бу шароитларга муносабати билан белгиланадиган индивидуал психик хусусиятлар йиғиндиси тушунилади.

Бошқача қилиб айтганда, ҳаракатернинг ҳар бир хислати тегишли типик шароитлардагина намоён бўлади. Буни шунинг билан тушунтириш мумкинки, ҳаракатернинг ҳар бир хислатида одамнинг маълум шароитларга; воқеаларнинг маълум томонларига бўлган муносабати ифодаланади. Шу сабабли бир ўқувчининг ўзи ўзини турли шароитларда турлича тутиши мумкин. Мактабда кўрқоқ, икиланувчи, уйда чакқон, дилкаш, ғайратли, меҳмонда вазмин, ўйчан ва ҳ.к.

Ҳаракатер туғма бўлмайди. Фақат лаёқат нишонлари туғма бўлиши мумкин, улар нерв системасининг хусусиятларига боғлиқ бўлади. Ҳаракатер эса муайян жамият аъзоси бўлган кишининг ҳаёти ва фаолияти жараёнида таркиб топади.

Ҳаракатер шахснинг индивидуал хусусиятдир. Ҳаракатерлари мутлақо

бир хил бўлган икки кишини топиб бўлмайди, лекин айрим кишининг ҳаракатларидаги кўп нарсалар бир гуруҳ кишилар учун ёки ҳатто жамият типик бўлиши мумкин.

Жамият аъзоси бўлган кишининг воқеликка бўлган муносабати вужудга келадиган ва муноинг ҳуқ-атвори ҳамда ҳатти-ҳаракати таъсир қолдирадиган муҳим, барқарор психик хусусиятларининг мажмуи ҳаракатер дейилади.

Одам ҳаракатларининг сифати ва усуллари фақат шахснинг муносабатларигина боғлиқ бўлмай, балки ирода, ҳиссиёт, диққат, ақлий хусусияларига, яъни психик хусусиятларининг индивидуал хусусиятларига ҳам боғлиқ. Шунинг учун ҳам киши фаолиятида қандай психик жараёнлар устун туришига қараб характер хусусиятларини интеллектуаллаш, эмоционал ва ирода хусусиятларига ажратиш мумкин.

Ҳаракатернинг кўп ҳислатлари одамнинг ҳатти-ҳаракатини белгилаб берувчи чуқур ва фаол майллар ҳисобланади. Маълумки, турли кишиларнинг характери турлича. Шу сабабли ҳам бир хил шароитларда, айнан бир хил мақсадга интилувчи кишилар шу мақсадга эришиш учун зарур бўлган ҳаракатнинг турли усулларига мойил бўладилар. Бу ерда ҳаракатер ҳислатлари ундовчи куч сифатида намоён бўлаяпти. Одам ҳаракатер ҳислатларининг ундовчилик кучи сифатида юзага чиқиши таъсири остида кўпинча объектив шароитга зид ва мақсадга номувофиқ ҳаракат усуллари кўллайди. Одам баъзида ўз характердан ўзи хафа бўлиб кетади, аммо бошқача ҳаракат қила олмайди.

Мақсадга номувофиқ, лекин одам учун ҳаракатерли бўлган ҳаракат усуллари танлашга мойиллик катта иродавий зўр беришлар шароитида, жиддийлик (стресс) вазиятларида хусусан аниқ намоён бўлади. Шунинг билан бирга, агар одам учун ҳаракатерли бўлган ҳаракатлар асосли мазкур шароитда мақсадга мувофиқ бўлса, унда у ўз ҳаракатерига мос келмайдиган, бир қолипдаги, стереотип ҳаракат усулларида мажбурий фойдаланиш ҳолларига қараганда анча кўп куч-қувват, қатъийлик ва меҳнатга қобилиятлилик талаб қилади.

Шундай қилиб, агар характер ҳислатлари объектив шароитлар талабига қарши ҳаракат қилишга ундайдиган бўлса, одамнинг характер ҳислатлари ўзига ҳалақат бериши мумкин. Аксинча бўлса киши ижодий иш қила олади, ўз кучларидан самарали фойдалана олади.

16.2. Характернинг физиологик хусусиятлари

Характернинг физиологик асослари. Ҳаракатернинг намоён бўлиши ва унинг таркиб топишга жуда кўплаб омиллар таъсир қилади. Шу сабабли ҳаракатернинг физиологик асослари ҳақида тахминан ҳулоса чиқариш мумкин. Павлов мактаби физиологларнинг ўтказган тажрибалари шунини кўрсатдики, турли кўзғатувчилар таъсири остида турлича шартли боғланишлар мажмуаси *динамик стереотипни* ташкил қилади. Ҳаракатер ҳислатларининг шаклланиши механизми кўпроқ ана шу динамик стереотипнинг ҳосил бўлиши билан тушунтирилади.

Иккинчи томондан хусусиятларининг юзага чиқиши нерв системасининг умумий типига, унинг хусусиятларига боғлиқ. Чунончи, суст нерв системасига эга ўқувчиларнинг яхши таниган ўртоқлари тор, кам сонли таниш орттирадилар. Аксинча, ҳаракатчан нерв системасига эга

бўлган ўқувчилар одамлар билан муносабатда фаол, киришувчан бўладилар.

Ўқиш, спорт, меҳнат фаолиятилар ҳаракат усуллариининг фарқлари ҳам шу мил таъсири остида пайдо бўлиши аниқланган. (Б.М.Теплов, В.С.Мерлин, Е.А.Климов.

Сизга маълумки, нерв системасининг умумий хусусиятлари темпераментнинг ҳам асосидир. Демак, *темперамент* типи ҳаракатернинг индивидуал ўзига хос хусусиятларининг пайдо бўлишидаги муҳим психологик шароитларидан биридир.

16.3. Характер ва темпераментнинг тузилиши

Одам ҳаракатери турли хусусиятларининг тасодифий йиғиндисидан иборат эмас. Ҳаракатернинг хусусиятлари бир-бири билан боғлиқ, бир-бирига тобе яхлит тизимни ташқил қилади. Мана шундай яхлит тизим ҳаракатер тузилиши (структураси) дейилади. Шу сабабли киши ҳаракатерининг бир қанчасини билган ҳолда унинг ҳаракатерининг ҳали бизга маълум бўлмаган (намоён бўлмаган) бошқа хусусиятлари ҳақида ҳам фикр юрита оламиз. Турли одамларда турлича ҳаракатер хусусиятларининг тизими (симптомокомплекслар).

Психология фанида кишининг атрофдаги воқеликка муносабати нуқтаи-назаридан характер хусусиятларининг қуйидаги тизими гуруҳлари фарқланади:

1. Шахснинг умумий психик тузилишини (унинг маслагини) ифодалайдиган хусусиятлар: ғоявийлик, мақсадга интилувчанлик, ҳалоллик, ватанпарварлик, мардлик, адолатга ишониш, фаоллик, интизомлилик.

2. Шахснинг бошқа одамларга муносабатини ифодаловчи хусусиятлар-жамоалилик, инсонпарварлик, сезгирлик, сахийлик, самимийлик, ҳурмат-эҳтиром. Буларга қарши: писмиқлик, бепарволик, тошбағирлик, ичидаги пишганлик, дағаллик, кишиларга нафрат билан қараш.

3. Кишининг ўз-ўзига қандай муносабатда бўлиши ҳақида гувоҳлик берадиган хусусиятлар-камтарлик, мағрурлик, уятчанлик, жиззакилик, худбинлик, эгоцентризм (ўз шахси, ўзининг кечинмалари билан банд бўлиш, ўзини ҳамиша ўз диққат марказида тутиш).

4. Шахснинг меҳнатга, ўз ишига муносабатини кўрсатувчи хусусиятлар-қатъиятлилик, ташаббускорлик, меҳнатсеварлик, ижодга иштиёқ, ишдаги ҳалолик.

5. Кишининг нарсаларга муносаабтини ҳаракатерловчи хусусиятлар-пухталилик-бепарволик, қимматли нарсаларни беҳуда сарф қилиш ёки тежаш (кимники бўлишидан қатъий назар).

Ҳаракатернинг айрим хусусиятлари шахснинг ижобий хусусиятлари, бошқалари эса салбий хусусиятлари бўлади. Шу нарсани эсда тутиш керакки, кишиларга бўлган меҳр-муҳаббатни яхши, нафратни ёмон деб бўлмайди. Ҳамма нарса кимни яхши кўриш ва кимдан нафратланишга боғлиқ. Характернинг хусусиятлари орасидаги боғлиқлик келиб чиққан ҳолда муҳим педагогик хулоса чиқариш мумкин. Ҳаракатернинг айрим хусусиятларини алоҳида, ажралган ҳолда тарбиялаб бўлмайди. Ҳаракатер хусусиятларининг бутун тизимини тарбиялаш лозим. Аммо ҳаракатернинг бир бутунлиги мутлоқ эмас. Шахсда ҳаракатернинг марказий, асосий

муносабатларни белгилаб берувчи хусусиятлар мавжуд. Тарбия жараёнида ана шу асосий хусусиятларни шакллантиришга эътибор бериш лозим.

Характернинг ижобий хусусиятлари орасида ахлокий хусусиятлар, ҳамда иродавий хусусиятлар муҳим ўрин эгаллайди.

Киши характерининг барча хусусиятларни бир-бири билан боғлангандир, шунинг учун ҳам характер муайян даражада барқарорлиги билан ажралиб туради.

Ўз характерини ўзгартириш, салбий хусусиятлардан халос бўлиш ва ўзида ижобий хусусиятларни тарбиялаш мураккаб вазифа бўлса ҳам, лекин амалга ошириб бўладиган вазифадир. Бунинг учун аввало ўз устида ишлашни, характерни тарбиялаш (агар лозим бўлса) қайта тарбиялаш устида ишлашни қатъий ва кескин мақсад қилиб қўйиш керак. Кишида характернинг иродавий хусусиятларини таркиб топтиришнинг энг муҳим шартларидан бири меҳнат ҳисобланади.

Характер қандай шаклланади? Характернинг шаклланиши ижтимоий муносабатлар билан белгиланади. Ижтимоий муносабатлар оиладаги, ўқув жамоасидаги муҳим хайрихоҳлик, золимлик, баджаҳллик, ичи қоралик, камтаринлик, рақобат, ўзаро ёрдам ва бошқаларни ўз ичига олади. Шу сабабли кишининг ғоявий йўналганлиги, ўзига, бошқаларга, меҳнатга муносабати, дунёқарашининг шаклланганлиги даражаси жамиятда, оилада, ўқув юртида тарбия жараёни қандай ташқил қилинганлигига боғлиқ. Аммо характерни умумий назариялар, насиҳатлар билан шакллантириб бўлмайди. Бўлар шахснинг билимларигагина айланиб қолиши мумкин, холос. Характернинг шаклланиши, таркиб топиши одамнинг актив фаолияти жараёнида рўй беради. Фаол ҳаракатлар жараёнида маълум ҳаракатлар тизими, ҳаракат усуллари шакллантирилади ва мустаҳкамланади. Бундай ҳаракатлар тизими *одатларни* ташқил қилади. Шахсда шаклланган одатларнинг мажмуи характерни белгилаб беради. Болаларда фойдали одатларни шакллантириш учун улар билан ишлаш, бир қанча вақт давомида такрорлаш, ҳосил бўлган одатларни мустаҳкамлаш керак.

Характер хислатларининг шаклланишида мақсадга йўналган ҳолда одатларни шакллантиришдан ташқари *тақлид* ҳам ўзига хос ўринга эга. Бу борада ота-оналар, педагоглар ёшларга намуна бўлиши керак, улар ўзларида яхши хислатларни намоён қилишлари керак. Шу ҳолдагина бола уларга тақлид қилади, ижобий инсоний хусусиятларни ўзида шакллантиради.

Характернинг шаклланишида юқорида кўрсатилган усуллар ҳаётнинг барча босқичларида таъсир қилиб боради. Айниқса, уларнинг таъсири мактабгача ва кичик мактаб ёшида жуда катта. Мактаб ёшида бола ўзлигини англай бошлайди, унда ўзига нисбатан фикр, ўзини баҳолаш ўзгача ўринга эга бўлиб боради. Бу ёшларда тарбия жараёни ўз-ўзини тарбиялашгача суяниши лозим. Авваламбор ўқувчида ўзини тарбиялаш мотиви-яхши бўлишга интилиш истаги бўлиши керак. Тарбиянинг асосий мақсади болада ўсмирда «яхши бўлишга интилиш» ни шакллантиришдир. Одам ўзининг бутун умри давомида ўз иш ҳаракатлари билан ўз характерини яратади.

Темперамент характердан фарқли ўлароқ, туғма хусусиятлар мажмуаси бўлиб, олий нерв фаолият типларининг инсон хулқ атворида намоён

бўлишни ифодалайди. Темпераментнинг айнан таржимаси, луғавий маъноси «аралашма», «қоришма», «мижоз» маъноларини англатади. Темперамент терминини биринчи бўлиб фанга грек врач Гиппократ томонидан киритилган.

Кишининг хулқ-атворини характерлайдиган хатти-ҳаракатлар мажмуи темперамент дейилади. Темпераментнинг тўртта типи фарқланади: сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик.

16.4. Қобилият тушунчаси, унинг сифат ва миқдор характеристикаси

Қобилиятлар одамнинг шундай психологик хусусиятларидирки, билим, кўникма ва малакаларни ортиришнинг самардорлиги, тезлиги шу хусусиятларга боғлиқ бўлади, лекин бу хусусиятларнинг ўзи билим, кўникма ва малакаларга таалуқли бўлмайди. Акс ҳолда, имтиҳонда қўйилган баҳо, доскада қайтарилган жавоб, муваффақиятли ва муваффақиятсиз бажарилган ёзма ишига қараб одамнинг қобилиятлари ҳақида қатъий хулоса чиқариш мумкин бўлар эди.

Аммо психологик тадқиқотлар ва педагогик тажрибаларнинг кўрсатишича, баъзан бошда даставвал ниманидир қила олмайдиган ва бунинг натижасида атрофдаги бошқа олимлардан ажралиб қолган одам таълим олиш натижасида атрофдаги бошқа одамлардан ажралиб қолган одам таълим олиш жараёнида тез орада қувлаб етиб олади ва шу ишнинг катта устаси бўлиб етишади. Унда бошқаларга қараганда кўпроқ қобилиятлар намоён бўлади. Қобилиятлар билим, кўникма ва малакаларни эгаллашда намоён бўлса ҳам, улар билим, кўникма ва малакаларга таалуқли бўлмайди.

Қобилиятлар ва билим, кўникма ва малакалар бир-бири билан айнан бир нарсалар эмас. Билим, кўникма ва малакаларга нисбатан одамнинг қобилиятлари қандайдир *имконият* тарзида намоён бўлади. Ерга ташланган уруғ ана шу уруғдан униб чиқиши мумкин бўлган бошоққа нисбатан фақат имконият бўлгани каби одамнинг қобилиятлари билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш учун фақат имконият ҳисобланади. Бу билим, кўникма ва малакалар эгалланадими ёки йўқми, имконият ҳақиқатга айланадими ёки йўқми-буларнинг ҳаммаси жуда кўп шароитларга боғлиқдир. Болада бир намоён бўлган музыка қобилияти унинг музикачи бўлишига ҳеч қандай кафолат бермайди. Бола музикачи бўлиши учун унга махсус таълим берилиши, қатъийлик, саломатлигининг яхши бўлиши, музыка асбоби, ноталар ва бошқа кўп шароитлар бўлиши керак. Буларсиз қобилият тараққий этмаёқ сўниши мумкин.

Қобилиятлар фақат *фаолиятда* намоён бўлади, шунда ҳам фақат ана шу қобилиятларсиз амалга оширилиши мумкин бўлмаган фаолиятлардагина намоён бўлади. Агар одамни ҳали расм солишга ўргатмаган бўлса, агар у тасвирий фаолият учун зарур бўлган ҳеч қандай малакаларни эгалламаган бўлса, унинг расм солишга нисбатан қобилиятлари ҳақида ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмас. Расм чизишга, тасвирий санъатга махсус ўргатиш жараёнида ўқувчининг қобилияти бор ёки йўқлиги намоён бўлиши мумкин.

Қобилият ва билим, кўникма ва малакаларнинг бирлиги нимада ифодаланади?

Қобилият ва билим, кўникма ва малакаларнинг ўзида кўринмайди, балки уларни *эгаллаш динамикасида* намоён бўлади, яъни бошқача қилиб

айтганда, мазкур фаолият учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларни ўзлашириш жараёни турли шароитларда қанчалик тез, чуқур, енгил ва мустаҳкам амалга оширилишида намоён бўлади. Худди мана шу юзага чиқадиган фарқлар қобилиятлар бизга ҳақида гапириш имконини беради. Қобилиятларнинг сифат ва миқдор характеристикаси. Қобилиятлар индивидуал-психологик хусусиятлар сифатида характерланади, яъни бир одамнинг бошқа одамдан фарқ қиладиган сифатларини очиб беради. Ўз-ўзида маълумки кишилар тенг эмас. Мана шунинг учун қобилиятлар ҳақида гапирганда, бу фарқларни характерлаб ўтиш зарур. Улар сифат ва миқдор жиҳатдан характерланиши, фарқ қилиши мукин.

Қобилият хусусиятларининг сифат томонидан қаралиши мақсадга турли йўллар билан боришга имкон берувчи «ўзгарувчан миқдор» тўплами сифатида, фаолият муваффақиятини таъминловчи психологик хусусиятларнинг мураккаб комплекси сифатида кўринади.

Қандайдир фаолиятни бажаришдаги бир хил ёки нималар биландир ўхшаш ютуқлар асосида жуда хилма хил қобилиятлар бирикмаси ётиши мумкин. Бизнинг кўз ўнгимизда шахс қобилиятларнинг муҳим томонини очиб беради: бир хусусиятнинг ўрнини бошқа бир хусусиятлар билан тўлдириш (компенсация қилиш)нинг имкониятлари бор бўлиб, буни одам ўзида чинакам ва қатъиятлилиқ билан ишлаш орқали ривожланиши мумкин.

Одамнинг қобилиятларида бор бўлган компенсаторлик имкониятлари, масалан, кўриш ва эшитишдан маҳрум бўлган одамларни махсус тарбиялашда намоён бўлади.

Қобилиятларни *миқдор* жиҳатдан ўлчаш муаммоси психологияда катта тарихга эгадир. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошқаларидаёқ бир қатор психологлар (Кеттел, Термен, Спирман ва бошқалар) оммавий ихтиисослар учун касб танлашни амалга ошириш зарурати билан узвий боғлиқ бўлган талаблар таъсири остида таълим олаётганларнинг қобилият даражасини аниқлашни талаб қилиб чиқдилар.

Ўша пайтларда қобилиятларини ўлчаш усули сифатида *ақлий истеъдод тестлари* дан фойдаланилади. Ақлий истеъдод тестларининг ёрдами билан бир қатор мамлакатларда (АҚШ, Буюк Британия ва бошқалар) қобилиятларни аниқлаш ва мактабларда ўқувчиларни саралаш, армияда офицерлик хизматини бажариш, ишлаб чиқаришда раҳбарлик лавозимини танлаш ва шу қабилар амалга оширилади.

Ақлий истеъдод тестлари ўзларининг мазмунларига кўра муваффақиятли ечилиши (кўпинча сарфланган вақтни ҳисобга олиб) балл ёки очколар йиғиндиси билан ҳисобалнадиган бир қатор саволлардан ёки масалалардан иборатдир. Тест натижалари махсус равишда стандартлаштирилади, махсус коэффицентларга айлантирилади. Булар «ақлий истеъдод коэффиценти» (10) ни аниқлаш имконини беради.

16.5. Қобилият турлари ва қобилиятларнинг табиий шартлари

Қобилиятлар умумий ва махсус бўлади. Умумий қобилиятлар мавжуд бўлганда киши фаолиятнинг турли хиллари билан муваффақиятли шуғуллана олади. Махсус қобилиятлар кишига қандайдир бир муайян фаолият билан муваффақиятли шуғулланиш имкониятини беради. Масалан,

математик, техникавий, адабий, мусикий, тасвирий ва бошқа Қобилиятлар бўлади. Умумий қобилиятларга кўп ҳолларда интеллект, тафаккурнинг реактивлиги ва шахснинг психомотор қобилиятлари киради деб ҳисоблайдилар.

Психомотор Қобилиятлар - ҳаракатлар ва ҳаракатлар тизимини амалга ошириш ва бошқаришнинг психологик ва мотор (ҳаракат) асослари. Уларга қуйидагилар киради: статистик куч; динамик куч; Кескин ҳаракатлардаги куч; умумий мослашувчанлик қобилияти; эпчиллик; умумий чидамлилик; махсус фаолиятга чидамлилик; мувозанатни тутати олиш.

Бирор фаолиятнинг айниқса муваффақиятли мустақил ва оригинал тарзда бажарилиши тақоза қилинадиган зўр Қобилиятлар бирикмаси талант дейилади. Ижодий фаолиятга қобилиятли бўлган кишиларни талантли кишилар жумласига киритиш мумкин.

Талантлиликнинг юқори босқичи гениаллик деб аталади. Ижтимоий ҳаётда, фан, адабиёт, санъат ва шу каби соҳаларда принципно равишда янги бўлган бирор нарсани яратган кишилар генийлар деб ҳисобаландилар. Гениал кишилар инсоният тараққиётида йўл кўрсатувчи босқичлар бўлиб хизмат қиладилар, тарихий шахслар бўладилар.

Қобилиятлар, масалан, олим, ёзувчи конструктор ва ҳоказолар шуғулланадиган ақлий меҳнат билан машғул бўлгандагина пайдо бўлиб қолмайди. Фаолият турлари «олий» ва «қуйи» хилларга бўлинмайдиган ва техника тараққиёти оддий ишчини ёки қишлоқ хўжалиги соҳасида ишлаётган меҳнатчини ижод билан шуғулланишга, рационализатор бўлишга, ишлаб чиқаришда юқори кўрсаткичларга эришишга ундаётган, айниқса бизнинг мамлакатимизда жисмоний ишда ҳам қобилиятлар намоён бўлаверади.

Қобилиятларнинг табиий шартлари. Ҳар бир кишида туғма лаёқат нишонлари, яъни миyaning олий нерв фаолиятининг анализаторларининг ўзига хос хусусиятлари бор бўлади, бинобарин, келгусида бирор қобилиятни ривожлантиришга бўлган мойиллик ана шунга боғлиқдир. Табиий анатомик-физиологик лаёқат нишонлари қобилиятнинг физиологик асосини ташкил қиладди. Кейинчалик қобилиятга айланадиган лаёқат нишонларининг мажмуи кишининг истеъдоди дейилади. Лекин бу табиий лаёқат нишонлари муваффақиятли фаолиятнинг тўла-тўқис шарт-шароити бўла олмайди. Лаёқат нишонларини ривожлантириш керак, бу эса фаолият жараёнидагина рўй бериши мумкин. Лаёқат нишонлари кўп қийматлидир, яна тегишли шароитлар мавжуд бўлганда, фаолиятга қараб лаёқат нишонлари асосида қобилиятлар ривожланиши мумкин. Масалан, яхши эшитиш ва оҳангни сезиш қобилияти мавжуд бўлганда бир киши композитор, иккинчиси яхши ижрочи, учинчиси яхши дирижер, тўртинчиси музика танқидчиси ва ҳоказолар бўлиб етишмоғи мумкин. Қулай шароитлар мавжуд бўлганда айрим кишиларда қобилият жуда эрта ривожланади. Одатда музика ва тасвирий санъатга бўлган лаёқат анча эртароқ пайдо бўлади. Масалан, М.М. Глинка 3-4 ёшидаёқ шундай ўйинни жуда ёқтирган: у овоз чиқарадиган турли буюмларни (мис тоғорача, кастрюлька) ёғоч билан чалган. Бунда катталарни ҳайрон қолдирадиган даражада оҳангдош товушлар пайдо бўлганки, уларни эшитиш мароқли эди. Кейинчалик бу бола буюк композитор бўлиб етишди. Бироқ шундай ҳам

бўладики, кишилар болаликда фавқулодда қобилиятларини намоён қилганлару, бироқ катта бўлгач, улардан маҳрум бўлганлар. Лекин бундай ҳоллар нисбатан кам учрайди.

Қобилиятлар фаолият давомида ривожланади. Қобилиятларни ривожлантиришнинг биринчи шарты–фаолиятга бўлган эҳтиёжни тарбиялашдир. Меҳнатга бўлган эҳтиёжни тарбиялаш учун ишга қизиқиш ва унга одатланиш катта аҳамиятга эгадир.

Қобилиятлар шахснинг бошқа сифатлари билан чамбарчас боғланган. Кишининг талантли эканлиги маълум даражада унинг психик жараёнлари, шунингдек, кўпгина психик хусусиятларнинг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади. Айрим қобилиятларни ривожлантиришда тегишли билиш жараёнларининг юқори даражада бўлиши ҳал қилувчи роль ўйнайди. Масалан, музикачи учун эшитиш, рассом учун кўриш идроклари катта аҳамиятга эга. Киши ўз қобилиятларини ривожлантириш билан шуғулланар экан, бу ривожланиш куруқ мақсаддан иборат бўлиб қолиши керак эмас. Асосий вазифа жамиятнинг муносиб, фойдали аъзоси бўлиб етишишдан иборатдир.

Ўз – ўзини текшириш учун саволлар:

1. Шахс характери деганда нимани тушунасиш ?
2. Характернинг луғавий маъносини айтинг.
3. Қобилиятлар қандай психик жараёнларда намоён бўлади?
4. Характернинг тузилиши нимадан иборат ?
5. Характернинг физиологик асосларини нима ташкил этади ?
6. Қобилият турларини айтинг.
7. Шахсни ўз – ўзига бўлган муносабатида харктер хусусиятларини келтиринг.
8. Шахсни меҳнат ва нарсаларга бўлган муносабатини белгиловчи характер хусусиятларини изоҳланг.
9. Психомотор қобилиятларни тушунтиринг.
10. Талант ва истеъдод тушунчаларини айтиб беринг.
11. Қобилиятларнинг табиий шартларини тушунтиринг.

17- маъруза: Шахс инсоний муносабатлар тизимида. Муомала техникаси

ва стратегияси

РЕЖА:

- 17.1. Тил ва нутқ фаолияти ҳақида тушунча
- 17.2. Тилнинг вазифалари
- 17.3. Нутқ фаолияти ҳақида тушунча
- 17.4. Нутқ фаолиятининг турлари

Таянч иборалар: инсоний мулоқат, нутқ, тил, монолог, диолог, ички нутқ, ёзма нутқ, муомала маданияти.

Адабиётлар: 2, 4, 5, 7

17.1.Тил ва нутқ фаолияти ҳақида тушунча. Маълумки ҳайвонлар оламидаги акс эттириш шакллари, уларнинг «тиллари» ижтимоий тажрибани узатиш ва бу тажрибани кейинги авлод томонидан ўзлаштириш имконини бермайди. Шахснинг ривожланиши, унинг онгининг шаклланиши, унинг индивидуал тажрибаси умуминсоний тажриба билан узвий боғлиқ. Кишиларда тилнинг мавжудлиги туфайли улар ижтимоий тажрибани узатадилар ва ўзлаштирадилар.

Тилнинг ўзи нима? Умумий қилиб таъриф берганда, *тил белгилар тизимидан* иборатдир.

Белги – воқеликнинг истаган элементларини қандайдир акс эттириш, уни шартли равишда белгилашдир. Масалан, автомобил ҳайдаётиб, йўлимизда учрайдиган кўча ҳаракати белгиларига боғлиқ ҳолда ўзимизни ҳар хил тутамиз. Бундан кўриниб турибдики, белги маълум жиҳатдан қуролга ўхшайди. Фақат қурол бизнинг амалий фаолиятимизга воситачилик қилади, белги эса бизнинг назарий ва интеллектуал фаолиятимиз, юксак психик функцияларимиз (идрок, тафаккур ва ҳ.к.) воситасидир. Сўзнинг белги сифатидаги асосий хусусияти унинг мазмуни, маъносидир. «стул» сўзининг маъноси шу предметнинг барча ижтимоий муҳим белгиларини, хусусиятларини (туркуми, вазифаси каби) ўзида акс эттиради.

17.2. Тилнинг вазифалари. Тилнинг энг муҳим функцияларидан бири - тил *ижтимоий тарихий тажрибани бериш ва узлаштириш* воситасидир. Ҳар бир кишининг ҳатти-ҳаракати ва фаолияти кишиликнинг ижтимоий тарихий тажрибасига боғлиқ ҳолда ривожланади. Кичкина бола дунёни мустақил суратда билиб олмайди. У билимларнинг бир қисmini ота-онасидан сўраб, саволлар бериб ўзлаштиради. Бошқа бир қисmini ўзаро муносабатларда, асосан, тил ёрдамида ўзлаштиради. Яна бир қисм билимларни мактабда, педагоглардан ўрганади (тил ёрдамида). Билимларнинг анчагина қисmini китоблардан ўқиб ўрганади (яна тил ёрдамида). Бу тилнинг *коммуникация* функциясидир.

Тилнинг иккинчи вазифаси (функцияси) – тил *интеракция* воситасидир. Маълумки, кишининг ҳатти-ҳаракати ва фаолияти, кўпинча, ижтимоий қимматга эга бўлмаган ўзга кишиларнинг бевосита тажрибалари билан ҳам белгиланади. Агар бирор киши бошқасига магазин ёки ошхонанинг ишламаётганлиги ҳақида хабар берса, у ўз ҳатти-ҳаракатини ўзгартиради. Бошқа магазин ёки ошхонага бориши мумкин. Бу ерда тил ёрдамида берилаётган информация кишининг ҳатти-ҳаракатини бошқармокда. Бу тилнинг интеракция ёки кишининг ҳатти-ҳаракатини бошқариш воситаси сифатидаги функциясидир.

Тилнинг учинчи вазифаси (функцияси) – кишининг ўз тажрибаси ва ижтимоий тажриба асосида ўз ҳатти-ҳаракатларини бошқариш билан боғлиқ. Одам бирор муаммоли вазиятларда ўз тажрибасигагина асосланиб қолмай, бошқа кишиларнинг тажрибаларига, умуман жамият тажрибасидан ҳам фойдаланади. Ана шундай вазифаларни ўз олдига қўйиш ва ҳал қилиш жараёни *интеллектуал акт* (ҳаракат) деб аталади. интеллектуал ҳаракат уч босқичдан иборат бўлади: фаолиятни *режалаштириш*, уни *амалга ошириш*, мақсад билан *солиштириб* кўриш. Одамнинг индивидуал ҳаракатлари, асосан мана шундай интеллектуал актлардан ташқил топган бўлади. Бу борада аввалбор одамларнинг *режалаштира олиш* қобилияти юзага чиқмокда. Бундай режалаштириш ва умуман фикрий масалаларни ҳал қилиш кишининг асосий қуроли *тил*дир. Бу ерда тил интеллектуал

фаолиятнинг (идрок, хотира, тафаккур, хаёл) қуроли сифатидаги вазифаси билан тўқнаш келдик.

17.3. Нутқ фаолияти ҳақида тушунча. Нутқ фаолияти – одам томонидан ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштириш ва авлодларга узатиш ёки коммуникация ўрнатиш, ўз ҳаракатларини режалаштиришда тилдан фойдаланиш жараёнидир.

Нутқ фаолиятининг йўналиши ҳар хил бўлиши мумкин:

-янги информация бериш;

-ақлий масалани ечиш.

Тил алоқа воситаси ёки қуроли, нутқ фаолияти эса алоқа жараёнининг ўзидир.

Психология нутқни ўрганар экан, ҳар турли шароитларда, ҳар хил муаммоли вазиятларда тилдан фойдаланиш хусусиятларини аниқлайди, инсон ҳатти-ҳаракатини ривожлантиришда тилнинг ролини ўрганади, болаларда алоқа (коммуникация) жараёнининг таркиб топиш йўллари ва шу қабиларни таҳлил қилади.

17.4. Нутқ фаолиятининг турлари. Нутқ фаолиятини турли белгилар асосида классификация қилиш мумкин.:

Нутқнинг психофизиологик механизми билан боғлиқ бўлган мураккаблик даражасига кўра:

- **хоровий нутқ;** - **эхологик (оддий такрорлаш) нутқи**

- **аташ нутқи;** - **коммуникатив нутқ.**

Нутқ фаолиятида режалаштиришнинг (программалаштиришнинг) роли бўйича:

- **фаол нутқ;** - **реактив нутқ.**

Нутқнинг ихтиёрийлиги бўйича:

-**ихтиёрий;** - **беихтиёр (импульсив) нутқ.**

Нутқнинг этрериоризациялашган ёки интериоризациялашганлигига кўра:

- **ташқи нутқ;** - **ички нутқ.**

Юқорида кўрсатилганлардан бир нечтасига тўхталиб ўтамиз.

Ихтиёрий ва маълум даражада фаол нутқ кўп ҳолларда **монологик** реактив нутқ эса **диалогик** нутқ деб аталади.

Монологик нутқ. Монологик нутқ маълум даражада нутқнинг батафсил тури ҳисобланади. Чунки монологик нутқда биз барча маълумотларни иложи борида тўлиқ беришга, нотаниш вазият ва ҳолатларни тингловчи тушуниши учун батафсил тасвирлаб беришга мажбурмиз.

Монологик нутқ – нутқнинг фаол, ихтиёрий турларидан биридир. монологик нутқни амалга ошириш учун гапираётган одам қандайдир нутқ мазмунига эга бўлиши, шу мазмун асосда ўз нутқий мулоҳазасини изчил кўра билиши лозим. Бошқача қилиб айтганда нотиқ ўз нутқини (гапларнигина эмас) аввалдан бир бутун ҳолда олдиндан режалаштиради (программалаштиради).

Монологик нутқ қийин, мураккаб бўлганлиги сабабли уни махсус равишда тарбиялаш, шакллантириш талаб қилинади. Масалан кичик бола ёки ўрганмаган кишига ўз фикрини батафсил, монолог сифатида баён қилиш қанчалик қийинлигини барчамиз биламиз. Шу сабабли мактабларда, бошқа типдаги ўқув юртларида монологик нутқни ўстиришга алоҳида эътибор бериш лозим. Айниқса ўқитувчи учун «тили тумтоқ» бўлишдан

ёмонроқ, педагогикага зидроқ нарса йўқ. Нутқнинг бу турини ривожлантириш учун турли баҳслар, маърузалар билан чиқишлар, тренинглар ўтказиш лозим.

Диалогик нутқ. Нутқнинг бу тури вазиятга қараб юзага чиқади ва контекстуал (шу вазиятдан, олдинги айтилган фикрнинг мазмуни ва шаклларида келиб чиқилади) характерга эгадир. Диалогик нутқнинг характеристикаси монологик нутқнинг характеристикасига қарама-қарши.

Биринчидан, диалогик нутқда суҳбатдошларга маълум бўлган айрим сўзлар тушириб қолдирилади. Шу сабабли ёзиб олинган диалогик нутқ ўзгалар учун кўпинча тушунарсиз бўлади.

Иккинчидан, диалогик нутқ ихтиёрсиз, *реактив* нутқдир. Диалогик нутқ кўпинча бирор фикрга, лўқмага, ҳатто нутқ билан боғлиқ бўлмаган стимулларга жавоб тариқасида (кўлини эшик қисиб олган киши «Оҳ!» дейди) юзага келади.

Учинчидан, диалогик нутқ ниҳоят даражада *оз тартибдир*. диалогик нутқ давомида лўқма танлаш одатда программага эга бўлмаса керак. Агар диалогик нутқ жараёнида режалаштиришга тўғри келса ҳам бу оддий режалаштириш бўлади. Чунки, биз юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, диалогик нутқ контекстга боғлиқ равишда бошқарилади. Кўп ҳолларда у гўёки ўз-ўзидан «оқиб» келаверади. Диалогик нутқда қўлланивериш одат бўлиб қолган сўзлар ва сўз бирикмалари («рахмат», «яхши», «марҳамат») жуда кўп қўлланилади.

Ички нутқ. Ички нутқ нутқ фаолиятининг алоҳида хили ҳисобланади. Кўпинча ички нутқ амалий ва назарий фаолиятни режалаштириш фазасида восита сифатида намоён бўлади. Агар биз бирон-бир қийин масалани ечаётган бўлсак уни ўз-ўзимиз билан маслаҳат (муҳокама) қилиб оламиз. Табиийки ички нутқ чала-ярим, узўқ-юлўқ- яъни фрагментар характерга эга бўлади. Сабаби биз ўз фикримизни нима ҳақида ўйлаб нима ҳақида «гапираётганимизни» ўзимиз жуда яхши тушунамиз.

Иккинчи томондан, бирон вазиятни идрок қилиш пайтида англашилмовчилик бўлмайди. Ҳаддан ташқари шароитга боғлиқдир. Ички нутқни артикуляция аъзоларининг ҳаракатларини (лаблар, тилнинг ҳаракатлари) қайд қилиш йўли билан текшириш мумкин. Аммо бу ҳолда ички нутқнинг мантиқий жиҳатдан охиригача олиб борилмайдиган, реал овоз чиқаришгача етказилмайдиган талаффуз қилиш ҳаракатларигина ўрганилади.

Ёзма нутқ. Ёзма нутқ монологик нутққа жуда яқин туради. Шу сабабли баъзи қўлланмаларда уни монологик нутқнинг тури ҳам деб кўрсатишади. Монологик нутқнинг барча хусусиятлари ёзма нутққа ҳам хосдир. Ёзма нутқ оғзаки монологик нутққа нисбатан бирмунча батафсилроқдир. Чунки ёзма нутқ жараёнида суҳбатдошдан келувчи тесқари алоқани бўлмаслиги. Биздан суҳбатдошимиз бирор нарсани сўрай олмайди. Шу сабабли ҳамма нарсани батафси, олдиндан тушунтиришга, изҳор қилишга ҳаракат қиламиз. Бу жиҳатдан ёзма нутқ оғзаки нутққа нисбатан ниҳоятда мураккаб. Ёзма нутқни ўзлаштириш ва уни тушуниш учун махсус тартибда таълим олмоқ даркор.

Ўз – ўзини текшириш учун саволлар:

1. Нутқ ва мулоқотга таъриф беринг.
2. Тилнинг вазифаларини санаб ўтинг.
3. Интеллектуал акт деб нимага айтилади ?
4. Нутқ фаолиятини тушунтиринг.
5. Нутқ фаолиятининг турларини айтиб беринг.
6. Диалогик нутқ деб нимага айтилади ?
7. Монологик нутқ деб нимага айтилади ?
8. Ички нутқ деганда нимани тушунасиз ?
9. Ёзма нутқни тушунтириб беринг.
10. Тилнинг коммуникация функцияси нима.

18- маъруза: Гуруҳларда ижтимоий фаолиятни ташкил этиш. Гуруҳларнинг турлари

РЕЖА:

- 18.1. Гуруҳ ҳақида тушунча
- 18.2. Гуруҳлардаги ижтимоий психологик ҳодисалар
- 18.3. Гуруҳнинг ички тузилиши
- 18.4. Лидер типлари
- 18.5. Гуруҳнинг ички тузилишини ўрганиш

Таянч иборалар: гуруҳ, гуруҳ турлари, расмий, норасмий, мослашув, лидер, социометрик усул, жамоа.

Адабиётлар: 2, 3, 5, 6, 7.

18.1. Гуруҳ ҳақида тушунча. Гуруҳ- бу муайян белгига, масалан, синфий мансубликка, биргаликда фаолият кўрсатишнинг мумкинлигига ва унинг характериға, ташқил топиш хусусиятлари ва шу кабилар асосида ажралиб турадиган умумийликдир. Гуруҳларнинг классификацияси ҳам шунга мувофиқ тарзда бўлиб, кичик ва катта гуруҳларга бўлинади - ўз навбатида улар ҳам реал (боғланганлик, шартли формал (расмий), ҳамда ноформал (норасмий) гуруҳларга, ривожланиш даражаси турлича бўлган яъни ривожланган (жамоалар) ва етарли даражада ривожланмаган ёки кам ривожланган гуруҳларга (уюшмаларга, бирлашмаларга, аралаш гуруҳларга) бўлинади.

Катта гуруҳлар умумий макон ва замонда ҳаёт кечираётган анчагина одамларни ўз таркибига олган социал умумийликни ташқил қиладиган реал гуруҳлар шаклида бўлиши мумкин.

Бу хилдаги катта гуруҳларга корхонанинг меҳнат жамоаси, ёки кўпгина ўқитувчилар бир-бирлари билан бевосита ўзаро алоқада бўлмасалар ҳам, лекин айни чоғда битта раҳбарга бўйсунадиган, битта партия ва касаба уюшмаси ташқилотига қирадиган, мактаб ҳаётига оид ҳамма учун умумий ҳисобланган ички тартибнинг барча қоидаларига амал қиладиган каттагина бир мактабнинг педагоглар жамоаси киритилган бўлиши мумкин. Катта гуруҳлар баъзан бир белгилари (синфий, жинсий, миллий, ёш ва бошқа белгилари)га биноан ажратиладиган ва бирлаштириладиган шартли гуруҳлар

шаклида бўлиши ҳам мумкин. Катта шартли гуруҳга киритилган кишилар ҳеч қачон бир-бирлари билан уюшмаган бўлмаса ҳам, лекин бу хилдаги гуруҳга ажратилгани учун асос бўлган белгиларига кўра умумий социал ва психологик таърифга эга бўлишлари мумкин.

Кичик гуруҳлар – ҳамиша боғланган умумийлик бўлиб, унга кирувчи шахсларнинг ўзаро биргаликдаги реал ҳаракати ва улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар билан боғлангандир. Бу гуруҳлар расмий (формал) бўлиши, яъни юридик жиҳатдан қайд этилган ҳуқуқ ва бурчларга, норматив асосида ўрнатилган структурага, тайинлаб ёки сайлаб қўйилган раҳбарликка эга бўлиши мумкин.

Шунингдек, юридик жиҳатдан қайд этилган статусга эга бўлмаган, аммо таркиб топган шахслараро муносабатлар (дўстлик, ҳайрихоҳлик, ҳамжиҳатлик, ишонч ва шу қабилар) системаси билан ифодаланиладиган **норасмий** (кўпинча уларни ноформал деб ҳам аташади) гуруҳлар ҳам алоҳида ажралиб туради. Улар алоҳида ажралиб турадиган умумийлик (масалан, турли мактаблар ва ҳунар-техника билим юр்தларининг мотоцикл спортига қизиқиши умумийлиги негизида бирлашган бир қанча ўқувчиси) сифатида юзага чиқиши ва расмий гуруҳлар ичида етарли даражада барқарор тус касб этиши (синфдаги дўстона улфат тарзида кириши) мумкин.

Расмий ва норасмий гуруҳлар ўртасидаги чегаралар шартли ва нисбийдир. Ўқувчиларнинг бу хилдаги норасмий гуруҳларини шакллантириш ўқитувчи олиб бориши шарт бўлган тарбиявий ишнинг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Гуруҳлар ривожланишининг даражаси ёки савияси уларнинг классификациясининг энг муҳим негизи ҳисобланади. Гуруҳий ривожланиш даражаси–шахслараро муносабатларнинг шаклланганлигининг белгиси, гуруҳлар шаклланиши жараёнининг натижасидир.

Ривожланиш даражасига кўра фарқланадиган гуруҳларнинг – диффуз гуруҳлар, социал йўналишдаги уюшмалар, социал йўналишга зид уюшмалар ва бирлашмалар, коллективларнинг психологик тоифаси шу аснода таркиб топади.

Гуруҳий ривожланишнинг тегишли равишда анча ифодаланган даражаларини кўрсатадиган (ҳар бир конкрет гуруҳ бошидан кечириши мумкин бўлган сон саноксиз оралиқ ҳолатлари билан бирга) қатъиян бешта позиция алоҳида ажралиб туради:

1) Билвоситаликнинг мумкин қадар юксак даражаси ва фаолиятнинг шахслараро муносабатлари билвосита ифода этувчи омилларнинг энг юксак социал қиммати. Бу жамоадир.

2) Агар гуруҳда тегишли тарзда биргаликдаги фаолият мавжуд бўлса, шахслараро муносабатларни билвосита ифода эта оладиган энг юксак даражадаги социал йўналишга эга омиллар мавжуд бўлган тақдирда билвоситаликнинг энг паст даражаси. Бу социал йўналишдаги уюшма (мисол учун студентларнинг дўстона компанияси)дир.

3) Биргаликдаги фаолиятнинг йўқлиги билан боғлиқ билвоситаликнинг мавжуд эмаслиги. Бу диффуз гуруҳ (масалан, автобусдаги йўловчилар ёки умумий палатадаги беморлардир).

4) Шахслараро муносабатларнинг энг юксак даражаси носоциал йўналишга эга бўлган билвосита омиллар мавжуд шароитлардаги қандайдир биргаликдаги фаолиятнинг паст даражада билвосита ифода этилиши. (масалан, безорилик қилувчи ўспиринлар гуруҳи). Бу просоциал уюшмадир.

5) Фаолият воситаси ифода этишнинг энг юксак даражаси ва билвосита ифода этувчи омилларнинг энг юксак даража аксил ижтимоий, реакцион характерга эгаллиги. Бу-бирлашма (масалан, мафия).

18.2. Гуруҳлардаги ижтимоий психологик ҳодисалар. Жамоанинг юксак даражада ривожланган гуруҳ сифатида бошқа гуруҳларга нисбатан принципиал жиҳатдан фарқлари тажриба йўли билан қайд этилди. Жамоада фаолиятнинг самарадорлиги билан ўзаро ҳис-ҳаяжонли психологик муносабатларнинг макбул характери ўртасидаги нисбат ижобий, сустривожланган гуруҳларда эса салбий бўлади. Паст даражада ривожланган гуруҳларда гуруҳнинг миқёси билан унинг аъзоларидан умумий ишга энг кўп ҳисса қўшиш истаги ўртасидаги тесқари боғланиш мавжудлиги аниқланди, гуруҳнинг миқёси йириклаша бориши билан жамоадан биргаликдаги фаолият иштирокчиларининг мотивлари сусаймайди. Тасодифий гуруҳда ёрдамга мухтож кишига ёрдам кўрсатилиш эҳтимоли гуруҳнинг миқёси кенгайиши билан сусая боради, жамоада эса бундай қонуният намоён бўлмайди ва ҳоказо.

Шундай қилиб, биргаликдаги социал қимматга эга шахс учун аҳамиятга молик фаолиятнинг амалга оширилиши ўзаро жамоатчилик муносабатлари ўрнатилиши, индивидуал муносабат билан жамоа муносабатлари ўртасидаги зиддиятлар барҳам топишини таъминлайди. Бундай фаолият жараёнида шахслараро муносабатларда бошқа шароитлада қайд этилиши мумкин бўлмаган алоҳида ҳодисалар юз берадики, гуруҳ ривожланишининг алоҳида белгиси сифатидаги жамоатчилик ҳосил бўлади. Айнан жамоа шахснинг жамиятга боғлиқлигини ифода этади. Шахс ана шу боғлиқлик орқали эркинликка муваффақ бўлади. Гуруҳлардаги ижтимоий психологик ҳодисалар мавжуд: ижтимоий-психологик муҳит кўп жиҳатдар коллектив аъзоларининг сингишувчанлигига боғлиқ.

Гуруҳий *мос келиш* (сингишувчанлик) физиологик ва психологик бўлиши мумкин. Бир кишининг меҳнат унумдорлигини кескин туширувчи ва бу билан иккинчисида толиқишнинг ошивуга олиб келувчи физиологик мос келишнинг бузилишига ўтинни қўлда арралаш учун бир жуфт ишчи сифатида бақувват киши билан дардчил йигитчани юборишгани мисол бўла олади.

Гуруҳий психологик мос келиш психомотор эмоционал иродавий хусусиятларига диққат ва тафаккурнинг фарқларига боғлиқдир. Лекин ҳаммадан кўра кўпроқ гуруҳ таркибига кирувчи ҳар бир кишининг шахсий характери хусусиятига боғлиқ бўлмаслиги, аммо, албатта, сингишувчан бўлиши керак. Психологик муҳит вужудга келтиришда аксари гуруҳга мос келишга боғлиқ бўлган ижтимоий кайфият катта аҳамиятга эга. У гуруҳда бевосита ижобий ёки салбий психологик муҳит вужудга келтиради.

18.3. Гуруҳнинг ички тузилиши. Ҳар қандай гуруҳ тузилишига кўра гуруҳ аъзолари нуфузи ва статуси ўзига хос даражасини акс эттиради. Унинг юқори рефероменторик ва социометорик тарзда танланадиган шахслар ўрин олади, энг орқада эса нореферент ва социометрик жиҳатдан

суриб чиқариладиган индивидлар туришади. Мазкур иерархия зинапоясининг энг юқори босқичида гуруҳнинг лидери туради.

Лидер- бу шундай шахси, гуруҳнинг қолган барча аъзолари учун ўзларининг манфаатларига дахлдор бўлган ҳамда бутун гуруҳ фаолиятининг йўналишини ва характерици белгилаб берадиган энг маъсулиятли ечимларни қабул қилишга ҳақли ҳам ва аксинча бўлмаслиги мумкин. Лидер билан раҳбарликнинг битта ягона шахсга келиши мақбул ҳодиса ҳисобланади. Борди-ю, агар бундай мувофиқлик бўлмаса, у ҳолда гуруҳ фаолиятининг самардорлиги расмий раҳбар (масалан синф боши) билан норасмий лидер ёки лидерлар ўртасидаги муносабатлар қай тарзда юз беришига боғлиқ бўлади.

18.4. Лидер типлари. Гуруҳ жамоасининг расмий раҳбарлик системаси (гуруҳбоши, ёшлар ташкилотчиси ва жамоатчилик ишларининг айрим соҳалари учун маъсул кишилар) унда норасмий нуфузнинг тақсимланиши ва норасмий пешқадам сифатида танилиш билан тўғри келиши ҳам, тўғри келмаслиги ҳам мумкин. Агар пировард натижада шахслараро муносабатлар умумий мақсадларнинг мавжудлиги жамоага ҳалақит қилмайдиган эмас, балки ҳатто ёрдам бериши ҳам мумкин. Чунончи, 30-40 ўқувчидан иборат гуруҳ ҳисобланадиган гуруҳ гуруҳбоши ва ёшлар ташкилотига тескари одатда бири неча пешқадамлар мавжуд бўлиб, улар теварагида бир нечта расмий гуруҳлар уюшади.

Лидерларнинг қуйидаги типлари фарқланади:

1. фаолиятининг мазмунига қараб:
 - а) илҳомлантирувчи, ҳаракат ёки ахлоқ дастурини таклиф қилувчи лидер;
 - б) бажарувчи- берилган дастурни бажариш ташкилотчиси;
 - в) бир вақтда ҳам илҳомлантирувчи, ҳам бажарувчи.
2. бошқариш усулига кўра:
 - а) Авторитар;
 - б) демократик;
 - в) Юқоридаги икки услубни ўзида мужассамлаштирган.
3. Фаолияти характериға кўра:
 - а) универсал-ўзида лидерлик хусусиятларини доим кўрсатиб турадиган;
 - б) Ситуатив-(вазиятга қараб)-ўзида лидерлик хусусиятларини маълум ўзига хос вазиятларни кўрсатиб турадиган.

18.5. Гуруҳнинг ички тузилишини ўрганиш. Психологияда гуруҳдаги табақаланишни (унинг ички тузилишини) ўрганиш учун кўплаб методлар қўлланилади. Улардан иккита асосийлари-социометрия (социометрик суров) ва референтометрия методидир.

Америкалик психолог, микросоциолог Ж.Морено гуруҳларда шахслараро муносабатларни ўрганиш учун шахсларнинг бирини сайлашини (танлаши, афзал кўришлари) усулини ва ҳиссий афзал кўришларни қайд қилиш техникасини таклиф этади. Буни у социометрия деб атади.

Социометрия методи кичик гуруҳларга таалукли бўлган шахслараро муносабатларни ўрганиш ва ўлчашнинг методи сифатида таклиф қилинган. Социометрия ёрдамида шахслараро биргаликдаги ҳаракат жараёнида гуруҳ аъзоларида намоён бўладиган афзал кўриниши, бефарқлик ёки хуш кўрмасликни миқдорий меъёрни аниқлаш мумкин. Социометрия гуруҳ аъзоларининг бир-бирларини хуш кўришлари ёки хуш кўрмасликларини

ўрганишда қўл келади. Гуруҳ аъзоларининг ўзлари бундай муносабатларни англаб ола олмасликлари ва уларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги ҳақида ўзларига ҳисоб бермасликлари мумкин. Социометрия методи жуда ҳам тезкор бўлиб, унинг натижалари математик усул билан қайта ишланиши ва ёзма шаклда ифода этилиши мумкин.

Социометрик усулининг негизида «Сен ким билан бирга бўлишни хоҳлар эдинг?» деган тўғридан-тўғри савол туради. У кишилар ўртасидаги ўзаоро муносабатларни хоҳлаган битта партада ўтиришни, дам олишни, вақтичоғлик қилишни, ишлашни хоҳлардинг ва ҳоказо. Қоида тариқасида танлашнинг икки йўналиши-биргаликдаги меҳнат қилиш соҳасидаги ва вақтичоғлик қилиш соҳасидаги йўналишлари тавсия қилинади. Бу ўринда танлашнинг макбуллиги даражасида (бениҳоя истак борлиги, бажоундиллиги, бефарқлиги, унчалик исталмаётганлиги, сира ҳам истак йўқлиги) аниқлик киритилиши ва танлаш учун тавсия қилинадиган шахслар сони чекланган бўлиши ҳам мумкин. Танлашларни социометрия матричасига тушириш чоғида янада таҳлил этиш хуш кўриш ва хуш кўрмасликнинг мураккаб тарзда чатишиб кетганлигини, социометрик «юлдузлар» (уларни кўпчилик танлайди) «бас бойлаш»ларнинг (улардан ҳамма ўзини четга тортади) мавжудлигини ва бутун иерархияси кўрсатиб беради. Социометрия методини жуда ҳам тезкор эканлигига шубҳа йўқ ва унинг ёрдами билан гуруҳ ичидаги ҳиссий интилишлар манзараси етарли даражада аниқ-равшан кўрсатилган бўлиши мумкин. Унинг кузатишлар йўли билан аниқлаш учун узоқ вақт сарфлашга тўғри келган бўлади. Ҳар қандай гуруҳни ҳосил бўладиган коммуникатив шахобча сифатида талқин қилиш мумкин.

Лекин социометрик таҳлил гуруҳдаги шахслараро коммуникатив шахобчага жуда умумий тарзда таъриф бериши мумкин. У нима учун индивид бир хил бирликларда гуруҳга қарама-қарши қўйилганлиги, бошқаларида эса коммуникатив шахобчадаги бундай узилиш пайқамаслигини тушуниб етишга олиб бормайди. Социометрик техника ёрдамида қайд этиладиган боғланишлар системасини муқаррар деб ҳисоблаб бўлмайди. Бугунги «юлдуз» эртага яққаланиб қолиши мумкин. Социометрия натижалари бизга бундай ўзгаришларнинг сабаблари ҳақида маълумот бера олмайди. Шунингдек, гуруҳ аъзолари бировларни рад этиб, бошқаларни танлаганларида нималарга асосланганликлари, гуруҳнинг ҳар хил аъзоларига хос хуш кўриш ва хуш кўрмасликлар замирида қандай маъно борлиги мавҳумлигича қолади.

Ўз – ўзини текшириш учун саволлар:

1. Гуруҳ классификацияси нимага асосланади.
2. Гуруҳ ривожланиш тарихини таърифланг.
3. Гуруҳда мос келиш тушунчасини ифодаланг.
4. Лидер хусусиятларини келтиринг.
5. Гуруҳни ички тузилиши нимадан иборат.
6. Катта гуруҳ, кичик гуруҳ маъноларини тушунтиринг.
7. Расмий ва норасмий гуруҳ деганда нимани тушунаси.
8. Социометрия тушунчаси нима ?
9. Социометрик усулларни ёритинг.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т: «Ўзбекистон», 1992 йил
3. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т: «Ўзбекистон» – 1996
4. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд, Т: «Ўзбекистон», 1996 йил
5. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т: «Ўзбекистон», 1998.
6. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Т: «Шарқ» нашриёти, 1999 йил.
7. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т: «Шарқ» нашриёти, 1998 й.
8. Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» -Т., «Шарқ»., 1997 й.
9. Ўзбекистон Республикаси «Таълим туғрисида» ги Қонуни. –Т., 1997 й.
10. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. -Т., 2003
11. Давлетшин М.Т, Туйчиева С.М. «Умумий психология» Т., 2002 й.
12. Зуннунов А, Хайруллаев М., Педагогика тарихи. Т: «Шарқ», 2000 й.
13. Зуннунов А. Ўзбек педагогикаси тарихи. Т: «Ўқитувчи», 1997 йил.
14. Коменский Я.А., Буюк дидактика, Т., «Ўқитувчи», 1975 й.
15. Мавлонова Р, Тўраева О., Педагогика. Т: «Ўқитувчи», 2001 й.
16. Мунавваров А.Қ. таҳрири остида. Педагогика. Т: «Ўқитувчи», 1996 й.
17. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. –Т.: Ўзбекистон, 2000 й.
18. Ортиқов Н. Маънавият: миллий ва умуминсоний қадриятлар. Т.: «Ўзбекистон», 1997 й.
19. Очилов М. Муаллим- қалб меъмори. Т: «Ўқитувчи», 2001 й.
20. Очилов М. Янги педагогик технологиялар. Қ: «Насаф» нашриёти, 2000.
21. Турсунов И., Нишоналиев У. Педагогика курси. Т: «Ўқитувчи», 1997.
22. Хўжаев Н, Ҳасанбоев Ж., Иқтисодий педагогика. Ўқув қўлланма, Т- 2002 йил
23. Кайковус. «Қобуснома» Т., «Шарқ», 1996 й.
24. Ғаффорова Т. Ахлоққа таъсир этувчи тарбия. «Бошланғич таълим» журнали, 1993 йил 7- 8 сон.
25. Ю. Абдуллаев. Хорижий таълим тажрибаси ва тараққиёт йўналишлари. Т –1999 йил.
26. [http:// ppsy. ru](http://ppsy.ru)
27. [http:// www.iro.yar.ru](http://www.iro.yar.ru)
28. [http:// www.bspu.secna.ru](http://www.bspu.secna.ru)

МУНДАРИЖА

Кириш.	5
1. Педагогиканинг предмети, мақсад ва вазифалари.	6
2. Миллий истиқлол ғояси, миллий мафқурани тарбиялашда педагогиканинг имкониятлари.	10
3. Педагогик жараён ва мутахассислик. Педагогик илмий-тадқиқот методлари	16
4. Тарбия жараёни. Тарбия методлари	21
5. Мустақил фикр ва ақл тарбияси, касбий фикрлаш	33
6. Мутахассислар тайёрлашда таълим жараёнининг ўзига хос хусусиятлари.	38
7. Касбий таълим мазмуни, ўқув режалари, дастури, дарсликларига талаблар	43
8. Таълим функциялари ва тамойиллари	52
9. Педагогик ғоялар тарихи ва таълим концепциялари	58
10. Психология фанининг долзарб вазифалари ва предмети.	64
11. Биологик эволюцияда психиканинг пайдо бўлиши ва ривожланиши	71
12. Психологиянинг замонавий методлари ва уларни амалиётга тадбиқ этиш	76
13. Психологияда шахс ва жамият муаммоси. Шахснинг фаоллиги. Фаолият турлари, мотивацияси ва уларни бошқариш	82
14. Шахснинг ижтимоий борлиқни билиши. Билиш мезонлари ва уларнинг адекватлиги	95
15. Тафаккур ва мустақил фикрлаш шарт-шароитлари	103
16. Шахснинг индивидуал психологик хусусиятлари ва уларни диагностика қилиш	108
17. Шахс инсоний муносабатлар тизимида. Муомала техникаси ва стратегияси. Психологияда ижтимоий таъсир масаласи.	115
18. Гуруҳларда ижтимоий фаолиятни ташкил этиш. Гуруҳларнинг турлари	119
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	124